

ไม้ประดิมฐ์ (สมบัติ 2543 : 188) บ้านลาด อำเภอบ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี กลุ่มคนที่ถูกออกจากรางงาน และกลับมาอยู่บ้านตั้งแต่กลางปี 1998 มีจำนวน 20 คน เป็นกลุ่มคนที่ไปทำงานในโรงงาน บริษัท เอกชน เป็นต้น แต่ก็มีคนบางกลุ่มที่ถูกเลิกจ้าง และกลับมาอยู่หมู่บ้านเพียง 2-3 เดือน แล้วกลับไปหางานทำต่อในกรุงเทพฯ และปริมณฑล กลุ่มผู้ย้ายกลับหมู่บ้านที่ถูกเลิกจ้างและว่างงานกลับมาอยู่ในหมู่บ้านอย่างถาวรมีประมาณ 7 ราย และผู้ที่ถูกเลิกจ้างหรือว่างงานที่กลับมาอยู่ในหมู่บ้าน ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มอายุ 20-35 ปี จบระดับมัธยม 3 หรือมัธยม 6 (ปริญญารัตน์ 2543 : 254)

หากพิจารณาถึงสถานที่ทำงานนอกตำบลของแรงงานในหมู่บ้านภาคกลางในอดีตก่อนปี ค.ศ.1985 สมาชิกของครัวเรือนในหมู่บ้านส่วนใหญ่จะทำงานที่กรุงเทพฯ นับแต่ปี ค.ศ.1985 สมาชิกในครัวเรือนจะทำงานภายในจังหวัดเดียวกันหรือจังหวัดใกล้เคียงมากยิ่งขึ้นส่งผลให้สัดส่วนของแรงงานที่ทำงานในกรุงเทพฯ เมื่อคิดเป็นสัดส่วนของผู้ทำงานนอกตำบลลดอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะจังหวัดที่มีการตั้งของโรงงานอุตสาหกรรมเป็นจำนวนมาก เช่น อยุธยา นครปฐม สระบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ราชบุรี (ตารางภาคผนวก 4.10A)

หากพิจารณาถึงการกระจายตัวของแรงงานของหมู่บ้านที่ทำงานนอกตำบลในปี ค.ศ.1992 และปี ค.ศ.1999 แนวโน้มที่สำคัญคือ สัดส่วนของสมาชิกในครัวเรือนของหมู่บ้านในภาคกลางที่ทำงานในกรุงเทพฯ ลดลงอย่างรวดเร็วจากร้อยละ 29.7 ในปี 1992 และเหลือเพียงร้อยละ 9.5 ในปี ค.ศ.1999 ในขณะที่สมาชิกในครัวเรือนได้ทำงานภายในอำเภอหมู่บ้านของตนเองได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วจากร้อยละ 24.0 ในปี 1992 เป็นร้อยละ 29.7 ในขณะที่สัดส่วนของแรงงานที่ทำงานนอกตำบลแต่อยู่ในภายในจังหวัดมีสัดส่วนเปลี่ยนแปลงเล็กน้อยหรือแทบจะไม่เปลี่ยนแปลงเลย คือ จากร้อยละ 30.5 เป็นร้อยละ 29.4 ในช่วงเวลาเดียวกัน นอกจากนี้สัดส่วนของผู้ทำงานนอกตำบลแต่อยู่ในภาคเดียวกันได้ลดลงจากร้อยละ 17.7 และเป็นร้อยละ 13.8 ในช่วงเวลาเดียวกัน หากพิจารณาถึงข้อมูลของหมู่บ้านบางจังหวัดในที่ราบภาคกลางที่มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างจากภาคเกษตรกรรมไปสู่ภาคอุตสาหกรรมและบริการมากขึ้นแสดงว่า สมาชิกในครัวเรือนมีแนวโน้มจะทำงานนอกตำบลจะทำงานภายในอำเภอ/หรือจังหวัดของตนเองมากยิ่งขึ้นมากกว่าจะไปทำงานที่อื่น ๆ เช่นที่ กรุงเทพฯ หรือพื้นที่อื่น ๆ ในภาคกลาง หมู่บ้านในจังหวัดอยุธยาสัดส่วนของแรงงานทำงานนอกตำบลที่ทำงานในจังหวัดเดียวกันเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 35.9 ในปี 1992 เป็นร้อยละ 59.9 ในปี 1999 หรือเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 24 ในช่วงเวลาเพียง 7 ปีเท่านั้น ในขณะที่สัดส่วนของแรงงานที่ทำงานในกรุงเทพฯ ลดลงอย่างรวดเร็วจากร้อยละ 17.8 เป็นร้อยละ 4.3 ในช่วงเวลาเดียวกัน หมู่บ้านในที่ราบลุ่มภาคกลาง อาทิเช่น นครปฐม ฉะเชิงเทรา สมุทรสาคร สมาชิกของครัวเรือนเหล่านี้ได้ไปทำงานนอกตำบลแต่อยู่ในอำเภอเดียวกันมากยิ่งขึ้น หมู่บ้านที่นครปฐมเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 28.5 เป็นร้อยละ 34.1 ฉะเชิงเทราเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 19.6 เป็นร้อยละ 22.2 และสมุทรสาครเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 24.0 เป็นร้อยละ 29.4 ในช่วงปี ค.ศ.1992 และ 1999 ส่วนหมู่บ้านอื่น ๆ อันประกอบไปด้วยหมู่บ้านในจังหวัดอยุธยา สระบุรี ฉะเชิงเทรา ราชบุรี แรงงานในหมู่บ้านมีแนวโน้มจะทำงานภายในจังหวัด

เดียวกันมากยิ่งขึ้น (หมู่บ้านในจังหวัดสระบุรีเพิ่มจากร้อยละ 41.9 เป็นร้อยละ 46.8 จังหวัด ฉะเชิงเทราจากร้อยละ 57.1 เป็นร้อยละ 58.0 ราชบุรีจากร้อยละ 23.1 เป็นร้อยละ 33.1 ในช่วงเวลา เดียวกัน) สัดส่วนของสมาชิกในครัวเรือนที่ทำงานภายในอำเภอ/จังหวัดของตนเองมากขึ้นย่อมมีผล ต่อการลดลงของแรงงานที่มาทำงานกรุงเทพฯ อย่างรวดเร็วในทุก ๆ จังหวัด เช่น หมู่บ้านที่จังหวัด อุบลราชธานีจากร้อยละ 17.8 เป็นร้อยละ 4.3 นครปฐมลดลงจากร้อยละ 10.6 เป็นร้อยละ 4.5 สระบุรีลดลงจากร้อยละ 12.3 เป็นร้อยละ 4.3 ในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 (ตารางภาคผนวก 4.10A) และงานที่สมาชิกในครัวเรือนของหมู่บ้านที่ทำงานนอกตำบลเหล่านี้คือ งานในโรงงานอุตสาหกรรม รองลงมาคืองานช่างฝีมือ งานรับจ้างในภาคเกษตรกรรม และงานบริการอื่น ๆ งานในโรงงาน อุตสาหกรรมคิดเป็นร้อยละ 70-75 ของงานทั้งหมดในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 (ข้อมูล ก.ชช. 2 ค)

ลักษณะของการเปลี่ยนแปลงแผนของการทำงานนอกตำบลจากไปทำงานที่กรุงเทพฯ มา เป็นทำงานภายในอำเภอและจังหวัดเดียวกัน แสดงถึง (1) การขยายตัวของจำนวนโรงงานอุตสาหกรรม ในพื้นที่ของต่างจังหวัดในภาคกลางมากยิ่งขึ้น และแรงงานไม่จำเป็นต้องเคลื่อนย้ายจากหมู่บ้าน ของตนเองเพื่อไปทำงานไกลบ้าน และสามารถประหยัดค่าเดินทางและค่าใช้จ่ายอื่น ๆ และการ ขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมในต่างจังหวัด ภาคกลางได้มีผลต่อการดึงคนออกจากหมู่บ้านเข้าสู่ เมืองในภูมิภาค นอกจากนี้ลักษณะของการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมในระยะหลัง ผู้ ประกอบการได้จัดให้มีรถรับส่งคนงานออกจากหมู่บ้านเพื่อ ไปทำงานในโรงงานอำเภอ/หรือ จังหวัด (ดังได้กล่าวมาแล้ว) ประกอบกับระบบการคมนาคมขนส่งในภาคกลางมีระบบถนนหนทาง เปรียบพร้อม จึงมีผลให้สมาชิกในครัวเรือนในหมู่บ้านสามารถหางานทำได้ในอำเภอหรือจังหวัด เดียวกัน (2) ความเชื่อมโยงของเศรษฐกิจหมู่บ้านและเมือง ลักษณะของกิจกรรมทางเศรษฐกิจของ หมู่บ้านและเมืองในภูมิภาคมีความสัมพันธ์มากขึ้นเรื่อย ๆ ความสัมพันธ์ที่สำคัญประการหนึ่งคือ ความต้องการแรงงานจากภาคอุตสาหกรรมจะมีส่วนสำคัญในการกำหนดแบบแผนการจ้างงาน ชนิด และคุณภาพของแรงงาน และอัตราค่าจ้างของแรงงานจากหมู่บ้าน ซึ่งมีผลให้อัทธิพลของฤดูกาล (เช่น ฟ้าฝนแล้ง) ซึ่งในอดีตมีอิทธิพลในการเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดแบบแผนการทำงานใน หรือนอกภาคเกษตรหรือการย้ายถิ่นเริ่มหมดความสำคัญ ปัจจัยดังกล่าวมีผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้าน เริ่มพึ่งพาต่อเมืองและโรงงานอุตสาหกรรมมากขึ้นตามลำดับ การเชื่อมโยงระหว่างเศรษฐกิจเมือง และหมู่บ้าน ส่งผลให้ลักษณะการนิยาม “หมู่บ้าน” ในฐานะเป็น “พื้นที่ในชนบท” ซึ่งมีกิจกรรม ทางเศรษฐกิจเป็นเกษตรกรรมไม่มีความชัดเจน เพราะเส้นแบ่งของความเป็นเศรษฐกิจชนบทและ เศรษฐกิจชนบทไม่สู้จะมีความชัดเจนมากนัก เพราะลักษณะกิจกรรมทางเศรษฐกิจในหมู่บ้านมี ลักษณะหลากหลายมากขึ้น เกษตรกรหนึ่งรายอาจจะมีสถานภาพเป็นเจ้าของที่ดิน ผู้เช่าที่ดิน แรงแ งานรับจ้างในหมู่บ้านและโรงงานอุตสาหกรรมในเมือง และพ่อค้ารายย่อย เป็นต้น

ลักษณะการเชื่อมโยงทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านและเมืองในแง่ของตลาดแรงงานยังได้ส่ง ผลต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านในรูปแบบอื่น ๆ เช่น การเปลี่ยนแปลงสัดส่วนของรายได้ (ประเภทค่าจ้าง)

จากนอกภาคเกษตรกรรมต่อรายได้ทั้งหมด และนับวันสัดส่วนของรายได้้นอกภาคเกษตรกรรมจะมีความสำคัญประมาณว่ากว่าร้อยละ 50-60 ของรายได้ของหมู่บ้านทั้งหมดมาจากรายได้้นอกภาคเกษตรกรรม (สำนักงานสถิติแห่งชาติ ฉบับต่าง ๆ สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร) และรายได้ส่วนนี้มีผลต่อการเจริญเติบโตของกิจกรรมทางเศรษฐกิจในหมู่บ้าน และการเปลี่ยนแปลงของอาชีพในหมู่บ้าน โดยเฉพาะหลังปี ค.ศ.1985 ในช่วงที่เศรษฐกิจในภาคเมืองได้ขยายตัวอย่างมีต่อเนื่องและมีเสถียรภาพ สมาชิกในครัวเรือนจะส่งเงินกลับเข้าในหมู่บ้านอย่างสม่ำเสมอ ที่บ้านลาด จังหวัดลพบุรี จำนวนเงินส่งกลับจากสมาชิกในครัวเรือนที่อพยพไปทำงานนอกหมู่บ้านมีสัดส่วนถึง 1 ใน 3 ของรายได้ของการทำงาน และปกติจะส่งกลับมาให้ทุกเดือนประมาณ 1,000 – 2,000 บาท ต่อเดือนต่อราย แต่หลังจากเศรษฐกิจตกต่ำ เช่นในปี ค.ศ.1998 จำนวนเงินส่งกลับต่อเดือนต่อรายลดลงเหลือประมาณ 1,000 บาท ต่อเดือนต่อราย หรือบางรายไม่ส่งเงินกลับประมาณว่าเงินส่งกลับของบ้านหมี่ต่อปีต่อครัวเรือนเท่ากับ 11,800 บาท (ปริญาธรัตน์ 2543 : 260)

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอาชีพและกิจกรรมทางเศรษฐกิจ

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา โครงสร้างอาชีพและกิจกรรมทางเศรษฐกิจในหมู่บ้านภาคกลางก็เปลี่ยนแปลงไปอันมาก อาชีพรับจ้างนอกภาคเกษตรกรรมทั้งในและนอกหมู่บ้านได้เพิ่มขึ้นตามลำดับ (ดูบทที่ 2) การเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างอาชีพในหมู่บ้านส่วนหนึ่งเกิดจากการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรม โดยเฉพาะในภูมิภาคต่างจังหวัดได้ดึงแรงงานหนุ่มสาวจากไร่เนาเข้าสู่โรงงานมากขึ้น อาชีพรับจ้าง/กรรมกร ช่าง จึงเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ด้วยลักษณะของเศรษฐกิจ “รายย่อย” ที่มีการยืดหยุ่นและปรับตัวเช่นที่ บ้านลาด จังหวัดลพบุรี แรงงานบางส่วนจะใช้เวลาในรอบปีทำงานหลายอย่างไปพร้อม ๆ กัน เช่น สมาชิกครัวเรือนที่เป็นแรงงานก่อสร้างหรือมีอาชีพอิสระที่ไปทำงานในจังหวัดหรือในกรุงเทพฯ จะกลับมาในช่วงฤดูปลูกข้าว (ช่วงกรกฎาคม-กันยายน หรือตุลาคม เป็นช่วยเตรียมนา หว่านข้าว และรอให้ข้าวโต) คือจะกลับมาช่วยที่บ้านทำนาซึ่งกลับมาเป็นประจำทุกปี แต่หลังจากทำนาเสร็จก็จะกลับไปทำงานต่อ (ปริญาธรัตน์ 2543: 254)

สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งที่โครงสร้างของอาชีพในหมู่บ้านมีการกระจายตัวมากขึ้นเกิดจากการขยายตัวของรายได้ในหมู่บ้าน โดยเฉพาะที่เกิดจากรายได้้นอกภาคเกษตรกรรม เช่น รายได้ที่สมาชิกในครัวเรือนได้ส่งกลับเนื่องจากไปรับจ้างทำงานในโรงงาน รายได้ที่เพิ่มขึ้นทั้งจากนอกภาคเกษตรกรรมและจากการทำไร่เนา (เนื่องจากผลของการปฏิวัติเขียว) ได้มีผลต่อการขยายตัว

ของอุตสาหกรรมและบริการในท้องถิ่นได้ขยายตัวมากขึ้น อุตสาหกรรมเหล่านี้มักจะเป็นกิจการขนาดเล็กโดยใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ อุตสาหกรรมเหล่านี้ อาทิเช่น ร้านขายอาหาร ร้านก๋วยเตี๋ยว ร้านซ่อมมอเตอร์ไซด์ ร้านตัดเสื้อผ้า ร้านซ่อมวิทยุและโทรทัศน์ ร้านขายปลีกและขายของชำ เป็นต้น (ดังจะได้กล่าวต่อไป)

อาชีพรับจ้างและ/หรือกรรมกรในหมู่บ้านได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว อาชีพเหล่านี้ได้แก่ กรรมกรในโรงงานอุตสาหกรรม แรงงานในกิจการก่อสร้าง งานบริการ รับจ้างทั่วไป รับจ้างในไร่นาและการประมง สัดส่วนของอาชีพรับจ้างในหมู่บ้านภาคกลางเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 21.1 ของอาชีพที่ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพ ในปี ค.ศ.1989 และเพิ่มสูงมากเป็นร้อยละ 85.30 ในปี ค.ศ.1999 (บทที่ 2) การเพิ่มขึ้นของอาชีพรับจ้างอย่างรวดเร็วสะท้อนภาพของ ความหลากหลายของกิจกรรมการผลิตในหมู่บ้านมากขึ้น (เช่น อุตสาหกรรมและบริการ) การลดลงของแรงงานในครัวเรือนที่ใช้ในไร่นา ตลอดจนกิจกรรมอื่น ๆ ในภาคเกษตร

ตัวเลขในตารางที่ 4.16 ข้างล่างนี้แสดงถึงจำนวนของครัวเรือนในหมู่บ้านที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพใน 5 จังหวัดที่ราบลุ่มภาคกลาง ซึ่งมีจำนวนเพิ่มขึ้นในทุกจังหวัด (ยกเว้นจังหวัดชัยนาทที่มีครัวเรือนมากกว่า 1 อาชีพลดลง) หมู่บ้านในที่ราบลุ่มภาคกลางที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ ของ 5 จังหวัด รวม 228,893 ครัวเรือน เพิ่มเป็น 263,564 ครัวเรือน และเพิ่มเป็น 276,658 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 56.5, 61.8 และ 58.0 ในปี ค.ศ.1992, 1994, และ 1999 (ตารางที่ 4.16) เป็นที่น่าเสียดายว่า ในช่วงปี ค.ศ.1992-1994 สัดส่วนของครัวเรือนในหมู่บ้านที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพต่อครัวเรือนทั้งหมดเพิ่มขึ้นทั้ง 5 จังหวัด (ชัยนาทเพิ่มจากร้อยละ 60.9 เป็นร้อยละ 68.2 อุทัย จากร้อยละ 55.8 เป็นร้อยละ 56.9 ฉะเชิงเทราจากร้อยละ 50.8 เป็นร้อยละ 63.3 นครปฐมเพิ่มจากร้อยละ 53.1 เป็น 53.7 สุพรรณบุรี จากร้อยละ 60.6 เป็น 60.4) ซึ่งแสดงถึงลักษณะของการกระจายอาชีพของครัวเรือนในหมู่บ้านมากยิ่งขึ้น แต่ในช่วงปี ค.ศ.1994-1999 สัดส่วนของผู้มีอาชีพมากกว่า 1 อาชีพในสามจังหวัดอันประกอบไปด้วย ชัยนาท ฉะเชิงเทรา และสุพรรณบุรี กลับลดลง เหตุที่สัดส่วนดังกล่าวลดลงอาจเป็นเพราะว่าครัวเรือนจำนวนหนึ่งได้ละทิ้งอาชีพอื่น ๆ ซึ่งก่อนหน้านี้มีหลายอาชีพ เช่น ทำนาและรับจ้าง ได้หันมาประกอบอาชีพรับจ้างอย่างเดียวกวมากขึ้น โดยเฉพาะอาชีพรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม จึงส่งผลให้ครัวเรือนที่มีอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ เพิ่มขึ้นน้อยกว่าที่ควรจะเป็น สัดส่วนของครัวเรือนที่มีอาชีพมากกว่า 1 อาชีพต่อครัวเรือนทั้งหมดจึงลดลงในปี ค.ศ.1999 แม้ว่าสัดส่วนดังกล่าวจะลดลง แต่จำนวนครัวเรือนที่มีอาชีพมากกว่า 1 อาชีพของหมู่บ้านใน 3 จังหวัด (ชัยนาท ฉะเชิงเทรา และสุพรรณบุรี) ยังมีสัดส่วนอยู่ในระดับสูง กล่าวคือ เท่ากับร้อยละ 54.9 61.5 และ 56.1 ของครัวเรือนทั้งหมด ในขณะที่หมู่บ้านในจังหวัดอุทัยและนครปฐม สัดส่วนของครัวเรือนในหมู่บ้านที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพต่อครัวเรือนทั้งหมดได้เพิ่มขึ้นโดยตลอด ในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 ซึ่งแสดงถึงการขยายตัวของอาชีพ (diversification of Jobs) อันเนื่องมาจากการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมและกิจการนอกภาคเกษตรกรรมนั่นเอง

ตารางที่ 4.16 คริวเรือในหมู่บ้าน 5 จังหวัดภาคกลางที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ ค.ศ.1992-1999

จังหวัด	1992		1994		1999	
	คริวเรือที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ		คริวเรือที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ		คริวเรือที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ	
	จำนวน	ร้อยละของคริวเรือทั้งหมด	จำนวน	ร้อยละของคริวเรือทั้งหมด	จำนวน	ร้อยละของคริวเรือทั้งหมด
ชัยนาท	33,379	60.9	38,483	68.2	34,482	54.9
อยุธยา	42,579	55.8	413,886	56.9	51,632	58.6
ฉะเชิงเทรา	38,921	50.8	50,117	63.3	52,394	61.5
นครปฐม	42,373	53.5	54,127	57.1	60,079	59.1
สุพรรณบุรี	71,641	60.6	76,951	64.3	77,090	56.1
รวม	228,893	56.5	263,564	61.8	276,658	58.0

แหล่งที่มา: ข้อมูล กชช. 2 ค

การขยายตัวของอาชีพ โดยเฉพาะอาชีพแรงงานรับจ้างจึงมีผลต่อการขยายตัวของกิจกรรมการผลิตและบริการในหมู่บ้าน รายได้ของสมาชิกในครัวเรือนที่เพิ่มขึ้นจากการทำงานในโรงงานและบริการอื่น ๆ รวมทั้งรายได้ที่สมาชิกในครัวเรือนได้ส่งกลับมายังครัวเรือนในหมู่บ้าน จึงมีผลให้อำนาจซื้อภายในหมู่บ้านเพิ่มขึ้น กิจกรรมประเภทอุตสาหกรรมและบริการขนาดเล็ก ที่ใช้ทุนขนาดเล็ก โดยใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ ภาคเศรษฐกิจเหล่านี้เราเรียกรวม ๆ ว่า “ภาคเศรษฐกิจร้านค้าและบริการขนาดเล็กในชนบท ภาคเศรษฐกิจเหล่านี้จะจัดกระจายอยู่ทั่วไปในหมู่บ้านภาคกลาง และยังมีหมู่บ้านที่มีระดับรายได้ค่อนข้างสูง จะมีการกระจุกตัวอยู่ในระดับสูง โดยเฉพาะหมู่บ้านในที่ราบลุ่มภาคกลาง ตารางที่ 4.17 ข้างล่างนี้แสดงถึงจำนวนร้านค้าและบริการของหมู่บ้านในภาคกลางซึ่งได้เพิ่มขึ้นจากอย่างรวดเร็วในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 (ยกเว้นร้านขายของชำและร้านอื่น ๆ เกี่ยวกับงานช่าง) ร้านค้าที่เพิ่มขึ้นเหล่านี้คือ ร้านรับซ่อมรถยนต์ ร้านรับซ่อมวิทยุ/โทรทัศน์ ร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้า ร้านรับซ่อมเครื่องกลึง/โลหะ (ตารางที่ 4.17) ร้านค้าและบริการในชนบทที่มีการขยายตัวอยู่ในระดับสูงคือ ร้านรับซ่อมรถยนต์และร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้า หมู่บ้านในภาคกลางทั้งหมดมีร้านรับซ่อมรถยนต์เพิ่มขึ้นจาก 6,927 แห่ง ในปี 1992 เป็น 8,018 แห่ง และ 11,493 แห่ง ในปี 1994 และ 1999 ร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้าเพิ่มขึ้นจาก 1,612 แห่ง ในปี 1992 เป็น 2,121 ในปี 1994 และเท่ากับ 2,328 แห่ง ในปี 1999 หมู่บ้านในที่ราบลุ่มภาคกลาง 5 จังหวัด อันประกอบไปด้วย ชัยนาท อุดรธา ฉะเชิงเทรา นครปฐม สุพรรณบุรี มีร้านรับซ่อมรถยนต์เพิ่มจาก 1,859 แห่ง เป็น 2,102 แห่ง และ 3,132 แห่ง และมีร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้าเพิ่มจาก 290 แห่ง เป็น 271 และ 487 แห่ง ในช่วงเวลาเดียวกัน (ตารางที่ 4.17) นอกจากนี้ ร้านรับซ่อมวิทยุ/โทรทัศน์และร้านรับซ่อม/กลึง ก็ขยายตัวสูงเช่นกัน เป็นที่น่าสังเกตว่าในช่วงปี ค.ศ.1994-1999 ร้านขายของชำและร้านอื่น ๆ (เกี่ยวกับงานช่าง) ได้มีจำนวนลดลง ทั้ง ในระดับภาคและในหมู่บ้าน 5 จังหวัด ทั้งนี้ อาจจะเป็นเพราะในช่วงภาวะเศรษฐกิจตกต่ำในปลายทศวรรษ 1990 และปริมาณร้านค้าที่เกินความต้องการในหมู่บ้าน ส่งผลให้ร้านค้าได้มีจำนวนลดลง

การขยายตัวในระดับสูงของร้านค้าและบริการในหมู่บ้านสะท้อนถึงการขยายตัวของรายได้และตลาดในหมู่บ้าน เนื่องจากการเพิ่มขึ้นของรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรม (และนอกฟาร์ม) โดยเฉพาะมาจากแรงงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมที่ได้นำเงินเข้ามาในหมู่บ้าน มีผลให้กิจกรรมภาคเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการเหล่านี้ได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว และกิจกรรมที่ขยายตัวอย่างรวดเร็ว เช่น ร้านรับซ่อมรถยนต์ ร้านรับซ่อมวิทยุ/โทรทัศน์ ร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้า และร้านเชื่อมกลึง/โลหะ ก็แสดงถึงกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ผู้บริโภคมีความยืดหยุ่นของอุปสงค์ต่อรายได้ที่อยู่ในระดับสูง ดังนั้นเมื่อระดับรายได้เพิ่มขึ้น จึงมีผลให้กิจกรรมการผลิตเหล่านี้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว นอกจากนี้ปัจจัยที่สำคัญบางประการที่กิจกรรมเหล่านี้ได้ขยายตัวอย่างรวดเร็วในหมู่บ้านในภาค

ตารางที่ 4.17 ร้านค้าและบริการของหมู่บ้านในภาคกลาง ค.ศ.1992-1999

ปี/จังหวัด	ร้านขายของชำ (แห่ง)	ร้านรับซ่อม รถยนต์ (แห่ง)	ร้านรับซ่อมวิทยุ/ โทรทัศน์ (แห่ง)	ร้านรับซ่อมเครื่อง ไฟฟ้า (แห่ง)	ร้านรับซ่อม/กลึง โลหะ (แห่ง)	ร้านรับซ่อม/ก่อ สร้างอาคาร (แห่ง)	ร้านอื่นๆ (เดี่ยว กับงานช่าง (แห่ง)
1992 ภาคกลางทั้งหมด	71,347	6,927	1,612	1,178	2,228	n.a	2,553
ชัยนาท	2,217	249	34	19	61	n.a	34
อยุธยา	3,316	222	81	48	88	n.a	71
ฉะเชิงเทรา	3,968	397	70	47	140	n.a	101
นครปฐม	4,098	448	105	87	128	n.a	123
สุพรรณบุรี	4,949	643	115	89	158	n.a	165
รวม 5 จังหวัด	18,548	1,859	405	290	578	n.a	494
1994 ภาคกลางทั้งหมด	77,096	8,018	2,121	1,223	2,213	n.a	2,566
ชัยนาท	2,374	258	42	28	81	n.a	28
อยุธยา	3,451	252	91	43	82	n.q	102
ฉะเชิงเทรา	4,100	362	79	44	121	n.a	64
นครปฐม	4,467	523	117	82	138	n.a	159

ปี/จังหวัด	ร้านขายของชำ (แห่ง)	ร้านรับซ่อม รถยนต์ (แห่ง)	ร้านรับซ่อมวิทยุ/ โทรทัศน์ (แห่ง)	ร้านรับซ่อมเครื่อง ไฟฟ้า (แห่ง)	ร้านรับซ่อม/กลึง โลหะ (แห่ง)	ร้านรับซ่อม/ทอ สร้างอาคาร (แห่ง)	ร้านอื่นๆ (เดี่ยว กับแผง (แห่ง)
สุพรรณบุรี	5,072	707	144	74	187	n.a	109
รวม 5 จังหวัด	19,554	2,102	473	271	609	n.a	462
1999 ภาคกลางทั้งภาค	65,060	11,493	2,328	1,866	2,888	1,212	1,697
ชัยนาท	1,874	364	30	35	119	48	48
อยุธยา	3,542	491	114	86	156	107	100
ฉะเชิงเทรา	3,451	565	106	79	159	34	66
นครปฐม	3,849	704	193	167	184	53	131
สุพรรณบุรี	4,283	1,008	153	120	235	111	111
รวม 5 จังหวัด	16,999	3,132	596	487	853	353	456

แหล่งที่มา: ข้อมูล กชช. 2 ค

กลาง คือ (1) กิจการเหล่านี้ใช้แรงงานในครัวเรือนและทุนอันจำกัด ทำให้สมาชิกในครัวเรือนสามารถใช้ทรัพยากรในครัวเรือนในการผลิตได้ ประกอบกับ การเข้าออกของตลาดได้ง่าย ไม่มีข้อกีดกันทางกฎหมาย และครัวเรือนมีความยืดหยุ่นในการประกอบกิจกรรมทางการผลิต และใช้เวลาและในบางกรณีสามารถหารายได้เสริมจากกิจการเหล่านี้ได้ เช่น ร้านขายของชำ (2) กิจการเหล่านี้สอดคล้องกับทักษะของแรงงานในหมู่บ้าน เพราะไม่จำเป็นต้องใช้ทักษะสูงในการประกอบอาชีพ เช่น ในกรณีของร้านขายของชำ หรือในกรณีที่ใช้ทักษะปานกลาง เช่น ร้านซ่อมรถยนต์ วิทยุ/โทรทัศน์ ก็มีได้เป็นอุปสรรคในการเข้ามาประกอบการ เพราะในระยะกว่าทศวรรษที่ผ่านมา ระดับการศึกษาของสมาชิกของครัวเรือนอยู่ในระดับสูงขึ้น และมีสัดส่วนของสมาชิกของครัวเรือนอยู่ในระดับสูงที่ได้รับการศึกษาในระดับอาชีวศึกษา (3) กิจการเหล่านี้มักจะดำเนินการโดยคนหนุ่มสาวที่มีค่านิยมว่าเป็นงานที่ไม่ใช้แรงงานหนักเกินไปเมื่อเทียบกับงานในไร่ นา ประกอบกับระดับรายได้สูงกว่างานในไร่ นาจึงดึงดูดคนหนุ่มสาวไปประกอบกิจกรรมเหล่านี้ (4) การขยายตัวของกิจกรรมเหล่านี้ส่วนหนึ่งเกิดจากความต้องการเงินสดเพื่อใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของสมาชิกในครัวเรือน ด้วยแบบแผนการบริโภคที่เปลี่ยนแปลงไปของหมู่บ้านที่มีสัดส่วนค่าใช้จ่ายประเภทสินค้าคงทน เช่น โทรทัศน์ ตู้เย็น รถยนต์ แอร์คอนดิชัน ในระยะ 3 ทศวรรษที่ผ่านมา ส่งผลให้ครัวเรือนต้องหารายได้เพิ่มขึ้นเพื่อสนองตอบค่าใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้น เพราะลำพังอาชีพทางการเกษตรทำไร่ทำนาไม่สามารถจะมีรายได้พอเพียง (Kitahara 2000) งานศึกษาของ ศาสตราจารย์ Kitahara (2000) ณ บ้านลานแหลม อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ในปี ค.ศ.1996/1997 พบว่า ระดับรายจ่ายของครัวเรือนในปี ค.ศ.1997 ประมาณ 7,000 บาท ต่อครัวเรือน ซึ่งเพิ่มขึ้นประมาณ 5-7 เท่า ในรอบ 17 ปี (1980-1997) หรือค่าเฉลี่ยปานกลางประมาณ 4,000 – 6,000 บาทต่อครัวเรือน ซึ่งสูงกว่าประมาณ 3-4 เท่า ในช่วงเวลาเดียวกัน แต่ราคาข้าวที่เกษตรกรขายได้เพิ่มขึ้นไม่ถึง 2 เท่า รายได้สุทธิของเกษตรกรทำนาเท่ากับ 1,500 บาทต่อครัวเรือน ในกรณีทำน่าน้ำฝน และเท่ากับ 3,000 – 5,000 บาทต่อครัวเรือน และเขาสรุปว่าหากรายได้สุทธิของชาวนาต่ำกว่า 3,000 บาทต่อครัวเรือน เกษตรกรย่อมเลือกที่จะไปทำงานในภาคเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในหมู่บ้าน ซึ่งมีเป็นจำนวนมากในบ้านลานแหลม เพราะเป็นแหล่งหารายได้ที่สูงกว่า (โปรดดูใน Kitahara 2000)

การขยายตัวของกิจกรรมของเศรษฐกิจดังกล่าวแสดงถึงการปรับตัวของครัวเรือนในหมู่บ้านเพื่อที่จะหาทางเลือกใหม่ในการหารายได้เพิ่มขึ้นเนื่องจากค่าใช้จ่ายในครัวเรือนที่เพิ่มขึ้น เพราะราคาสินค้าเกษตรกรรมที่ต่ำลง นอกจากนี้ยังแสดงถึงการลดภาระความเสี่ยงในภาคเกษตรเนื่องจากความแปรปรวนของธรรมชาติ เช่น ฟ้า ฝนแล้ง (โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลผลิตของเกษตรกรในเขตน้ำฝน) ซึ่งมีผลต่อการลดต่ำลงของผลผลิตซึ่งมีผลต่อความผันผวนของรายได้เป็นอันมาก ลักษณะการขยายตัวของ “เศรษฐกิจร้านค้าและบริการขนาดเล็ก” ยังแสดงถึงการทำงานของ “เศรษฐกิจครัวเรือน” ของ “เกษตรกรรายย่อย” ที่สนองตอบหรือปรับตัวกับการลดลงของขนาดแรงงานในครัวเรือน เพราะขนาดครัวเรือนในชนบทที่เล็กลงมีผลให้การทำงานในไร่ นาซึ่งมักจะเป็นกิจ

กรรมการผลิตที่ใช้แรงงานเป็นสำคัญ (labor intensive) ไม่สามารถดำเนินต่อไปได้โดยสะดวก เพราะปัญหาการขาดแคลนแรงงานในไต้หวันนั่นเอง

การขยายตัวของกิจกรรมของภาคเศรษฐกิจเหล่านี้ จึงเป็นการแก้ไขปัญหาการขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตรส่วนหนึ่งเพราะใช้แรงงาน (และทุน) น้อย และแรงงานส่วนใหญ่เป็นแรงงานในครัวเรือนนั่นเอง พฤติกรรมทางการผลิตของครัวเรือนใน “ระบบเศรษฐกิจ” ดังกล่าวเป็นการผลิตแบบง่าย ๆ ไม่ได้มุ่งเน้นหากำไรมากนัก โดยมุ่งสนองตอบความต้องการในการบริโภคภายในครัวเรือน และมักจะทำการผลิตอยู่ในขอบเขตจำกัด และในบางกรณีเป็นการผลิตตามฤดูกาลมากกว่าจะเป็นการผลิตอย่างต่อเนื่อง สมาชิกในครัวเรือนสามารถใช้จ่ายการผลิตในท้องถิ่นง่ายเป็นวัตถุดิบตลอดจนเลือกเวลาทำงานในการผลิตหรือหยุดทำงานได้ เพราะไม่ค่อยมีแบบแผนแน่นอน การขยายตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการเหล่านี้มีเพียงแต่มีผลต่อการขยายตัวของการจ้างงาน (การใช้แรงงาน) ในหมู่บ้าน แต่มีผลต่อการดึงดูดของสมาชิกในครัวเรือนให้อยู่ในชุมชนหมู่บ้าน โดยใช้แรงงานและเวลาร่วมกัน และด้วยลักษณะของความยืดหยุ่นและปรับตัวของครัวเรือนของเศรษฐกิจแบบไม่เป็นทางการเหล่านี้ จึงมีผลให้การขยายตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจประเภทนี้ส่วนใหญ่ค่อนข้างจะมีเสถียรภาพ (จำนวนของร้านค้าในชุมชนได้เพิ่มขึ้นได้อย่างรวดเร็วในช่วงทศวรรษ 1990) ซึ่งเป็นภาพสะท้อนของความสามารถของวิสาหกิจขนาดเล็กที่สามารถต่อสู้กับระบบการผลิตแบบทุนขนาดใหญ่ โดยใช้แรงงานทุนและทรัพยากรในครัวเรือนและในท้องถิ่นได้

การลดน้อยถอยลงของวัฒนธรรม “การแลกเปลี่ยนแรงงาน”

การเปลี่ยนแปลงสภาพการใช้แรงงานและตลาดแรงงาน นับแต่ต้นทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา ได้ส่งผลต่อการลดน้อยถอยลงวัฒนธรรม “การแลกเปลี่ยนแรงงาน” หรือ “ลงแขก” ในอดีตที่ยาวนานจนกระทั่งทศวรรษ 1970 กิจกรรมการทำนาในภาคกลาง โดยเฉพาะที่นานอกเขตชลประทาน นอกจากจะใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นกำลังหลักในการทำนาแล้ว จึงมีการใช้แรงงาน “แลกเปลี่ยน” หรือ “การลงแขก” หรือ “การเอาแรง” ด้วย ในทุก ๆ หมู่บ้านจะมีการใช้แรงงาน “แลกเปลี่ยน” เพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนแรงงาน การใช้แรงงานแลกเปลี่ยนนั้น เป็นการช่วยเหลือในขั้นตอนการผลิตข้าวเกือบทุกขั้นตอนตั้งแต่ การเพาะกล้า เก็บเกี่ยว และนวดข้าว จนถึงเอาเข้าไปเก็บในยุ้ง จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านในหมู่บ้านในจังหวัดชัยนาทและฉะเชิงเทรา ได้ให้คำตอบคล้าย ๆ กัน คือ การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบทุกขั้นตอนนี้เพิ่งหมดไปเมื่อประมาณกว่า 20 ปีมานี้เอง ในปัจจุบันการแลกเปลี่ยนแรงงานมีเพียงการช่วยกันในช่วงขั้นตอนการผลิต เช่น เก็บเกี่ยว เป็นต้น บางครั้งชาวบ้านใช้ศัพท์คำว่า “ยืมแรง” แทนคำว่า “เอาแรง” คำว่า “ลงแขก” ไม่ค่อยจะมีการใช้คำนี้แล้วในปัจจุบัน

ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเสื่อมถอยของวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนแรงงานคือ

ประการแรก การปฏิบัติเขียวโดยการใช้พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง (High Yielding Varieties = HYVs) การเพิ่มขึ้นของการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร ขนาดครัวเรือนที่เล็กลง เนื่องจากอัตราการเกิดที่ลดลง และจำนวนคนหนุ่มสาวที่อพยพออกจากหมู่บ้านมากขึ้น ปัญหาการขาดแคลนแรงงาน การปฏิบัติเขียวในภาคกลาง (ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 3) ได้ก่อให้เกิดพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง (HYVs) ประกอบระบบชลประทานไม่เพียงแต่มีผลต่อการเพิ่มผลผลิตข้าวเท่านั้น หากทว่ายังมีผลต่อการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรเพิ่มขึ้น จนกระทั่งวัวควายได้ค่อย ๆ หายไป ในที่ราบภาคกลางการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วเพราะพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในเขตชลประทาน โดยเฉพาะนับแต่ต้นทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา เครื่องจักรกลทางการเกษตรเหล่านี้ ได้แก่ รถไถนาแบบเดินตามแทนที่ควาย รถไถขนาดเล็กลง เครื่องเกี่ยวข้าว เครื่องนวดข้าว และเครื่องสูบน้ำที่ทำหน้าที่ควบคุมน้ำเข้านา เครื่องจักรเหล่านี้ได้เข้ามาแทนที่แรงงานคนด้วย ส่งผลให้ความต้องการแรงงานในการทำนายน้อยลง นอกจากนี้ระบบชลประทานในภาคกลางทำให้พื้นที่จำนวนมากสามารถเพาะปลูกข้าวนาปรังและพืชไร่ต่าง ๆ ในฤดูแล้งได้ เช่น อ้อย สับปะรด ผัก ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้ก่อให้เกิดความต้องการแรงงานเพิ่มขึ้นมากด้วย และได้ดึงแรงงานจากหมู่บ้านบางส่วนออกไป โดยเฉพาะในฤดูแล้ง นอกจากนี้อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรในหมู่บ้านภาคกลางได้เริ่มลดลงนับแต่ต้นทศวรรษ 1970 และชาวชนบทในภาคกลางได้อพยพออกไปทำงานในเมืองหรือต่างอำเภอ จึงมีผลให้การเคลื่อนย้ายออกจากหมู่บ้านเพื่อไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมในอำเภอหรือในจังหวัดหรือที่กรุงเทพฯ หรือออกไปรับจ้างตัดอ้อย และปลูกสับปะรด เป็นจำนวนมาก ล้วนแล้วแต่ทำให้การแลกเปลี่ยนแรงงานโดยวิธีลงแขกทำไม่ได้ เพราะผู้ที่จะต้องมาช่วยไม่อยู่ในช่วงที่มีความต้องการแรงงาน

ประการที่สอง คือระบบชลประทาน การชลประทานทำให้สามารถควบคุมระดับน้ำในช่วงระยะเวลาการทำงานจึงมีความแน่นอนมากยิ่งขึ้น ดังนั้นครัวเรือนเกษตรกรทุกแห่งมีความต้องการแรงงานเพิ่มขึ้นพร้อม ๆ กัน (ผาสูก 2542 : 91)

ประการที่สาม พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง (HYVs) มีผลต่อห่วงจรของการเก็บเกี่ยวข้าวสั้นลง เพราะสามารถปลูกและให้ผลผลิตเร็ว เนื่องจากเป็นพันธุ์ที่ไม่ไวแสง ดังนั้นหากจะมีการแลกเปลี่ยนแรงงานจะต้องรอเวลาให้นานพอสมควร ซึ่งในทางปฏิบัติจะเป็นไปยากเพราะวงจรของพันธุ์ข้าวเป็นวงจรที่สั้น นอกจากนี้ระบบชลประทานที่สามารถปลูกได้มากกว่า 1 ครั้งต่อปี ชาวนาย่อมมีเวลาว่างน้อยลง ระบบการผลิตมีลักษณะเฉพาะตัวมากยิ่งขึ้น สำหรับไร่นาขนาดใหญ่เมื่อต้องการแรงงานเพิ่มขึ้นในช่วงนาซุกก็จะใช้แรงงานที่ทำงานเป็นกลุ่มมีนายหน้าจัดการ มักจะเป็นแรงงานที่หามาจากถิ่นอื่น และมีลักษณะเป็นแรงงานชั่วคราวด้วย (ผาสูก 2542 : 66)

ประการที่สี่ ขนาดของครัวเรือนที่เล็กลง และส่วนใหญ่ของสมาชิกในครัวเรือนเป็นคนสูงอายุและเด็ก ย่อมมีผลให้การแลกเปลี่ยนแรงงานไม่สามารถกระทำได้เพราะขาดแคลนแรงงานในวัยทำงานนั่นเอง การขาดแคลนแรงงานในหมู่บ้านได้ส่งผลให้เกษตรกรได้ใช้เครื่องจักรทางการเกษตรทดแทน

ประการที่ห้า กิจกรรมทางการเกษตรในภาคกลางได้เริ่มแปรเปลี่ยนจากการปลูกข้าวไปเป็นการปลูกพืชที่ให้ผลตอบแทนสูง เช่น ไม้ยืนต้น สวนผักและผลไม้ ฟาร์มกึ่ง โคนม เป็นต้น ซึ่งกิจกรรมการผลิตทางเกษตรเหล่านี้ใช้เงินลงทุนค่อนข้างสูง ต้องใช้เวลาในการดูแลค่อนข้างมากและใช้ทักษะการจัดการค่อนข้างสูง (highly care and management intensive) งานเฉพาะตัวในการผลิตค่อนข้างมาก เช่น ในกรณีของฟาร์มเลี้ยงกึ่งกุลาดำ ในบ่อเลี้ยงกึ่งเนื้อที่ 1 ไร่ ใช้เงินเริ่มต้นประมาณ 100,000 บาท และหากเลี้ยงประมาณ 8-9 ไร่ ก็ต้องใช้เงินลงทุนสูงถึง 1 ล้านบาท สมาชิกในครัวเรือนต้องใช้เวลาดูแลตลอดเวลา เพราะต้องให้อาหารกึ่ง และเฝ้าสังเกตว่ากึ่งจะเกิดโรคหรือไม่ นอกจากนี้การเลี้ยงกึ่งต้องใช้เครื่องจักรตีน้ำเพื่อให้ออกซิเจนแก่กึ่ง “ทำ ทำทุกวันเนี่ยในช่วงเลี้ยงกึ่ง (ให้อาหารกึ่ง – ผู้เขียน) กลางคืนก็ลุกขึ้นติดเครื่องแล้วก็เลี้ยงช่วงประมาณ 4 ทุ่ม หรือ 10 โมงตอนกลางคืน แล้วในช่วงติดเครื่องมีก็ตัวก็ติดหมด...ต้องใช้เครื่องช่วยไม่งั้นมันจะลอยหมดเลย พอหมดแรงมันก็ตาย ก็คือว่า อากาศมันบิด” (สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา) จากการบ้านหนองชุมพร ที่อาชีพเลี้ยงกึ่งกุลาดำมีความสำคัญเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ พบว่า ชาวบ้านรู้สึกเครียด และไม่ค่อยเป็นอิสระ เพราะต้องดูแลกึ่งอยู่ตลอดเวลา ลักษณะของการเลี้ยงดูฟาร์มกึ่งจะแตกต่างกันมากกับการทำนา (น่าน้ำฝน) “เพราะข้าวมันเป็นพืชทำได้ง่าย ไม่ต้องใช้สมอง ใช้อะไรที่แห้งก็อยู่ได้ที่น้ำก็อยู่ได้” (สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา) ลักษณะของการเข้มข้นของการใช้เวลาในกิจการการผลิตในฟาร์มกึ่ง ตลอดจนสวนผักและผลไม้อื่น ๆ จึงมีผลให้เวลาที่ว่างเพื่อทำกิจการอื่น ๆ น้อยลง การแลกเปลี่ยนแรงงานจึงทำได้ยาก

ภาพที่ 4.2 ชาวบ้านที่หมู่บ้านในอำเภอ ด่านเนินสะดวก จ.ราชบุรี กำลังห่อฝรั่ง

ประการที่หก ความแตกต่างของฐานะทางเศรษฐกิจในหมู่บ้านเมื่อการค้าขายตัว ความเหลื่อมล้ำในฐานะของคนในหมู่บ้านมีมากขึ้น เพราะคนที่มีฐานะดีขึ้นย่อมจะไม่ไปแลกเปลี่ยนแรงงาน เขาอาจจะเริ่มให้เช่าที่ดิน (แลกเปลี่ยนที่ดินเป็นเงิน) หรือว่าจ้างลูกจ้างซึ่งมักจะเป็นผู้มีฐานะต่ำ

กว่า โดยใช้เงินมากขึ้น ประกอบกับคนฐานะต่ำกว่า (คนจน) ก็เริ่มออกไปเป็นแรงงานรับจ้าง (แลกเปลี่ยนแรงงานเพื่อให้ได้เงิน) (ในประเด็นนี้ โปรดคู Smith 1958 : 140-156 และ อัมมาร 2522 : 74-76)

การลดน้อยถอยลงของการแลกเปลี่ยนแรงงานจะเป็นไปอย่างรวดเร็วในพื้นที่ที่อยู่ในเขตชลประทาน ทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง และใช้เครื่องจักรทดแทนแรงงานในการเพาะปลูก ส่วนในที่นาเขตน้ำฝน หรือในพื้นที่ ๆ ในที่ดอนและการคมนาคมติดต่อกับโลกภายนอกไม่ค่อยสะดวกจะลดลงอย่างช้า และรูปแบบของการแลกเปลี่ยนแรงงานก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากการแลกเปลี่ยนแรงงานในทุก ๆ ขั้นตอนของการทำนา หรือทำอะไรเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานในบางขั้นตอน หรือที่เรียกว่า “การเอาแรง” หรือ “ยืมแรง” นั่นเอง นอกจากนี้ในบางแห่ง เช่น บ้านหนองชุมพร อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา และบ้านเขาเขียว อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี ก็มีการร่วมแรงกันในหมู่บ้าน เพื่อทำงานสาธารณะและงานส่วนบุคคล (สัมภาษณ์ชาวบ้านหนองชุมพร และบ้านเขาเขียว)

เศรษฐกิจครัวเรือนกับเศรษฐกิจชุมชน : บทสังเคราะห์

การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและประชากรนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานและตลาดแรงงานของหมู่บ้านในภาคกลางเป็นอันมาก การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือ สัดส่วนของประชากรที่อาศัยอยู่ในชนบท (ซึ่งส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน) ได้เริ่มลดลงอย่างรวดเร็ว ในปี ค.ศ.1980 สัดส่วนของประชากรของภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) ที่อาศัยอยู่ชนบทเท่ากับร้อยละ 90 ของประชากรทั้งหมด และลดลงเท่ากับร้อยละ 65.5 ในปี ค.ศ.2000 การเปลี่ยนแปลงในภาคเกษตรที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ผลผลิตในภาคเกษตรกรรมเมื่อคิดเป็นสัดส่วนของผลิตภัณฑ์ของภาคมีความสำคัญลดลง ในขณะที่ผลิตภัณฑ์ในภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการมีสัดส่วนเพิ่มสูงขึ้น แม้ว่ากิจกรรมภาคอุตสาหกรรมและบริการจะขยายตัวในอัตราค่อนข้างสูง และมีส่วนดึงดูดแรงงานออกจากไร่นา แต่สัดส่วนของประชากรที่อยู่ในภาคเกษตรก็มิได้ลดลงในอัตราเดียวกัน (เพราะประชากรถึงร้อยละ 65.5 ยังคงอาศัยอยู่ในเขตชนบทนั่นเอง) ในแง่ของการใช้แรงงานในภาคเกษตรกรรมก็มีการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการใช้แรงงานค่อนข้างมาก ในปี ค.ศ.1988 จำนวนผู้ถือครองทางการเกษตรในภาคกลางทั้งสิ้น 842,495 ราย ที่ใช้ลูกจ้างทำงานในไร่นาจำนวนถึง 594,551 ราย (เท่ากับร้อยละ 70.6 ของผู้ถือครองการเกษตร) โดยที่ผู้ถือครองทางการเกษตรได้จ้างลูกจ้างในไร่นาแบบชั่วคราวเท่ากับ 566,067 ราย (ร้อยละ 67.2) ประจำและชั่วคราว 19,344 ราย (ร้อยละ 2.3) ส่วนในปี ค.ศ.1993 ผู้ที่ถือครองทางการเกษตรในภาคกลางทั้งสิ้นเท่ากับ 933,959 ราย ได้ใช้ลูกจ้างทำงานเกษตรเท่ากับ 517,017 ราย (หรือคิดเป็นร้อยละ 55.4 ของผู้ถือครองทางการเกษตร) โดยได้จ้างลูกจ้างประจำเท่ากับ 12,036 ราย (ร้อยละ 1.3) จ้างลูกจ้างชั่วคราวเท่ากับ 486,680 ราย (ร้อยละ 93.9) และจ้างลูกจ้างประจำและชั่วคราวเท่ากับ 19,301 ราย (ร้อยละ 2.1) ในปี 1998 ในบรรดาผู้ถือครองทางการเกษตรในภาคกลางทั้งสิ้น 851,888 ราย ผู้ถือครองถึง 593,674 ราย (หรือคิดเป็นร้อยละ 69.7) มีการจ้างลูกจ้างทำงาน

เกษตร ซึ่งในจำนวนนี้ร้อยละ 67.0 เป็นการจ้างลูกจ้างชั่วคราวอย่างเดียว (570,483 ราย) สำหรับการจ้างลูกจ้างประจำอย่างเดียวมีน้อยมากเพียงร้อยละ 1.0 ราย (8,212 ราย) ส่วนลูกจ้างประจำและชั่วคราวเท่ากับ ร้อยละ 1.7 (14,979 ราย) (ตารางที่ 4.18)

ตารางที่ 4.18 จำนวนและร้อยละของผู้ถือครองเกษตรในภาคกลาง จำแนกตามลูกจ้างทำงานเกษตร
ปี ค.ศ.1988 1993 และ 1998

หน่วย : คน

การจ้างลูกจ้างทำงานเกษตร	1988	1993	1998
รวม	842,495 (100.0)	933,959 (100.0)	851,883 (100.0)
ไม่ต้องจ้างลูกจ้าง	247,944 (29.4)	416,942 (44.6)	258,209 (30.3)
จ้างลูกจ้าง	594,551 (70.6)	517,017 (55.4)	593,674 (69.7)
- ประจำ	9,140 (1.1)	12,036 (1.3)	8,212 (1.0)
- ชั่วคราว	566,067 (67.2)	485,680 (52.0)	570,483 (67.0)
- ประจำและชั่วคราว	19,344 (2.3)	19,301 (2.1)	14,949 (1.7)

แหล่งที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2536) สำมะโนการเกษตร พ.ศ.2536 ภาคกลาง

สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2542) การสำรวจการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ.2541

ภาคกลาง

สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2531) รายงานการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ.2531 ภาค

กลาง

ผลจากการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการจ้างแรงงาน (จากแรงงานครัวเรือนมาสู่แรงงานรับจ้าง) มีผลให้จำนวนลูกจ้างที่ทำงานรับจ้างในไร่นาเพิ่มขึ้นจาก 78,550 คน (ชาย 51,260 คน และหญิง 34,356 คน) ในปี ค.ศ.1988 เพิ่มขึ้นเป็น 85,616 คน (ชาย 51,260 คน และหญิง 34,356 คน) ในปี ค.ศ.1998 (การเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ.2531, และการสำรวจการเปลี่ยนแปลงการเกษตร พ.ศ.2541)

ในแง่ของโครงสร้างอาชีพและการจ้างงานในชนบทภาคกลาง (หรือนอกเขตเทศบาล) การจ้างงานในชนบทภาคกลาง การจ้างงานนอกภาคเกษตรกรรมได้มีความสำคัญขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งในแง่ของการจ้างงานและรายได้ ผู้มีงานในภาคเกษตรเริ่มลดลงทั้งจำนวนและสัดส่วนของผู้ทำงาน ผู้มีงานทำในภาคเกษตรกรรมเท่ากับ 2.77 ล้านคน (ชาย 1.53 ล้านคน และหญิงเท่ากับ 1.235 ล้านคน) หรือคิดเป็นสัดส่วนเท่ากับร้อยละ 62.3 ในปี ค.ศ.1985 และลดลงตามลำดับ ในรอบ 15 ปีที่ผ่านมา ในปี ค.ศ.2000 ผู้มีงานทำในภาคเกษตรกรรมรวมทั้งสิ้น 2.26 ล้านคน (ชาย 1.32 ล้านคน และหญิงเท่ากับ 9.5 แสนคน) หรือคิดเป็นร้อยละ 36.3 ของผู้มีงานทำทั้งหมดในเขตชนบทภาคกลาง (ชายร้อยละ 38.2 และหญิงร้อยละ 34.1) ส่วนผู้มีงานทำบางสาขาของนอกภาคเกษตรกรรมได้เพิ่มขึ้นตามลำดับ อาทิเช่น ผู้มีงานทำสาขาอุตสาหกรรมและหัตถกรรมเพิ่มจากร้อยละ 13.4 ของผู้มีงานทำในปี ค.ศ.1985 (ชายร้อยละ 13.9 และหญิงร้อยละ 12.8) เป็นร้อยละ 26.0 ในปี ค.ศ.2000 (ชายร้อยละ 22.7 และหญิงร้อยละ 29.3) ผู้มีงานทำสาขาพาณิชยกรรมเพิ่มจากร้อยละ 9.1 ในปี ค.ศ.1985 (ชายร้อยละ 7.4 และหญิงร้อยละ 11.6) เพิ่มเป็นร้อยละ 14.5 ในปี ค.ศ.2000 (ชายร้อยละ 11.6 และหญิงร้อยละ 17.4) ผู้มีงานทำในสาขาบริการเพิ่มจากร้อยละ 8.8 ในปี ค.ศ.1985 (ชายร้อยละ 7.4 และหญิงร้อยละ 10.2) เพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 13.5 ในปี ค.ศ.2000 (ชายร้อยละ 11.2 และหญิงร้อยละ 15.8) (ตารางที่ 4.19)

ตารางที่ 4.19 ภาวะการทำงานของประชากรในชนบทภาคกลาง ค.ศ.1985-2000

หน่วย: พันคน

รายการ	1985		1991		1996		2000	
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง
ภาวะการมีงานทำในรอบปี								
เกษตรกรรม	1,538.1 (61.3)	1,235.5 (63.6)	1,440.5 (46.6)	1,107.5 (44.9)	1,256.2 (37.1)	1,031.2 (37.3)	1,312.1 (38.2)	954.9 (34.1)
อุตสาหกรรมและหัตถกรรม*	350.9 (13.9)	248.6 (12.8)	586.5 (18.9)	636.1 (25.8)	794 (23.5)	775.1 (28.1)	781.8 (22.7)	819.0 (29.3)
ก่อสร้าง	138.5 (5.5)	16.2 (.8)	33.8 (10.8)	84.0 (3.4)	404.5 (11.9)	109.0 (3.9)	370.0 (10.8)	65.6 (2.3)
สาธารณูปโภค	28.1 (1.1)	4.6 (.2)	17.2 (.5)	4.3 (.2)	26.3 (.7)	4.0 (.1)	24.3 (.7)	4.1 (.1)
พาณิชยกรรม	184.8 (7.4)	224.4 (11.6)	275.2 (8.9)	356.3 (14.4)	373.0 (11.0)	417.9 (15.1)	398.5 (11.6)	486.8 (17.4)
ขนส่ง	81.2 (3.2)	12.0 (.62)	168.3 (5.4)	24.7 (1.0)	172.1 (5.0)	23.9 (.9)	163.4 (4.7)	24.1 (.9)
บริการ	185.5 (7.4)	199.0 (10.2)	267.8 (8.7)	254.0 (10.3)	354.1 (10.5)	397.9 (14.4)	385.5 (11.2)	441.0 (15.8)

รายการ	1985		1991		1996		2000	
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง
ลดบทบาทการทำงาน								
นายจ้าง	44.6 (1.8)	13.7 (.7)	60.5 (1.9)	13.7 (.5)	117.4 (3.5)	32.6 (1.2)	96.4 (2.8)	27.2 (.9)
ธุรกิจส่วนตัว โดยไม่มีลูกจ้าง	870.7 (34.7)	649.7 (33.5)	1,019.9 (32.9)	1,121.8 (45.4)	1,041.7 (30.8)	537.1 (19.5)	1,055.1 (30.7)	589.2 (21.1)
ลูกจ้าง	1,080.2 (43.8)	390.5 (20.1)	1,532.9 (49.6)	485.7 (19.7)	1,826.0 (54.0)	1,394.3 (50.5)	1,879.3 (54.7)	1,433.2 (51.1)
ช่วยธุรกิจครัวเรือน โดยไม่ได้รับค่าจ้าง	512.0 (20.4)	886.5 (45.7)	478.7 (15.5)	847.1 (34.3)	395.5 (11.7)	795.8 (28.8)	405.1 (11.8)	746.7 (26.7)
รวม	2,507.5 (100.0)	1,940.4 (100.0)	3,092.0 (100.0)	2,468.3 (100.0)	3,380.9 (100.0)	2,759.8 (100.0)	3,435.9 (100.0)	2,796.3 (100.0)

แหล่งที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ, รายงานการสำรวจแรงงาน รอบที่ 1 (ฉบับต่าง ๆ)

*หมายเหตุ: รวมรายการการขาดแร่โลหะและอโลหะด้วย

ตัวเลขในวงเล็บหมายถึงร้อยละ

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตในชนบทภาคกลาง โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการจ้างงานจากภาคเกษตรกรรมมาสู่ภาคอุตสาหกรรมและบริการส่งผลให้โครงสร้างของอาชีพ (สถานภาพการทำงาน) ได้เปลี่ยนแปลงไป อาชีพของลูกจ้างได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วคือ อาชีพลูกจ้าง ลูกจ้างชายเพิ่มจาก 1.08 ล้านคน ในปี ค.ศ.1985 และเพิ่มขึ้นเป็น 1.8 ล้านคน ในปี ค.ศ.2000 ลูกจ้างหญิงเพิ่มจาก 3.9 แสนคน ในปี ค.ศ.1985 และเพิ่มเป็น 1.4 ล้านคน ในปี ค.ศ.2000 ส่งผลให้สัดส่วนของลูกจ้างชายเพิ่มจากร้อยละ 43.8 เป็นร้อยละ 54.7 และลูกจ้างหญิงจากร้อยละ 20.1 เพิ่มขึ้นเป็น 51.4 ในช่วงระยะเวลาเดียวกัน ส่วนสถานภาพการทำงานอื่น ๆ คือ ผู้ทำธุรกิจส่วนตัวโดยไม่มีลูกจ้าง และช่วยธุรกิจครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้างมีสัดส่วนลดลง กล่าวคือสัดส่วนของผู้ทำธุรกิจส่วนตัวมีสัดส่วนของเพศชายเท่ากับร้อยละ 34.7 และหญิงเท่ากับร้อยละ 33.5 ลดลงเท่ากับร้อยละ 30.7 และ 21.1 ในช่วงเวลาเดียวกัน ส่วนผู้ช่วยธุรกิจครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้างมีสัดส่วนของเพศชายเท่ากับร้อยละ 20.4 และหญิงเท่ากับร้อยละ 45.7 และลดลงเหลือร้อยละ 11.8 และร้อยละ 26.7 ในช่วงเวลาเดียวกัน (ตารางที่ 4.19)

แม้ว่าสัดส่วนของผู้ที่ทำงานที่มีสถานะเป็นธุรกิจส่วนตัวโดยไม่มีลูกจ้าง และช่วยธุรกิจในครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้างจะลดลงในระยะ 15 ปีที่ผ่านมา (ค.ศ.1985-2000) แต่ทว่าสัดส่วนของผู้ทำงานของผู้ทำงานดังกล่าวยังคงอยู่ในระดับสูงเมื่อเทียบกับผู้มีงานทำทั้งหมด โดยในปี ค.ศ.2000 เพศชายคิดเป็นสัดส่วนถึงร้อยละ 42.5 และเพศหญิงคิดเป็นร้อยละ 47.8 หรือคิดเป็นจำนวนของผู้ที่ทำงานเท่ากับ 2.79 ล้านคน โดยเป็นชายเท่ากับ 1.46 ล้านคน และเป็นหญิงเท่ากับ 1.33 ล้านคน (ตารางที่ 4.20)

ภาพที่ 4.3 ร้านค้าที่บ้านหนองพังกา จ.ชัยนาท

ตารางที่ 4.20 ภาวะการทำงานของประชากรอายุ 15 ปีขึ้นไป เขตชนบทภาคกลางปี ค.ศ.2000

หน่วย: ร้อยละ

สถานภาพการทำงาน	ภาคกลางทั้งหมด	ภาคกลางบางจังหวัด							
		สุพรรณบุรี	ราชบุรี	ฉะเชิงเทรา	นครปฐม	ระยอง	ลพบุรี	ปราจีนบุรี	ตราด
นายจ้าง	1.0	0.4	0.8	0.6	1.1	1.8	0.6	0.5	1.2
ธุรกิจส่วนตัว โดยไม่มีลูกจ้าง	26.8	29.3	26.4	27.9	24.5	25.1	28.1	25.9	30.0
ลูกจ้าง	48.4	37.4	49.3	46.1	52.0	52.3	46.6	53.3	41.5
ช่วยธุรกิจส่วนตัวในครัวเรือน โดยไม่ได้รับค่าจ้าง	23.7	32.9	23.4	25.3	22.3	20.7	24.6	20.2	27.3
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

แหล่งที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ, สำนะโนประชากรและเคหะ พ.ศ.2543

ตัวเลขจากการสำรวจประชากรและการเคหะภาคกลางในปี ค.ศ.2000 ก็ให้ภาพคล้าย ๆ กับการสำรวจแรงงานเช่นเดียวกัน กล่าวคือ สัดส่วนของผู้ที่มีงานทำประเภทธุรกิจส่วนตัวโดยไม่มีลูกจ้างและช่วยธุรกิจในครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้างยังคงอยู่ในระดับสูง คือ เท่ากับร้อยละ 50.7 ของผู้ทำงานทั้งหมด และหากพิจารณาเขตชนบทในบางจังหวัดของภาคกลาง ผู้มีงานทำดังกล่าวอยู่ในระดับสูงมาก อาทิเช่น สุพรรณบุรี (ร้อยละ 62.2) ตราด (ร้อยละ 57.3) ฉะเชิงเทรา (ร้อยละ 53.2) เป็นต้น (ตารางที่ 4.20)

สัดส่วนในระดับสูงของผู้ใช้แรงงานทั้งธุรกิจ โดยไม่ใช้ลูกจ้างและช่วยธุรกิจครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้าง (ร้อยละ 45 – 50 ของผู้ทำงานในเขตชนบท (นอกเขตเทศบาล)) แสดงถึง การขยายตัวของทุนนิยมโดยเฉพาะนับแต่ปี ค.ศ.1985 เป็นต้นมา โดยมีการกระจายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมจากกรุงเทพฯ ไปสู่ภูมิภาคภาคกลาง การเพิ่มขึ้นของการท่องเที่ยวและภาคบริการ การชักนำให้ครอบครัวเกษตรกรรมผลิตเพื่อขายมากขึ้น ทั้งโดยการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเป็นพันธุ์ส่งเสริมเพื่อให้ผลิตได้เร็ว และเปลี่ยนจากการผลิตพืชเพื่อบริโภคเองในครอบครัวไปผลิตพืชเชิงเดี่ยวเพื่อขาย (cash crop) โดยมีการเร่งการใช้ปุ๋ยเคมีและการใช้ปัจจัยการผลิตอื่น ๆ เข้มข้นขึ้น ตลอดจนการอพยพแรงงานของคนหนุ่มสาวออกจากหมู่บ้านเพื่อไปทำงานในภาคอุตสาหกรรมและบริการ ฯลฯ มิได้มีผลต่อการทำลาย “ผู้ผลิตรายย่อย” ในหมู่บ้านให้หมดไป ผู้ผลิตรายย่อยยังคงอยู่ในระบบการผลิต และเป็นแรงงานสำคัญในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชนบท และผู้ผลิต “รายย่อย” เหล่านี้เป็นแรงงานที่สำคัญในภาคเศรษฐกิจต่าง ๆ คือทั้งภาคเกษตรกรรม และนอกภาคเกษตรกรรม เช่น อุตสาหกรรม และหัตถกรรม พาณิชยกรรม และบริการ เป็นต้น

เศรษฐกิจครัวเรือน : จากขบวนการรายย่อยสู่ผู้ประกอบการรายย่อย

สถิติจากการสำรวจแรงงานฉบับต่าง ๆ รวมทั้งการสำรวจสำมะโนและเคหะข้างต้นของสำนักงานสถิติแห่งชาติแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของผู้ที่ทำงานอยู่ในเศรษฐกิจภาคครัวเรือนในชนบท ในฐานะ “เกษตรกรและผู้ประกอบการ” รายย่อย เพราะผู้ทำงานประมาณร้อยละ 45-50 ของผู้มีงานทำในปี ค.ศ.2000 ได้ทำงานในภาคเศรษฐกิจครัวเรือนซึ่งเป็นภาคเศรษฐกิจที่ใช้ครัวเรือนเป็นหน่วยการผลิต แรงงานของสมาชิกของครอบครัวเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดในการผลิตโดยใช้ทุนและเครื่องจักรในปริมาณที่น้อย มีการขูดรีดแรงงานในครัวเรือน และไม่มุ่งหวังแสวงหากำไรสูงสุด ลักษณะการผลิตที่ใช้เทคโนโลยีและเครื่องมืออย่างง่าย ๆ ในบางกรณีมีการใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้านที่สั่งสมมาจากบรรพบุรุษเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต (เช่น ในกรณีของอุตสาหกรรมในครัวเรือน เช่น สิ่งทอ จักรสาน) การผลิตมีลักษณะพึ่งพาแรงงานรับจ้างน้อย เพราะแรงงานเป็นสิ่งที่มิได้อยู่โดยธรรมชาติไม่ต้องจ้าง ในแง่ของการผลิตและใช้เวลาเศรษฐกิจครัวเรือนมีแนวโน้มจะพึ่งการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น พึ่งตัวเองและพึ่งกันเองในชุมชน การทำงานไม่มีแบบแผนเวลาไม่แน่นอน (ไม่ได้ทำงานที่เข้มงวดเหมือนกับภาคการผลิตทุนนิยมขนาดใหญ่) เป็นกิจกรรมที่ไม่จำเป็นต้องมีพิ

มือและทักษะสูง รวมทั้งการบริหารและการจัดการสูง ในแง่ของการตลาดจะผลิตสินค้าและซื้อขายแลกเปลี่ยนภายในชุมชนและตลาดใกล้เคียง เป็นต้น

แม้ว่าสัดส่วนของผู้ทำงานในภาคเกษตรหรือ “เกษตรกรรายย่อย” ที่ใช้แรงงานในครัวเรือนจะมีแนวโน้มลดลงอย่างรวดเร็วหลังปี ค.ศ.1985 เมื่อเทียบกับระยะเวลาก่อนหน้านี้ โดยที่แรงงานเหล่านี้ส่วนหนึ่งได้อพยพไปหางานทำในเมืองและทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมหรืออพยพเพื่อไปศึกษาต่อในระดับสูงขึ้นในเมือง เป็นต้น แต่สมาชิกของครัวเรือนเกษตรกรส่วนหนึ่งได้หันไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรมในชนบท ที่สำคัญคือ ภาคอุตสาหกรรมและบริการในชนบท โดยเฉพาะลูกหลานของครัวเรือนที่ได้รับการศึกษาสูงจากภาคเศรษฐกิจเมือง และได้ส่งเงินรวมทั้งใช้ความชำนาญของตนเองเพื่อประกอบอาชีพเหล่านี้ ซึ่งหลายคนได้กลายเป็น “ผู้ประกอบการรายย่อย” ในหมู่บ้านโดยใช้แรงงานของครัวเรือนเป็นปัจจัยการผลิตอันสำคัญ (ไม่ใช่แรงงานรับจ้าง)

ในปี ค.ศ.1985 ในภาคเกษตรกรรมผู้มีงานทำส่วนตัว (โดยไม่มีลูกจ้าง) ในเขตชนบทภาคกลางมีเท่ากับ 8.9 แสนคน หรือคิดเป็นร้อยละ (71.2 ของผู้มีงานทำส่วนตัวทั้งหมด) ส่วนผู้มีงานทำประเภทช่วยธุรกิจครัวเรือนมีทั้งสิ้นเท่ากับ 1.14 ล้านคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 82.2 ของผู้ทำงานช่วยธุรกิจครัวเรือนทั้งหมด) ในระยะกว่า 15 ปีที่ผ่านมานับแต่ปี ค.ศ.1985 จำนวนของผู้ทำงานในภาคเกษตรกรรมทั้งสองประเภท เริ่มลดน้อยถอยลงทั้งในแง่ของจำนวนและสัดส่วน กล่าวคือ ในปี ค.ศ.2000 ผู้มีงานทำในภาคเกษตรกรรมที่ทำงานส่วนตัวเท่ากับ 8.49 แสนคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 51.5 ของผู้ทำงานส่วนตัวทั้งหมด) ส่วนผู้ที่ทำงานช่วยธุรกิจครัวเรือนมีเท่ากับ 7.38 แสนคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 63.9 ของผู้ทำงานส่วนตัวทั้งหมด) ในขณะที่ผู้ทำงานนอกภาคเกษตรกรรมในชนบทของผู้ทำงานทั้งสองประเภทได้เพิ่มขึ้นตามลำดับ (ยกเว้นผู้ทำงานในอุตสาหกรรมก่อสร้างที่สัดส่วนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในปี ค.ศ.1994 เมื่อเทียบกับปี ค.ศ.1985 และลดลงอย่างรวดเร็วในปี ค.ศ.2000 เมื่อเทียบกับปี ค.ศ.1994 อย่างไรก็ตามสัดส่วนของผู้มีงานทำทั้งสองประเภทของอุตสาหกรรมก่อสร้างก็ยังคงสูงกว่าในปี ค.ศ.1985 (ตารางที่ 4.21)

สาขาพาณิชยกรรมมีการขยายตัวค่อนข้างรวดเร็วเมื่อเทียบกับสาขานอกภาคเกษตรกรรมทั้งหมด ส่งผลให้ผู้มีงานทำในสาขานี้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว กล่าวคือ ในปี ค.ศ.1985 ผู้ทำงานส่วนตัวและช่วยธุรกิจครัวเรือนในสาขานี้เท่ากับ 1.8 แสนคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 14.5 ของผู้ทำงานส่วนตัวทั้งหมด) และเท่ากับ 1.13 แสนคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 8.1 ของผู้ทำงานประเภทช่วยธุรกิจครัวเรือนทั้งหมด) ในขณะที่ในปี ค.ศ.2000 ผู้ทำงานส่วนตัวและช่วยธุรกิจครัวเรือนในสาขานี้ได้เพิ่มขึ้นเท่ากับ 4.05 แสนคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 24.6 ของผู้ทำงานส่วนตัวทั้งหมด) และเท่ากับ 2.5 แสนคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 21.7 ของผู้ทำงานช่วยธุรกิจครัวเรือนทั้งหมด) (ตารางที่ 4.21)

ตารางที่ 4.21 ผู้มีงานทำที่ประกอบอาชีพส่วนตัว (ไม่มีลูกจ้าง) และช่วยธุรกิจครัวเรือน เขตชนบทภาคกลาง, ค.ศ.1985-2000

หน่วย : พันคน

อุตสาหกรรม	1985		1994		2000	
	ทำงานส่วนตัว	ช่วยธุรกิจครัวเรือน	ทำงานส่วนตัว	ช่วยธุรกิจครัวเรือน	ทำงานส่วนตัว	ช่วยธุรกิจครัวเรือน
เกษตรกรรม	898.0 (71.2)	1,148.9 (82.2)	883.4 (56.7)	906.3 (73.8)	849.5 (51.5)	738.0 (63.9)
จุดแร่และอโลหะ	- (-)	- (-)	1.4 (.08)	1.5 (.1)	0.7 (.04)	- (-)
อุตสาหกรรมและหัตถกรรม	73.5 (5.8)	91.6 (6.5)	140.9 (9.0)	75.8 (6.2)	140.1 (8.5)	81.3 (7.0)
ก่อสร้าง	4.9 (.4)	1.7 (.1)	18.5 (1.2)	8.3 (.7)	8.7 (.5)	7.4 (.6)
พาณิชยกรรม	182.3 (14.5)	113.0 (8.1)	328.0 (21.1)	187.3 (15.3)	405.0 (24.6)	250.5 (21.7)
ขนส่ง	38.5 (3.1)	3.7 (.3)	85.9 (5.5)	6.2 (.5)	88.3 (5.3)	10.3 (.9)

อุตสาหกรรม	1985		1994		2000	
	ทำงานส่วนตัว	ช่วยธุรกิจครัวเรือน	ทำงานส่วนตัว	ช่วยธุรกิจครัวเรือน	ทำงานส่วนตัว	ช่วยธุรกิจครัวเรือน
บริการ	63.5 (5.4)	39.2 (2.8)	99.3 (6.4)	41.8 (3.4)	156.1 (9.5)	67.1 (6.3)
รวม	1,260.7 (100.0)	1,398.1 (100.0)	1,557.4 (100.0)	1,227.2 (100.0)	1,648.4 (100.0)	1,154.6 (100.0)

แหล่งที่มา: (รายงานผลการสำรวจแรงงานทั่วราชอาณาจักร รอบที่ 1 (ฉบับต่าง ๆ))

หมายเหตุ: ตัวเลขในวงเล็บ หมายถึง ร้อยละ

ในภาคอุตสาหกรรมและหัตถกรรม ในปี ค.ศ.1985 ผู้มีงานทำประเภททำงานส่วนตัวเท่ากับ 7.3 หมื่นคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 5.8 ของผู้ทำงานส่วนตัวทั้งหมด) ช่วยธุรกิจครัวเรือนเท่ากับ 9.1 หมื่นคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 6.5 ของผู้ทำงานช่วยธุรกิจครัวเรือนทั้งสิ้น) เมื่อเวลาผ่านไปจำนวนและสัดส่วนของผู้ทำงานทั้งสองประเภทของภาคอุตสาหกรรมและหัตถกรรมได้เพิ่มขึ้นตามลำดับ กล่าวคือ ผู้มีงานทำประเภททำงานส่วนตัวเพิ่มขึ้นเป็น 1.4 แสนคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 8.5 ของผู้ทำงานส่วนตัว) และช่วยธุรกิจครัวเรือนเพิ่มขึ้นเป็น 8.13 หมื่นคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 7.0 ของผู้ทำงานช่วยธุรกิจครัวเรือนทั้งสิ้น) ส่วนสาขานอกภาคเกษตรกรรมอื่น ๆ อาทิเช่น สาขาบริการและสาขาขนส่งก็มีการขยายตัวของผู้ทำงานทั้งในแง่จำนวนและสัดส่วนในทิศทางที่เพิ่มขึ้นตลอดเวลา (ตารางที่ 4.21)

กิจการนอกภาคเกษตรกรรมเหล่านี้เป็นกิจกรรมของผู้ประกอบการรายย่อย โดยใช้แรงงานครัวเรือนเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ (หรือไม่ใช่แรงงานรับจ้าง ในที่นี้จะเรียกว่า “กิจกรรมร้านค้าและบริการในชนบท” กิจกรรมร้านค้าและบริการเหล่านี้ที่สำคัญคือ ร้านขายของชำ ร้านขายอาหาร ร้านรับซ่อมรถยนต์ ร้านรับซ่อมวิทยุ ร้านรับซ่อมไฟฟ้า ร้านรับซ่อม/กลึงและโลหะ ร้านรับซ่อม/ก่อสร้างอาคาร ร้านอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับงานช่าง ร้านตัดผม ร้านตัดเสื้อผ้า ร้านขายอาหาร ร้านจำหน่ายอุปกรณ์การเกษตรและปัจจัยการผลิตทางการเกษตร ร้านทำกรอบรูป ร้านให้เช่าหนังสืออ่าน เป็นต้น สถิติของผู้ทำงานในกิจกรรมเหล่านี้ไม่ได้มีการบันทึกอย่างเป็นระบบข้อมูล กชช.2.ค ซึ่ง เป็นข้อมูลที่บันทึกเศรษฐกิจที่สำคัญด้านต่าง ๆ ของหมู่บ้านมิได้แสดงถึงแรงงานที่ทำงานอยู่ในกิจการการผลิตเหล่านี้ มากแต่เพียงแสดงถึงจำนวนของร้านค้าและบริการของหมู่บ้านในภาคกลาง (ดังได้กล่าวมาในตอนที่แล้ว) อย่างไรก็ตามข้อมูล กชช.2.ค ที่แสดงถึงจำนวนร้านค้าและบริการของหมู่บ้านในชนบทภาคกลางก็ช่วยให้เราเห็นภาพของขนาดของผู้ทำงานในฐานะของ “ผู้ประกอบการรายย่อย” ของกิจการนอกภาคเกษตรกรรมในหมู่บ้าน ซึ่งเป็นฐานสำคัญของเศรษฐกิจครัวเรือน ซึ่งมีผลต่อการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน เนื่องจากขาดตัวเลขของผู้ทำงานในกิจการดังกล่าว ผู้วิจัยจึงได้ประมาณการจำนวนผู้คนที่ทำงานอยู่ในภาคเศรษฐกิจ “ครัวเรือน” เหล่านี้ โดยประมาณค่าโดยใช้ขนาดของครัวเรือนโดยเฉลี่ยเท่ากับ 4 คน (ข้อมูล กชช.2.ค) และคูณกับจำนวนร้านค้าและบริการในหมู่บ้าน ซึ่งผลที่ได้คือจำนวนผู้ทำงานในกิจกรรม “อุตสาหกรรมและบริการ” ในหมู่บ้านนั่นเอง (ตารางที่ 4.22)

ตัวเลขจากตารางที่ 4.22 แสดงถึงจำนวนร้านค้าและบริการและการประมาณการของผู้ทำงานในสาขาเศรษฐกิจของ “กิจการร้านค้าและบริการ” ดังกล่าวของหมู่บ้านภาคกลางซึ่งเป็นผู้ทำงานที่เป็นเจ้าของธุรกิจเอง และ/หรือใช้แรงงานในครัวเรือน ในช่วงปี ค.ศ.1992 – 2000 ผู้ทำงานเท่ากับ 343,440 คน ในปี 1992 และเพิ่มขึ้นเป็น 372,908 คน ในปี ค.ศ.1994 และลดลงเท่ากับ 346,176 คน ในปี ค.ศ.1999 เหตุที่ผู้ทำงานลดลงในปี ค.ศ.1999 เมื่อเทียบกับปี ค.ศ.1994 อาจจะมา

ตารางที่ 4.22 จำนวนร้านค้าและบริการ และประมาณการผู้ทำงานในร้านค้าบริการของหมู่บ้านในภาคกลาง ค.ศ. 1992-1999

กิจการ	1992		1994		1999	
	แห่ง	ผู้ทำงาน	แห่ง	ผู้ทำงาน	แห่ง	ผู้ทำงาน
ร้านขายของชำ	71,347	285,388	77,096	308,384	65,060	260,240
ร้านรับซ่อมรถยนต์	6,927	27,708	8,018	32,072	11,493	45,972
ร้านซ่อมวิทยุ/โทรทัศน์	1,612	6,448	2,121	8,484	2,328	9,312
ร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้า	1,178	4,712	1,223	4,892	1,866	7,764
ร้านรับซ่อมกลึงโลหะ	2,228	8,912	2,213	8,852	2,888	11,552
ร้านรับซ่อม/ก่อสร้างอาคาร	n.a	n.a	n.a	n.a	1,212	4,848
ร้านอื่น ๆ เกี่ยวกับงานช่าง	2,553	10,212	2,566	10,224	1,697	6,788
รวม	85,845	343,440	93,237	372,908	86,544	346,176

แหล่งที่มา: ข้อมูล กชช. 2 ค

จากสาเหตุของวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในปี ค.ศ.1997 และส่งผลลดลงต่อกิจการประเภทร้านขายของชำและร้านอื่น ๆ เกี่ยวกับงานช่าง (ตารางที่ 4.22) ผู้ที่ทำงานในสาขาเศรษฐกิจครัวเรือนเหล่านี้มีการกระจายอยู่ทั่ว ๆ ไปแทบทุกหมู่บ้านในภาคกลาง จริง ๆ แล้วตัวเลขการประมาณการผู้ทำงานในกิจการร้านค้าและบริการในหมู่บ้านน่าจะต่ำกว่าความเป็นจริงเป็นอันมากเพราะการผลิตต่าง ๆ ของครัวเรือนในหมู่บ้านที่ยังไม่ได้รวมอยู่ในกิจการร้านค้าและบริการในหมู่บ้าน เช่น กิจการร้านตัดผม ร้านตัดเย็บเสื้อผ้า ผู้ประกอบการอุตสาหกรรมในครัวเรือน พ่อค้าและแม่ค้าหาบเร่ แผงลอย ร้านอาหารขนาดเล็ก บริการขนส่ง (เช่น รถยนต์และมอเตอร์ไซค์รับจ้าง) เป็นต้น นอกจากนี้หากรวมสถิติของเศรษฐกิจครัวเรือนที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร คือ ครัวเรือนเกษตรกรที่ใช้แรงงานในครัวเรือน (โดยไม่ได้ใช้แรงงานรับจ้าง) ซึ่งในปี ค.ศ.2000 เกษตรกรในภาคกลางถึง 8.49 แสนคนทำงานส่วนตัว (โดยไม่ได้จ้างแรงงาน) และ 7.38 แสนคนทำงานช่วยธุรกิจครัวเรือน หรือคิดเป็นสัดส่วนถึงร้อยละ 51.5 และ 63.9 ของผู้ทำงานส่วนตัว และผู้ทำงานช่วยธุรกิจครัวเรือนในเขตชนบทภาคกลางทั้งหมด และสัดส่วนของผู้ที่ทำงานส่วนตัวและช่วยธุรกิจครัวเรือนมีสัดส่วนรวมกันสูงถึง 1 ใน 4 ของผู้ทำงานรวมกันในเขตชนบทภาคกลาง (นอกเขตเทศบาล) ดังนั้นมีต้องสงสัยเลยว่า ผู้ทำงานในสาขาเศรษฐกิจครัวเรือนรายย่อย “เกษตรกรและผู้ประกอบการรายย่อย” มีสัดส่วนสูงยิ่งของเศรษฐกิจหมู่บ้านและมีความสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจการเกษตรและนอกเกษตรของเศรษฐกิจชนบทและเศรษฐกิจเมืองของภาคกลาง

บทบาทของเศรษฐกิจชุมชนกับการพัฒนาเศรษฐกิจสมัยใหม่

เศรษฐกิจชุมชน “เกษตรกรและผู้ประกอบการรายย่อย” มีนัยสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจสมัยใหม่อย่างน้อย 3 ประการ

ประการแรก การดำรงอยู่ของเศรษฐกิจครัวเรือน/ชุมชน แสดงถึง เศรษฐกิจชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจที่มีการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดในท่ามกลางการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่เน้นการแข่งขันและการพัฒนาอุตสาหกรรมโดยใช้ทุนขนาดใหญ่ หรือที่เราเรียกว่า การพัฒนาเพื่อนำประเทศไปสู่ความเป็นประเทศอุตสาหกรรมใหม่ (Newly Industrialized Countries) แม้ว่าเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลางจะถูกกระทบจากพัฒนาเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมที่ใช้ “แรงงานราคาถูก” เป็นฐานสำคัญในการผลิตและการส่งออกสินค้าอุตสาหกรรม มีผลให้คนหนุ่มสาวและวัยกลางคนจำนวนมากต้องละทิ้งไร่ นา ต้องออกไปทำงานรับจ้าง ผู้คนที่ทำงานการผลิตในภาคเกษตรกรรมเริ่มลดน้อยถอยลง แต่ชาวบ้านก็ได้ละทิ้งเศรษฐกิจการผลิตที่มี “ครัวเรือน” เป็นฐานการผลิตที่สำคัญ ชาวบ้านได้พยายามรักษาระบบเศรษฐกิจของครอบครัวและชุมชนซึ่งเป็นสถาบันอันเก่าแก่ของเขา โดยการจ้างแรงงานในครัวเรือนทำกิจการร้านค้าและบริการในหมู่บ้าน ตลอดจนทำหัตถกรรมพื้นบ้านหรืออุตสาหกรรมในครัวเรือน การออกไปทำงานรับจ้างสมาชิกในครัวเรือนก็ได้ส่งรายได้มาจุนเจือครอบครัวเพื่อให้สามารถขยายการผลิต รวมทั้งดำรงชีวิตวิถีการผลิตอิสระเอาไว้

โดยเฉพาะการทำกรผลิตในระบบไร่นา กิจกรรมการผลิตอุตสาหกรรมและบริการในชนบทเพื่อรักษาที่ดินเอาไว้ ในหลาย ๆ กรณีการอพยพแรงงานออกจากหมู่บ้านเพื่อไปทำงานนอกภาคเกษตรในเมืองก็อพยพก็ครั้งคราว สถิติของการใช้แรงงานของครัวเรือนของชนบทจากการสำรวจของสำนักงานสถิติแห่งชาติก็แสดงว่ามีความแตกต่างของการใช้แรงงานระหว่างฤดูแล้งกับฤดูฝนถึงร้อยละ 20 - 30 (รายงานการสำรวจแรงงานทั่วราชอาณาจักร) ในแง่ของการผลิตของระบบไร่นาชาวบ้านยังมีความผูกพันกับการผลิตในสถาบันอันเก่าแก่ของเขา โดยข้อจำกัดทางที่ดินเนื่องมาจากแรงกดดันทางด้านประชากรส่งผลให้พื้นที่ทางการเกษตรต่อหัวเริ่มลดน้อยถอยลง ชาวบ้านได้เริ่มเปลี่ยนแปลงการผลิตโดยการทำไร่นาสวนผสม โดยใช้แรงงานของครอบครัวให้เข้มข้นขึ้นในไร่สวนผักและผลไม้ ที่ดินเพื่อทำการเกษตรได้เริ่มเปลี่ยนจากการปลูกข้าวอย่างเดียวเป็นที่ดินเพื่อทำการเกษตรไร่สวนผสมเพื่อปลูกพืช ผัก และผลไม้ รวมทั้งพืชยืนต้นอื่น ๆ เพิ่มขึ้น ตามลำดับ (บทที่ 2) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง “เกษตรกรรายย่อย” ของหมู่บ้านในภาคกลางมิได้ตัดขาดจากสถาบันชุมชนของเขา แม้ว่าการพัฒนาเศรษฐกิจในระยะ 2 - 3 ทศวรรษว่าจะมีผลให้การขยายตัวของ “ตลาด” และ “โอกาส” ในการทำงานนอกภาคเกษตรกรรม ทั้งที่อยู่ในหมู่บ้านและเขตใกล้เคียงมากยิ่งขึ้น แต่สมาชิกของครัวเรือนของหมู่บ้านสามารถที่จะปรับตัวและเปลี่ยนสถานภาพจากชีวิตของ “ชาวนา” ไปสู่ “แรงงานรับจ้าง” ในหมู่บ้านและในเมืองในฤดูแล้ง หรือสามารถมีอาชีพเป็นพ่อค้าและแม่ค้า โดยประกอบการค้าขายในหมู่บ้านไม่ว่าจะเป็นขายของชำ ขายอาหาร ตัดเย็บเสื้อผ้า และค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นต้น โดยใช้แรงงานในครัวเรือนและทุนขนาดย่อม การผลิตของครัวเรือนจึงมีลักษณะมี “ความยืดหยุ่นสูง” ทั้งในแง่ของการใช้แรงงานและเวลาที่ใช้ในกิจการการผลิต ชาวนาจึงมีวิธีการปรับตัวอย่างมีประสิทธิภาพ จึงมีผลต่อความอยู่รอดของเศรษฐกิจชุมชน

ประการที่สอง เศรษฐกิจครัวเรือนหรือเศรษฐกิจแบบชุมชนเป็นเศรษฐกิจที่มี “เสถียรภาพ” สูงยิ่ง แม้ว่าการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมไทยในระยะสามสี่ทศวรรษที่ผ่านมาโดยเน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยการส่งเสริมและสนับสนุนการใช้ทุนขนาดใหญ่ ตลอดจนลงโทษภาคเกษตร เช่น การเก็บภาษีข้าว และคุ้มครองภาคอุตสาหกรรม จะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจจากภาคเกษตรกรรมมาสู่ภาคอุตสาหกรรมและบริการ แต่ผู้คนที่อยู่ในสาขาเศรษฐกิจครัวเรือนในชนบทยังคงมีส่วนที่สูงยิ่ง และหากนับรวมผู้คนที่ทำงานอยู่ในสาขาเศรษฐกิจ “ครัวเรือน” ในเมืองแล้ว (ซึ่งบางส่วนได้อพยพจากชนบทเข้าสู่เมือง) ส่วนของผู้ที่อยู่ในสาขาการผลิตนี้อาจจะถึงร้อยละ 60 - 70 ของแรงงานทั้งหมดในภาคกลาง บทบาทของภาคเศรษฐกิจครัวเรือนหรือชุมชน จึงเป็นแหล่งการทำมาหากินขนาดใหญ่ที่สามารถดูดซับสมาชิกในครัวเรือนเป็นจำนวนมาก เพราะลักษณะสำคัญของเศรษฐกิจสาขานี้คือ เศรษฐกิจที่มีการใช้แรงงานเข้มข้น (labor - intensive) ใช้ทุนน้อยและมีลักษณะเป็นเศรษฐกิจของผู้ผลิตรายย่อยที่ไม่ได้มีจิตใจแสวงหากำไรสูงสุด ใช้เทคโนโลยีแบบง่าย ๆ ขนาดของตลาดเล็ก การผลิตขึ้นอยู่กับตลาดผู้ซื้อจากภายนอก

เป็นสำคัญ และเป็นกิจการที่ไม่มีการผูกขาดตัดตอน ฯลฯ เศรษฐกิจในลักษณะเช่นนี้จึงมีลักษณะ “เสถียรภาพ” ก่อนข้างมาก เพราะเป็นเศรษฐกิจที่ถูกระทบน้อยกับการผันผวนของภาวะตลาด นอกจากนี้ “ความมีเสถียรภาพ” ทางเศรษฐกิจแล้ว ระบบเศรษฐกิจเช่นนี้เป็นระบบเศรษฐกิจที่มี “เสถียรภาพ” ในทางสังคมอีกด้วย การทำมาหากินของผู้คนโดยเฉพาะในหมู่บ้าน ได้มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นเครือข่าย ช่วยเหลือซึ่งกันและกันแทนการแข่งขัน ซึ่งต่างเศรษฐกิจใช้ทุนขนาดใหญ่และจ้างแรงงานจำนวนมากที่เน้นการแข่งขัน และแสวงหากำไรสูงสุด (โปรดดูรายละเอียดใน นิตยศัพท์ 2541 และ นิตยศัพท์ 2545) ด้วยเหตุนี้แนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจที่เน้นการพัฒนาเศรษฐกิจที่เน้นแนวทางเศรษฐกิจชุมชนจะเป็นแนวทางที่ถูกต้องและสอดคล้องกับสภาพทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและสังคมของไทย เพราะเป็นระบบเศรษฐกิจที่มีรากฐานดั้งเดิม เป็นที่อยู่อาศัยของคนส่วนใหญ่ของประเทศ มีเศรษฐกิจและวัฒนธรรมเป็นของตนเอง มีกลไกการผลิตซ้ำ และมีกลไกการจัดการแจกจ่ายทรัพยากรของตนเอง รวมทั้งมีพลวัตของตัวเองด้วย การดำรงอยู่ของเศรษฐกิจของชุมชนนอกจากจะสะท้อนภาพของของมีเสถียรภาพของการดำรงอยู่ของเกษตรกรและหัตถกรรายย่อย ยังแสดงถึงข้ออ่อนของแนวคิดมาร์กซิสต์ที่วิจารณ์ทุนนิยมว่า การขยายตัวของระบบทุนนิยมมีผลให้ชนชั้นของชาวนารายย่อยในชนบทเริ่มหมดไป ชาวนาได้เริ่มกลายเป็นแรงงานรับจ้างทั้งในภาคเกษตรและในภาคอุตสาหกรรม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งการพัฒนาทุนนิยมส่งผลต่อการแบ่งชนชั้นในชนบท ส่วนหนึ่งจะกลายเป็นเกษตรกรกรรมเจ้าของที่ดินและปัจจัยการผลิตรายใหญ่อื่น อีกส่วนหนึ่งจะสูญเสียที่ดินกลายเป็นชนชั้นกรรมาชีพในชนบท และความขัดแย้งทางชนชั้นจะสูงขึ้นเรื่อย ๆ ยิ่งการขยายตัวของระบบทุนนิยมมากเท่าใด ย่อมมีผลการทำลายชนชั้นชาวนามากขึ้นเท่านั้น อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาพบว่าแม้ว่าเศรษฐกิจชนบทเริ่มเปลี่ยนโครงสร้างทางเศรษฐกิจจากภาคเกษตรกรรมมาสู่ภาคอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ชนชั้นของชาวนาและเกษตรกรรายย่อยอื่น ๆ ยังคงดำรงอยู่อย่างกว้างขวาง รวมทั้งได้มีการปรับตัวกับการต่อสู้ของทุนนิยมโดยการเป็นหัตถกรรายย่อย รวมทั้งเจ้าของร้านกิจการรายเล็กรายย่อยในหมู่บ้าน เศรษฐกิจ “เกษตรกรและผู้ประกอบการรายย่อย” จึงเป็นฐานและพลังขับเคลื่อนที่สำคัญของเศรษฐกิจชนบท และมีผลต่อการปกป้องไม่ให้เกิดความแตกตัวของชนชั้นชาวนา ซึ่งประสพการณ์ดังกล่าวแตกต่าง การพัฒนาระบบทุนนิยมในอังกฤษซึ่งระบบทุนนิยมได้เกิดขึ้นในชนบทอย่างชัดเจนนับแต่คริสต์วรรษที่ 17 ที่เกิดการแบ่งแยกตัวของชาวนาเป็นนายทุนเกษตรกรรมฝ่ายหนึ่งกับอีกกรรมาชีพในชนบทอีกฝ่ายหนึ่ง เศรษฐกิจของชาวนารายย่อย ๆ ค่อย ๆ หมดไป ด้วยเหตุนี้แนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจของไทยจึงควรมองแยกเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านเป็นอีกระบบหนึ่งต่างหาก หรือแตกต่างจากระบบทุนนิยมโดยทั่วไป ที่มองว่าการพัฒนาเศรษฐกิจเป็นรูปแบบเดียวที่เน้นกำไรสูงสุด โดยใช้ทุนเข้มข้นและจ้างแรงงานรับจ้างในสัดส่วนที่สูง โดยการกดราคาค่าแรงงานให้ต่ำลง สนับสนุนการพัฒนาอุตสาหกรรมและสร้างเมืองขนาดใหญ่ ฯลฯ แท้ที่จริงแล้วเศรษฐกิจครัวเรือนหรือชุมชนมีเส้นทางเดินที่แตกต่างจากระบบเศรษฐกิจทุนนิยมอย่างสิ้นเชิง ทั้งในแง่ประวัติความเป็นมาของ

ตนเอง กลไกการจัดสรร ทรัพยากรของตนเอง อีกทั้งเป็นเศรษฐกิจที่เป็นที่อยู่อาศัยและทำมาหากินของผู้คนเป็นอันมาก ฯลฯ การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมจึงควรเน้นไปภาคเศรษฐกิจของครัวเรือน และชุมชนที่มีฐานการผลิตอยู่ที่ผู้ผลิตรายย่อยอิสระให้พึ่งตนเองได้อย่างมีศักดิ์ศรีมากกว่าจะพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมในแนวทางทุนนิยมอย่างเข้มข้น เพื่อสร้างความเจริญเติบโตแก่ภาคเศรษฐกิจเมืองขนาดใหญ่และภาคอุตสาหกรรมและบริการ โดยการถ่ายเทส่วนเกินออกจากภาคเกษตรกรรม ซึ่งเท่ากับเป็นการทำลาย “ชุมชนหมู่บ้าน” อันเป็นสถาบันอันเก่าแก่ที่สำคัญของประเทศไทย

ประการที่สาม นัยสำคัญกับการพัฒนาเมืองขนาดเล็ก เป็นเรื่องจริงที่เศรษฐกิจหมู่บ้านได้เริ่มแปรเปลี่ยนเข้าสู่เศรษฐกิจเมืองมากขึ้นเรื่อย ๆ เพราะกิจกรรมนอกภาคเกษตรกรรมได้เริ่มมีความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ ในหมู่บ้านทั้งหลายที่มาของรายได้ การจ้างงาน เป็นต้น แต่ลักษณะการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมและบริการก็มีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป และการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก็ดำเนินการเศรษฐกิจครัวเรือน “เกษตรกรและผู้ประกอบการ” รายย่อยเป็นสำคัญ การขยายตัวของกิจกรรมการผลิตในหมู่บ้าน “กิจการร้านค้าและบริการ” ส่วนหนึ่งและเป็นส่วนสำคัญเกิดจากรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรมที่สมาชิกของครัวเรือน ส่วนหนึ่งก็ไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมในเมือง ซึ่งแสดงถึงความพยายามรักษาการผลิต และที่ดินในชนบทเอาไว้ ส่วนหนึ่งเกิดจากความชำนาญและทักษะที่คนหนุ่มสาวที่อพยพจากหมู่บ้านที่ไปทำงานในเมือง แล้วนำประสบการณ์ดังกล่าวเข้ามาดำเนินการธุรกิจ ธุรกิจบริการเหล่านี้ อาทิเช่น ร้านซ่อมรถยนต์ ร้านซ่อมวิทยุ/โทรทัศน์ ร้านซ่อมเครื่องไฟฟ้า ร้านซ่อมกลึงโลหะ ร้านซ่อม/ก่อสร้างอาคาร เป็นต้น การเจริญเติบโตของธุรกิจเหล่านี้มีลักษณะพิเศษของตนเอง คือ นอกจากจะดำเนินการโดยแรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญแล้ว มักจะเป็นธุรกิจขนาดย่อมใช้ทุนน้อย แหล่งเงินทุนหากมีการกู้ยืมก็มักมาจากญาติพี่น้อง ไม่นับทักษะและความชำนาญมาก ระดับเทคโนโลยีต่ำ พึ่งพาตลาดในหมู่บ้านเป็นสำคัญ วัตถุดิบและปัจจัยการผลิตไม่ซับซ้อน และหากจากตลาดใกล้ ๆ หมู่บ้าน ไม่นับการแข่งขัน มีความยืดหยุ่นในการใช้เวลาทำงาน เข้าออกจากการทำธุรกิจง่าย ในบางกรณีสมาชิกในครัวเรือนไม่ได้ทำงานประจำ หากแต่ทำงานอื่น ๆ ควบคู่กันไปด้วย ด้วยลักษณะทางเศรษฐกิจดังกล่าวมีผลให้การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านดำเนินไปอย่างช้า ๆ และมีเสถียรภาพ แรงงานส่วนใหญ่ของชนบทในภาคกลางจึงถูกดูดเข้าสู่การผลิตในระบบโรงงานอุตสาหกรรมน้อยกว่าที่ควรจะเป็น ลักษณะของการผลิตในหมู่บ้านจึงไม่มีลักษณะเป็น “แรงงานรับจ้าง” หรือมีความสัมพันธ์ทางการผลิตในลักษณะของนายทุนและกรรมกรอย่างเข้มข้น ด้วยเหตุนี้ลักษณะของความเป็นเมือง (urbanization) ในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) จึงอยู่ในระดับต่ำ ผู้ที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองของภาคกลางเท่ากับร้อยละ 28.3 ในปี ค.ศ.1990 และลดลงเล็กน้อยเท่ากับร้อยละ 28.3 ในปี ค.ศ.2000 (สำมะโนและเคหะฉบับต่าง ๆ) เมืองในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) ส่วนใหญ่เป็นเมืองขนาดเล็ก เช่น ชลบุรี สระบุรี อโยธยา อ่างทอง ชัยนาท สถิติของประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองหรือเขตเทศบาลในปี ค.ศ.2000 ส่วนใหญ่อยู่ประมาณไม่เกิน 200,000 คน เท่านั้น (สำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ.2543) หรือ

กล่าวอีกนัยหนึ่งการพัฒนาเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมในภาคกลางส่งผลน้อยกับความเป็นเมืองและการย้ายถิ่นจากหมู่บ้านเข้าสู่เมืองนั่นเอง “เศรษฐกิจของเกษตรกรและผู้ประกอบการรายย่อย” มีผลสำคัญต่อการดึงดูดแรงงานอยู่ในชนบทนั่นเอง

แม้ว่าเศรษฐกิจหมู่บ้านจะเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างจากชนบทสู่เมืองมากขึ้นในระย 2 – 3 ทศวรรษที่ผ่านมา การเริ่มเปลี่ยนเป็นเมืองก็มีลักษณะเป็นกิ่งเมืองกิ่งชนบท ที่ยังคงมีฐานการผลิตอยู่ที่เศรษฐกิจครัวเรือนรายย่อยนั่นเอง ซึ่งแตกต่างจากเมืองใหญ่ ๆ ในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล เช่น สมุทรปราการ หรือยุโรปอื่น ๆ ที่เป็นเมืองเป็นศูนย์กลางของการพัฒนาอุตสาหกรรม และมีความสัมพันธ์กันในฐานะ “นายจ้าง” กับ “ลูกจ้าง” อย่างเข้มข้น พัฒนาการทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านที่มีลักษณะเป็นกิ่งเมืองและกิ่งชนบทสะท้อนภาพถึง การเจริญเติบโตของภาคเศรษฐกิจนอกการเกษตร มิได้มีผลทำลายความเป็นเศรษฐกิจของชุมชนให้หมดไป ผู้ผลิตรายย่อยยังคงเป็นผู้ผลิตอิสระที่สามารถจะพัฒนาธุรกิจของครัวเรือนในรูปแบบใหม่ ๆ ได้ (โดยเฉพาะในรูปแบบธุรกิจอุตสาหกรรมร้านค้าและบริการในชนบท) ตลอดจนมีความสัมพันธ์ในการผลิตแบบแนวนอนหรือในระบบครอบครัวและญาติมิตร ในแง่ที่ว่าเศรษฐกิจของหมู่บ้านจะเริ่มแปรรูปเข้าสู่เศรษฐกิจเมือง แต่ก็เป็น การเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ความเป็นเมืองที่เกิดจาก “ปัจจัยภายใน” หรือเกิดจากการเติบโตจากการผลิตและการค้าขายของชุมชนเอง ลักษณะของการเติบโตของเมืองในลักษณะนี้มีผลดีในแง่ที่ว่าส่วนเกินในทางเศรษฐกิจของชุมชน ไม่ได้ถูกถ่ายเทเข้าสู่ภาคเศรษฐกิจเมืองมากเกินไป เนื่องจากรายได้จากการจำหน่ายผลผลิต รวมทั้งค่าตอบแทนปัจจัยการผลิตอื่น ๆ มีแนวโน้มจะหมุนเวียนในชุมชนหมู่บ้านหรือเมืองใกล้เคียง มากกว่าจะไปสู่เมืองใหญ่หรือต่างประเทศ เศรษฐกิจของชุมชนจึงดำรงอยู่ได้ควบคู่ไปกับระบบทุนนิยม

งานศึกษาเศรษฐกิจครัวเรือนในต่างประเทศ เช่น งานของ Anna Bull และ Paul Corner เรื่อง From Peasant to Entrepreneur : The Survival of the Family Economy in Italy, 1993 แสดงให้เห็นว่า เศรษฐกิจแบบครัวเรือนของภาคเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมเป็นเศรษฐกิจที่มีเสถียรภาพและเจริญด้วยดีในอิตาลี ชุมชนจึงดำรงอยู่ได้ดีในการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ในขณะที่พัฒนาการของเมืองซึ่งเกิดจากปัจจัยภายนอก เช่น การเร่งรัดพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างขนานใหญ่และมักจะเป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรมและภาคบริการต่าง ๆ (เช่น เมืองที่เกิดขึ้นในอังกฤษในช่วงการปฏิวัติอุตสาหกรรมในศตวรรษที่ 17 และ 18) มักจะเป็นผลเสียต่อชุมชนในแง่ที่ว่า ยิ่งพัฒนาเมืองรวดเร็วและมากขึ้นเท่าไร ชุมชนยิ่งแตกสลายรวดเร็วขึ้น เพราะผลผลิตส่วนเกินได้ถูกถ่ายเทจากเศรษฐกิจหมู่บ้านได้เข้าไปเลี้ยงภาคเศรษฐกิจเมือง รวมทั้งต่างประเทศด้วย นอกจากนี้ชาวบ้านได้ถูกผลักดันให้เข้าสู่กระบวนการการผลิตในภาคอุตสาหกรรมและบริการในฐานะของ “แรงงานราคาถูก” เพื่อสร้างกำไรแก่ภาคเศรษฐกิจเมือง อิทธิพลของทุนนิยมมีเพียงแต่เข้าไปทำลายเศรษฐกิจชุมชนเท่านั้น แต่ทว่าได้เข้าไปทำลายวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามของชุมชนอีกด้วย ด้วยเหตุนี้แนวทางการสร้างพัฒนาเมืองของไทยจึงควรอยู่พื้นฐานของการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจครัวเรือนและเศรษฐกิจชุมชนด้วย โดยมีการสนับสนุนการทำเครือข่ายชุมชนทั้งเกษตรกรและผู้

ประกอบการรายย่อยในภาคอุตสาหกรรมและบริการในชุมชน ประกอบขึ้นเป็นระบบสหกรณ์ รวมการขายผลผลิต จัดระบบสินเชื่อ และจัดให้มีกองทุนสหกรณ์ เป็นต้น

ภาพที่ 4.4 ร้านขายก๋วยเตี๋ยวและขนมขบเคี้ยวที่บ้าน กุดจอก จ.ชัยนาท

ภาพที่ 4.5 ร้านขายก๋วยเตี๋ยวที่บ้านหนองพังนาค จ.ชัยนาท

บทสรุป : การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานและตลาดแรงงาน

หลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลงในปี ค.ศ.1945 เป็นต้นมา ยุคทองของเศรษฐกิจหมู่บ้านที่เคยมีระดับ “รายได้และค่าแรงสูง” (เมื่อเทียบกับเขตเมืองโดยเฉพาะกับกรุงเทพฯ) ได้หมดไป และกลายเป็น “เศรษฐกิจหมู่บ้านที่มีรายได้และค่าแรงต่ำ” โดยเปรียบเทียบกับภาคเศรษฐกิจเมือง ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจในชนบทคือ อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรอยู่ในระดับสูง โดยเฉพาะในชนบทจึงส่งผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้านจากอดีตที่เคยเป็น “เศรษฐกิจที่มีที่ดินทำกินมากและประชากรน้อย” แปรเปลี่ยนเป็น “เศรษฐกิจที่มีที่ดินทำกินน้อยและประชากรมาก” อย่างไรก็ตามกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นดังกล่าวก็เกิดขึ้นอย่างเชื่องช้าโดยเฉพาะก่อนกลางทศวรรษ 1980 สาเหตุส่วนหนึ่งเพราะสมาชิกในครัวเรือนของหมู่บ้านได้ขยายเนื้อที่เพาะปลูกเข้าไปในป่าสงวนมากขึ้น เพื่อลดแรงกดดันจากการเพิ่มของประชากรจึงส่งผลให้พื้นที่ดินต่อประชากรยังอยู่ในระดับสูง อัตราส่วนของพื้นที่เพาะปลูกต่อประชากรอยู่ในระดับสูง เกษตรกรมีที่ดินทำกินเป็นของตัวเองโดยที่สมาชิกในครัวเรือนเป็นแรงงานรับจ้างในฟาร์มและนอกฟาร์มหรือนอกภาคเกษตร เป็นจำนวนน้อยส่งผลให้ประชากรส่วนใหญ่ในภาคกลางสูงถึงร้อยละ 90 (ไม่นับรวมกรุงเทพฯ) อาศัยอยู่ในชนบทในปี ค.ศ.1980 ทำมาหากินในไร่นาเป็นรูปแบบของเกษตรกร “รายย่อย” ที่ใช้แรงงานในครัวเรือนทุนและเทคโนโลยีขนาดย่อมเป็นปัจจัยสำคัญในการทำไร่นาด้วยลักษณะการเพาะปลูกที่เน้นการขยายเนื้อที่ดินทำกินโดยเฉพาะพืชไร่ ประกอบกับการทำการเกษตรในภาคกลางมีระบบชลประทานที่ค่อนข้างจะสมบูรณ์เมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ และใกล้แหล่งตลาดที่สำคัญคือ กรุงเทพฯ จึงส่งผลให้ผลิตภาพการผลิตของแรงงานในไร่นาจึงอยู่ในระดับสูงเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ จึงมีผลให้ระดับรายได้และค่าจ้างของเกษตรกรในหมู่บ้านภาคกลางค่อนข้างจะสูงเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่นของประเทศไทย หรือในบางกรณีอัตราค่าจ้างต่ำกว่าในกรุงเทพฯ เพียงเล็กน้อยเท่านั้น ภาวะดังกล่าวได้ส่งผลต่อการดึงดูดแรงงานของสมาชิกครัวเรือนไว้ในไร่นาอย่างแน่นหนา การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายในหมู่บ้าน เช่น การเพิ่มขึ้นรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรม กิจกรรมการผลิตนอกภาคเกษตรกรรม แรงงานย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเป็นไปอย่างเชื่องช้า นอกจากนี้ลักษณะการผลิตทางเศรษฐกิจยังคงเป็นแบบ “เกษตรกรรายย่อย” เพราะขนาดสมาชิกครัวเรือนในช่วงก่อนทศวรรษมีขนาดใหญ่ประมาณ 6-7 คนต่อครัวเรือน และส่วนใหญ่เป็นคนหนุ่มสาว ขนาดของครัวเรือนที่ใหญ่จึงเหมาะแก่การทำนาเพราะการทำนาเป็นกิจกรรมที่ใช้แรงงานเป็นปัจจัยสำคัญการผลิตอย่างเข้มข้น (labor intensive) สมาชิกในครัวเรือนหมู่บ้านสามารถดำเนินการผลิตในไร่นาได้อย่างต่อเนื่องเพราะหาแรงงานได้ง่ายหรือพึ่งแรงงานรับจ้างเป็นจำนวนน้อย แม้แต่ในเขตชลประทานในที่ราบลุ่มภาคกลางที่มีการทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง แรงงานที่ใช้ในการทำนามาจากแรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญประมาณร้อยละ 75-80 ของแรงงานในการทำนาทั้งหมด แรงงานรับจ้างมีเพียงร้อยละ 20-25 เท่านั้น นัยสำคัญของการใช้แรงงานครัวเรือนอยู่ในระดับสูงจึงมีผลต่อการดำรงเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านไว้ได้แน่นเหนียว เพราะแหล่งที่มาของรายได้ที่สำคัญมาจากการผลิตในภาคเกษตร ตลอดจนกิจกรรมการใช้เวลาในทางเศรษฐกิจส่วนใหญ่อยู่

ในชนบท และอื่น ๆ จึงมีผลให้แรงงานย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเพื่อไปสู่ภาคเมืองก็เป็นอย่าง เชื่องช้า หรือการย้ายถิ่นมักจะเป็นการย้ายถิ่นแบบ “ชั่วคราว” เพื่อหางานทำในเมืองและเมื่อถึงฤดู ทำนาทำไร่ สมาชิกในครัวเรือนก็จะกลับมาที่หมู่บ้านและเมื่อหมดฤดูทำนาจึงจะไปทำงานที่โรงงาน อุตสาหกรรมและบริการในเมือง ก่อนกลางทศวรรษ 1980 ภูมิภาคในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) เช่น สิงห์บุรี ชัยนาท อยุธยา ชลบุรี อยุธยา ชลบุรี อ่างทอง ล้วนแล้วแต่เป็นเมืองขนาดเล็ก เพราะ ประชากรในหมู่บ้านได้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านเป็นสำคัญ โดยย้ายถิ่นเข้าสู่เมืองเป็นจำนวนน้อยนั่นเอง กระบวนการพัฒนาอุตสาหกรรมในเมืองดังกล่าวจึงไม่สามารถพัฒนาได้เพราะขาดอุปทานแรงงาน จากหมู่บ้านนั่นเอง

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา สภาพการใช้แรงงานและตลาดแรงงานในหมู่บ้าน ภาคกลางได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก การทำนาและทำไร่ในหลาย ๆ พื้นที่ได้ใช้แรงงานรับจ้าง มากยิ่งขึ้นตลอดจนมีการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเข้าทดแทนแรงงานคนและแรงงานสัตว์ ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานคืออัตราการเพิ่มของประชากรที่ลดลงนับแต่ ทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา ส่งผลให้ครัวเรือนมีขนาดเล็กลงจึงมีผลขาดแคลนแรงงานในการทำไร่ นา ประกอบกับสมาชิกในครัวเรือนได้รับการศึกษาในระดับที่สูงขึ้นเพราะสมาชิกในครัวเรือนน้อยลง มีผลต่อต้นทุนค่าใช้จ่ายทางการศึกษาที่ต่ำลง ผู้ที่จบการศึกษาสูงกว่าระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย คือระดับอนุปริญญา ปวส. และปริญญาตรี ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ประกอบกับในช่วงปี ค.ศ.1987-1996 มีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมอยู่ในระดับสูงมาก และจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมได้ กระจุกตัวมีเพียงแต่ในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล แต่ทว่ายังได้ขยายเข้าไปในเมืองภูมิภาคของ ภาคกลาง เช่น อยุธยา ฉะเชิงเทรา สระบุรี เป็นต้น การเติบโตของแรงงานอุตสาหกรรมในช่วงนี้มัก จะเป็นการขยายตัวของอุตสาหกรรมที่เน้นทักษะหรือใช้แรงงานมีฝีมือมากขึ้น เช่น อุตสาหกรรม เกี่ยวกับอิเล็กทรอนิกส์ แผงวงจรไฟฟ้า ัญญุมณีต่าง ๆ ซึ่งสอดคล้องกับระดับการศึกษาของสมาชิก ครัวเรือนในหมู่บ้านที่มีระดับการศึกษาและฝีมือแรงงานที่สูงขึ้น แรงงานจึงได้ย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเข้าสู่เมืองมากขึ้นตามลำดับ ประมาณว่าในช่วง ค.ศ.1988-1998 แรงงานในภาคเกษตรในภาค กลางได้ลดลงจาก 3.5 ล้านคนหรือเพียง 2.5 ล้านคนเท่านั้น การย้ายถิ่นนับแต่ปี ค.ศ.1985 เป็นต้นมา การย้ายถิ่นจากชนบทสู่เมืองมีแนวโน้มจะเป็นการย้ายถิ่นแบบถาวรมากขึ้น และหากพิจารณาถึง สถานที่ทำงานนอกตำบลของผู้ย้ายถิ่นจะพบว่า ในก่อนช่วงกลางทศวรรษ 1980 ผู้ย้ายถิ่นมีแนวโน้ม จะเดินทางไปทำงานในกรุงเทพฯ และหลังจากปี 1990 เป็นต้นมา แรงงานย้ายถิ่นส่วนใหญ่จะ ทำงานในจังหวัดเดียวกัน ซึ่งแสดงถึงความผูกพันของสมาชิกในครัวเรือนที่มีต่อครอบครัวในหมู่บ้าน เพราะสามารถเดินทางไปเยี่ยมบิดามารดาหรือญาติพี่น้องในชนบทได้ หรือต้องดูแลครอบครัว ใกล้ชิด จึงนิยมทำงานไม่ไกลบ้าน การเพิ่มขึ้นของการย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านได้ส่งผลต่อโครงสร้างอายุในชนบท กล่าวคือ สัดส่วนของเด็กและผู้สูงอายุได้สูงขึ้นเมื่อเทียบกับแรงงานวัยหนุ่มสาว ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งทำให้สมาชิกในครัวเรือนได้ละทิ้งการทำนา ทำไร่ เนื่องจากขาดแคลนแรงงานวัย หนุ่มสาว และเป็นปัจจัยสำคัญต่อการลดน้อยลงของวัฒนธรรมความร่วมมือ “แลกเปลี่ยนแรงงาน”

ซึ่งนับวันจะเหลืออยู่น้อยมากในหมู่บ้านในภาคกลาง ผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านสู่เมืองคือ รายได้จากนอกภาคเกษตรที่ส่งมาจุนเจือครัวเรือนในหมู่บ้านนับวันจะสูงขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อคิดเป็นสัดส่วนของรายได้ทั้งหมด รายได้นอกภาคเกษตรกรรมเหล่านี้เป็นรายได้ที่สำคัญที่ช่วยค้ำจุนให้เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านสามารถมี “กิจกรรมการผลิตร้านค้าและบริการขนาดเล็กในชนบท” ขยายตัวเพิ่มขึ้นในหมู่บ้าน และจะกลายเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญในฐานะเป็นแหล่งที่มาของรายได้และการจ้างงานของชุมชนชนบท โดยเฉพาะการจ้างงานโดยใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ และใช้ทุนรอนอันจำกัดกิจกรรมทางเศรษฐกิจเหล่านี้ อาทิเช่น ร้านขายของชำ ร้านรับซ่อมรถยนต์ ร้านรับซ่อมวิทยุโทรทัศน์ ร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้า ร้านรับเชื่อมกลึง/โลหะ ร้านรับซ่อมก่อสร้างอาคาร ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้ล้วนแล้วแต่มีผลให้เศรษฐกิจชุมชนดำเนินต่อไปได้ เพราะเป็นลักษณะการผลิตที่มีความยืดหยุ่น ปรับตัวได้ตามสถานการณ์ เพราะใช้แรงงานในครอบครัวและทุนอันจำกัด การขยายตัวของกิจกรรมเหล่านี้จึงค่อนข้างจะมีเสถียรภาพ

บทที่ 5 : เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง : กรณีศึกษา 5 หมู่บ้าน

1. ความเบื้องต้น

ในบทนี้จะได้กล่าวถึง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านภาคกลางของ 5 หมู่บ้านจนถึงปัจจุบัน อันประกอบไปด้วย (1) บ้านกุคจอก ตำบลกุคจอก กิ่งหนองมะโมง จังหวัดชัยนาท (2) บ้านหนองพังนาค ตำบลเสื่อโฮก อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท (3) บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา (4) บ้านใหม่ ตำบลประดู่ยืน อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี (5) บ้านเขาเจ็ย ตำบลระบำ อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี โดยที่ลำดับของการนำเสนอของบทนี้จะเป็นอย่างนี้

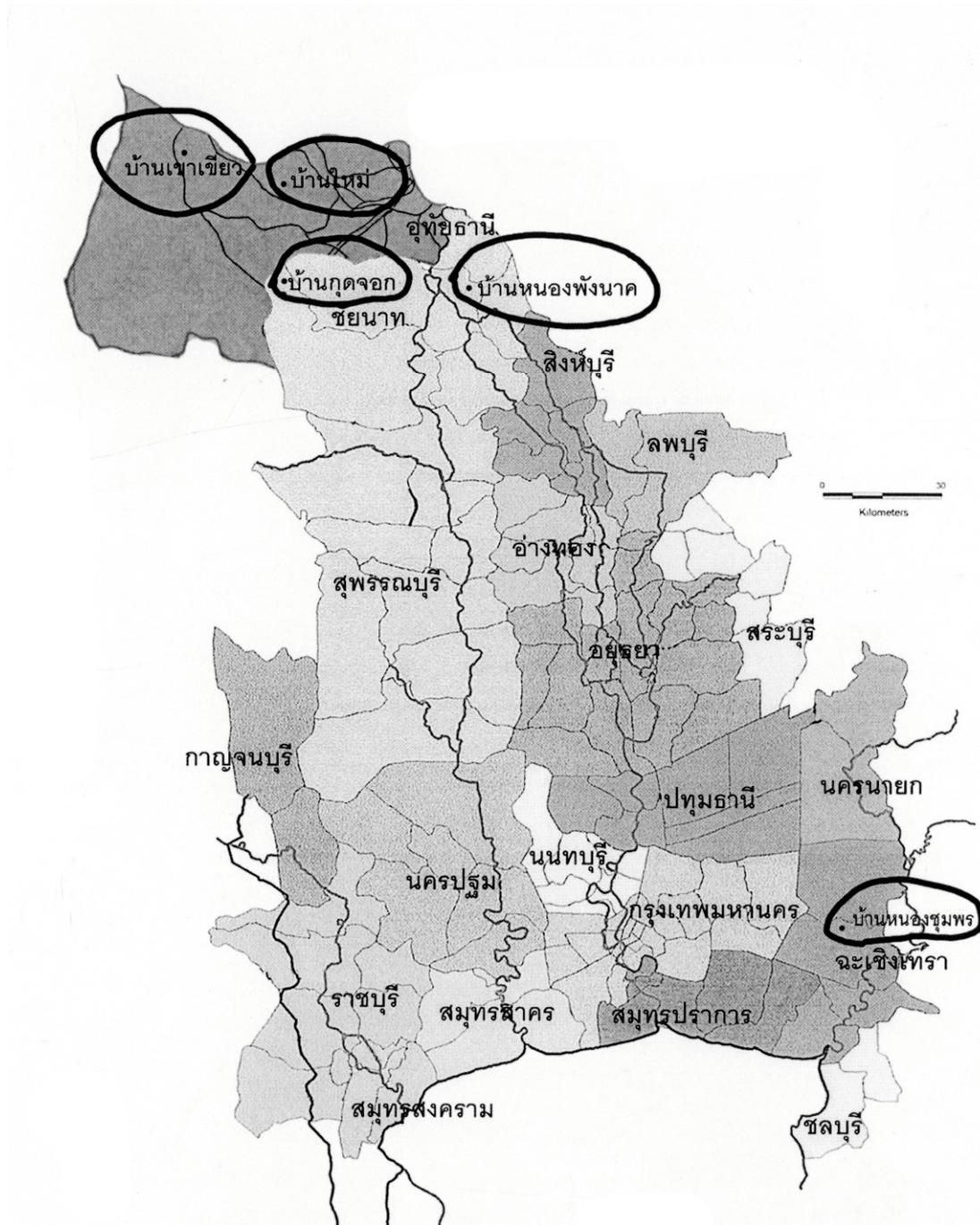
- พื้นฐานสังคมและเศรษฐกิจ
- การเจริญเติบโตของตลาดกับการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน
- การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตรกับเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน
- การเปลี่ยนแปลงตลาดแรงงานและการใช้แรงงานของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน
- รายได้ รายจ่าย หนี้สินของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน
- เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน : เศรษฐกิจแบบ 2 ระบบ

2. พื้นฐานสังคมและเศรษฐกิจ

2.1 บ้านกุคจอก และบ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

หมู่บ้านทั้งสองแห่งเป็นหมู่บ้านเก่าแก่ของที่ราบลุ่มเจ้าพระยา บรรพบุรุษของหมู่บ้านทั้งสองคือ ชุมชนลาวครั้ง (หรือลาวคั่ง) สันนิษฐานได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานเข้ามาในประเทศไทยตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานี และมีการอพยพเข้ามาครั้งใหญ่ในช่วงรัชสมัยรัชกาลที่ 3 เนื่องจากผลของสงครามระหว่างไทยกับลาวจึงมีการกวาดต้อนผู้คนเป็นจำนวนมาก การเติบโตของการผลิตข้าวเพื่อการส่งออกนับแต่การลงนามสนธิสัญญาเบาริงในปี ค.ศ.1855 เป็นต้นมา ประกอบกับความต้องการบุกเบิกพื้นที่ทำกินใหม่ ๆ ได้ผลักดันให้ผู้คนในสมัยนั้นเคลื่อนย้ายเพื่อไปสู่ถิ่นฐานใหม่ ๆ ในปี ค.ศ.1884 เป็นปีที่ก่อตั้ง “บ้านกุคจอก” ซึ่งบรรพบุรุษของพวกเขาได้อพยพมาจากบ้านเขากระจิว จังหวัดกาญจนบุรี ดั้งบันทึกหนังสือประวัติบ้านกุคจอกไว้ดังต่อไปนี้

“เดิมเป็นป่าไม้ดงทึบ ต้นไม้ใหญ่ขนาดสร้างบ้านเรือนได้ ในป่านี้มีบึงอยู่ 1 ลูก กว้างประมาณ 100 เมตร ยาวประมาณ 800 เมตร เมื่อปีระกา เดือน 3 พ.ศ.2427 ทองขุนศรี ได้ยกครอบครัวมาจากบ้านเขากระจิว จังหวัดกาญจนบุรี 20 กว่าครอบครัว มาตั้งอยู่ข้างบึง ในบึงมีดอกจอกใหญ่มากเต็มบึงไปหมด สมัยนั้นหัวหน้าหมู่บ้านเขาเรียกว่า นายกอง รองหัวหน้าหมู่บ้านเรียกว่า

พื้นที่ศึกษา ๕ หมู่บ้านในภาคกลาง

นายหมู่ จึงได้ตั้งชื่อบ้านตามนิมิตรของบึง คำว่าบึง ภาษาของหัวหน้ากองเรียกว่า กุด และมีจอกเต็ม กุด จึงชื่อว่า กุดจอก ๆ นี้ลึกลับมาก จนถึงเดือนเมษายน ชาวบ้านก็ใช้น้ำในกุดจอกนี้อยู่ต่อมามีกองขุน ยศกับกองขุนพิลึกได้ยกครอบครัวกันมาอยู่อีกมากจึงจัดให้ห่างจาก กุดจอก ประมาณ 600 เมตร ปัจจุบันเรียกว่า คอนบ้านเก่า ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ เมื่อชาวบ้านตัดไม้สร้างบ้านเรือนกัน มากขึ้น ป่าหมดไป จึงบุกทำนาทำไร่ พอมีหลักฐานกันขึ้นบ้าง ก็คิดสร้างวัด จึงตั้งวัดขึ้นด้านเหนือ ของกุดจอก ห่างกุดประมาณ 100 กว่าเมตร ตั้งชื่อวัดว่า วัดกุดจอก มีอาจารย์กัณฑ์ เป็นหัวหน้าวัด ....วัดนี้ชื่อ วัดศรีสโมสร (ชาวบ้านเขานิยมเรียกว่า วัดอุ้) (ดุสิต ไม้ระบูนปีที่พิมพ์)

ข้อความข้างต้นมิเพียงแต่สะท้อนภาพของการแสวงหาดินแดนใหญ่ การย้ายถิ่นและการตั้งถิ่นฐานของชุมชนแล้วยังแสดงถึงลักษณะสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนที่มีความผูกพันกับผู้คนมาเนิ่นนานคือ การก่อสร้าง “วัด” อันเป็น “พื้นฐาน” ที่สำคัญของชุมชนหมู่บ้านไทย (ในประเด็นนี้จะได้กล่าวต่อไปในบทหน้า)

กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญนับแต่ก่อตั้งหมู่บ้านคือ การผลิตข้าวทั้งผลิตเพื่อขายและผลิตเพื่อการบริโภคควบคู่กันไปด้วย และด้วยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ ชาวบ้านไม่ได้พึ่งพารายได้จากการขายข้าวมากนักเพราะสามารถผลิตสินค้าเพื่อใช้ในครัวเรือนได้ การสัมภาษณ์ชาวบ้านบ้านกุดจอกแสดงว่า นอกจากจะผลิตข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือนและค้าขายแล้ว ยังผลิตสินค้าเพื่อใช้เองเกือบทุกอย่าง “เฮ็ดฝ้าย เฮ็ดไหม และเฮ็ดทุกอย่าง”¹ และหลังจากขายข้าวแล้ว “เงินเก็บไว้ไม่ค่อยมีเรื่องใช้จ่าย”² ลักษณะกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของบ้านกุดจอกในอดีตคือการทอผ้าเพื่อใช้เอง ซึ่งเป็น “ทุนทางวัฒนธรรม” ของบรรพบุรุษลาวครั้งที่ตั้งสมกันมานั้นนับเป็นหลายร้อยปี การทอผ้าเป็นการจัดแบ่งหน้าที่ทางสังคมระหว่างชายกับหญิงซึ่งเป็นวัฒนธรรมแบบ “หญิงทอผ้าชายจักสาน” ในอดีตหญิงสาวที่จะต้องออกรเรือนจะต้องรู้จักทอผ้าเองเพื่อใช้เป็นเครื่องนุ่งห่มเพื่อใช้ในชีวิตประจำวัน³ การทอผ้าเป็นคุณสมบัติของสตรีที่ดงามและมีความพร้อมในการออกรเรือน ดังนั้นคนหนุ่มสาวมีการปลูกหม่อน เลี้ยงไหม ปลูกฝ้าย ไว้เป็นวัตถุดิบในการทอผ้าเพื่อทำเครื่องนุ่งห่มไว้ในชีวิตประจำวัน ส่วนผู้ชายจะต้องมีความสามารถในการจักสานเพื่อทำเครื่องมือในการทำมาหากิน และจักต้องทำมาหากินและจะต้องผ่านการบวชเรียนในพระพุทธศาสนา จึงจะถือว่ามีความพร้อมออกรเรือนเช่นเดียวกัน (สิทธิชัย 2542 : 57) การทอผ้าเพื่อใช้เองเพิ่งเลิกไปเมื่อประมาณ 50 มาปีนี้เอง ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังคงใช้เสื้อผ้าที่ทอขึ้นเอง “ปลูกฝ้ายแล้วก็มานั้นมาทอเอง ตอนนั้นผมเป็นนักเรียนสมัยสงครามโลกนะ ในหมู่บ้านกุดจอกนี่ะ

¹ สัมภาษณ์ ยายเถา ทองบุญ บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

² สัมภาษณ์ ยายเถา ทองบุญ บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

³ สัมภาษณ์ นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

นะจะทอผ้าใช้เองจะเป็นกางเกงหรือเสื้องาน ทำงานเนี่ยะ แต่มันก็เป็นผ้าฝ้ายนะ”⁴ การเจริญเติบโตของตลาดเสื้อผ้าราคาถูกจากกรุงเทพฯ ประกอบกับการขยายตัวของการผลิตข้าวเพื่อการค้ำนับแต่สงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติเป็นต้นมา มีผลต่อการลดลงของการผลิตสิ่งทอเพื่อบริโภคเอง (และผลิตผลิตสินค้าอย่างอื่น ๆ เพื่อการบริโภคเอง) ในปัจจุบันการทอผ้าเพื่อใช้เองแทบจะหมดไปแล้ว แต่การทอผ้าเพื่อขายก็เป็นอาชีพเสริมของรายได้ของครัวเรือนในหมู่บ้าน และลักษณะของการผลิตสิ่งทอก็เป็นการผลิตเมื่อมีใบสั่งซื้อจาก “ตลาด” เท่านั้น มิได้ทำการผลิตอย่างสม่ำเสมอ⁵ อย่างไรก็ตาม สิ่งทอของบ้านกุดจอก ก็มีลักษณะเทคนิคการผลิตที่หลากหลายมาก ได้แก่ เทคนิคจากมัดหมี่ เทคนิคจิก เทคนิคควบเส้น เทคนิคยก เทคนิคทอขัด เป็นต้น และเป็นที่ต้องการของ “ตลาด” ในบางโอกาส ด้วยความวิตกกังวลว่า สินค้าวัฒนธรรมคือสิ่งทอจะสูญหายไป ชาวบ้านกุดจอกนำโดย “ป้าช้อง จบศรี” ได้พยายามสานต่อการผลิตสิ่งทอให้คงอยู่โดยมีการจัดโรงเรียนอบรมชาวบ้านจำนวนหนึ่งได้รู้กับการผลิตสิ่งทอเพื่อดำรงไว้ซึ่งภูมิปัญญาดั้งเดิมของบรรพบุรุษ

การลดลงอย่างช้า ๆ ของการผลิตเพื่อบริโภคและใช้เองภายในครัวเรือน เช่น ในกรณีของสิ่งทอของบ้านกุดจอกได้แสดงให้เห็นว่า สนธิสัญญาเบาริงในปี ค.ศ.1855 ที่รัฐบาลสยามได้ลงนามกับสหราชอาณาจักรมิได้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน ไปสู่เศรษฐกิจการผลิตเพื่อการค้าขายอย่างรวดเร็ว เพราะกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีได้เน้นการผลิตเพื่อขาย แต่ผลิตเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนยังคงดำรงอยู่ ลักษณะการผลิตแบบรายย่อยหรือเน้นการใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสิ่งสำคัญยังเป็นลักษณะเด่นของวิถีการผลิตอย่างน้อยก็จนช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เศรษฐกิจบ้านอันเป็นเศรษฐกิจที่มีได้มุ่งเน้นกำไรจากการค้า หากแต่เป็นเศรษฐกิจที่เน้นการผลิตเพื่อชุมชนและครัวเรือนหรือการผลิตเพื่อการบริโภคยังคงเป็นลักษณะเด่นของระบบเศรษฐกิจ นอกจากนี้ในกลุ่มของวัฒนธรรมลาวครั้งที่บ้านกุดจอก จากการสัมภาษณ์ของผู้เฒ่าในหมู่บ้านพบว่า การดำเนินชีวิตของชาวบ้านในอดีตมีอยู่สองส่วน คือส่วน “เฮ็ดกิน และส่วนเฮ็ดทาน” ไร่อย่างผสมกลมกลืน กล่าวคือ นอกจากเพื่อประโยชน์ในชีวิตตนเองและคนในครอบครัวแล้วยังมีการสร้างสิ่งทอเพื่อถวายวัด เพราะกลุ่มคนเหล่านี้ได้มีศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา อาทิเช่น ผ้าห่อคัมภีร์ ผ้ามางกั้นผนังหมอน เป็นต้น ลักษณะสำคัญของเศรษฐกิจบ้านของหมู่บ้านกุดจอกที่มีได้แสวงหากำไรจากการผลิตเพื่อการค้าแม้ว่าจะเริ่มถดถอยไปตามการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจแห่งยุคสมัยที่เงินตราเริ่มมีอิทธิพลชีวิตประจำวันมากยิ่งขึ้น แต่เรายังพบภาพของเศรษฐกิจเช่นนี้แม้กระทั่งในปัจจุบัน

หมู่บ้านกุดจอกในปัจจุบันตั้งอยู่ห่างจากกิ่งอำเภอ หนองมะโมง จังหวัดชัยนาท (ประมาณ 10 กิโลเมตร) และก่อนวันที่ 15 กรกฎาคม ค.ศ.1996 บ้านกุดจอกขึ้นอยู่กับอำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท หรือเดินทางโดยผ่านอำเภอวัดสิงห์ ไปทางทิศตะวันตกระยะทางประมาณ 20 กิโลเมตร ใน

⁴ สัมภาษณ์นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

⁵ สัมภาษณ์ ป้าช้อง จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

ปี ค.ศ. 1999 หมู่บ้านกุดจอกมีจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 147 ครัวเรือน มีราษฎรอาศัยอยู่จริงจำนวน 489 คน แยกเป็นชาย 228 คน หญิง 261 คน ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ (90 ครัวเรือน หรือเท่ากับร้อยละ 61.2 ของครัวเรือนทั้งหมด) ที่เหลืออีก 57 ครัวเรือน หรือเท่ากับร้อยละ 38.8 ประกอบอาชีพเพียงอย่างเดียว อาชีพที่สำคัญของคนในหมู่บ้านคือ อาชีพทำนา ค้าขาย และประกอบอาชีพอุตสาหกรรมภายในครัวเรือน โดยที่รายได้จากการทำนาตกประมาณปีละ 45,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี รายได้จากการประกอบอาชีพอุตสาหกรรมภายในครัวเรือนประมาณ 96,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี (ข้อมูล กชช.2.ค) พื้นที่ทำนาของบ้านกุดจอกเป็นพื้นที่อยู่นอกเขตชลประทาน ส่วนใหญ่อาศัยน้ำกับคลองตามธรรมชาติ โดยที่ทำนาส่วนมาก 1 ครั้งต่อปี (แต่มีส่วนน้อยที่ทำนาได้ 2 ครั้งต่อปี) พื้นที่โดยทั่วไปของหมู่บ้านกุดจอกอยู่ในบริเวณที่ราบสูง (ซึ่งต่างจากพื้นที่โดยทั่วไปของจังหวัดชัยนาทที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม) และเป็นดินร่วนปนทราย ความอุดมสมบูรณ์น้อย จึงไม่สามารถปลูกพืชอย่างอื่นได้นอกจากข้าว ผลผลิตข้าวนาปี (ข้าวเจ้า) เฉลี่ยเท่ากับ 52 ถังต่อไร่ ส่วนผลผลิตข้าวนาปรังไม่ได้มีการบันทึกไว้ ครัวเรือนที่ทำนาปีทั้งสิ้นเท่ากับ 124 ครัวเรือน และทำนาปรังเท่ากับ 15 ครัวเรือน โดยที่พื้นที่ทำนาปีทั้งสิ้นเท่ากับ 3,646 ไร่ และพื้นที่ทำนาปรังทั้งสิ้นเท่ากับ 460 ไร่ ระดับรายได้เฉลี่ยของครัวเรือนต่อปีเท่ากับ 54,545 บาทต่อปี (ตารางที่ 5.1)

ตารางที่ 5.1 ข้อมูลเศรษฐกิจและสังคมของหมู่บ้านกุดจอก ค.ศ.1999

รายการ	หน่วย
1. จำนวนครัวเรือน	147 ครัวเรือน
2. จำนวนประชากร	489
ชาย	228 คน
หญิง	261 คน
3. รายได้เฉลี่ยของครัวเรือน	54,545 บาท
รายได้จากการทำนา	45,000 บาท
รายได้จากอุตสาหกรรมภายในครัวเรือน	96,000 บาท
4. อัตราค่าจ้างที่ชาวบ้านส่วนใหญ่ได้รับจาก การเป็นลูกจ้างโรงงานอุตสาหกรรม	100 บาทต่อวัน
5. พื้นที่เพาะปลูกข้าว	
ข้าวนาปี	3,646 ไร่
ข้าวนาปรัง	460 ไร่

รายการ	หน่วย
6. จำนวนครัวเรือนที่ทำนา ข้าวนาปี ข้าวนาปรัง	124 ครัวเรือน 15 ครัวเรือน
7. จำนวนโรงงานอุตสาหกรรม	1 แห่ง

แหล่งที่มา : โครงการสำรวจสำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542 และข้อมูล กชช. 2.ค

บ้านหนองพังนาค อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท ก็เป็นหมู่บ้านอีกแห่งหนึ่งที่มีประวัติการก่อตั้งหมู่บ้านใกล้เคียงกับหมู่บ้านกุคจอก คือในทศวรรษ 1880 การสัมภาษณ์ของชาวบ้านหมู่บ้านหนองพังนาคแสดงว่า บรรพบุรุษของเขาคือ กลุ่มลาวครั้งที่อยู่พม่ารุ่นราวคราวเดียวกับชาวบ้านกุคจอก คืออพยพย้ายถิ่นมาจากบริเวณจังหวัดกาญจนบุรีและนครปฐม การเติบโตของการผลิตข้าวเพื่อการส่งออกนับแต่ทศวรรษ 1870 เป็นต้นมา ส่งผลให้ผู้คนจากหลายส่วนของประเทศเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ณ ดินแดนแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาอันเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ของประเทศที่เหมาะสมสำหรับการปลูกข้าว ชาวบ้านหนองพังนาคก็มีผู้คนอพยพมาจากหลายภูมิภาคและเข้ามาตั้งถิ่นฐาน และแต่งงานใหม่ก็ผู้ที่อพยพมาแต่ดั้งเดิมในทศวรรษ 1880 เช่น ชาวอีสานจากจังหวัดร้อยเอ็ด มณฑลอุดรได้อพยพมาตั้งถิ่นฐานที่หมู่บ้านหนองพังนาค ในขั้นแรกมาเป็นแรงงานรับจ้างในการทำงาน⁶ โดยจากนามาของ “คนกลาง” ผู้หาแรงงานมาให้หรือที่เราเรียกว่า “นายร้อย” หรือ “นายฮ้อย”⁷ การเดินทางเข้ามาในที่ราบลุ่มของแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนทศวรรษ 1900 ได้เดินทางเข้ามาโดยการเกวียน แต่หลังจากทางรถไฟเชื่อมกรุงเทพฯ และจังหวัดในภาคอีสาน คือถึงบุรีรัมย์ (1925) สุรินทร์ (1926) และอุบลราชธานี (1930) ผู้คนย้ายถิ่นจากอีสานได้เดินทางโดยอาศัยรถไฟและเดินลัดป่าประมาณ 14 วัน โดยเดินทางมาครั้งละ 7-8 คน โดยผ่านทางคงพญาไฟมาลงรถไฟที่ตาคี นครสวรรค์ และได้เดินทางเข้ามาที่บ้านหนองพังนาค⁸ โดยเหตุที่มาเพราะ “ทางนี้ หนองพังนาค – ผู้เขียน) หากินง่ายคือทางภาคกลางของเราเจริญก่อนการทำมาหากินรู้สึกอุดมสมบูรณ์กว่าทางโน้น (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ – ผู้เขียน) เป็นดินทรายการทำนาก็ไม่อุดมสมบูรณ์เท่าที่ควรมาเห็นที่นี่แล้วก็ไม่อยากกลับ

⁶ สัมภาษณ์หลวงพ่อบุญมา ปัญญาวุฒิโท วัดหนองพังนาค บ้านหนองพังนาค ได้เล่าให้ฟังว่า บิดาของเขาเป็นชาวอำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด มณฑลอุดร (ในขณะนั้น) ได้อพยพเข้ามาเพื่อเป็นแรงงานรับจ้างในการทำงานที่บ้านหนองพังนาค และต่อมาก็ได้แต่งงานกับชาวบ้านหนองพังนาค

⁷ สัมภาษณ์ หลวงพ่อบุญมา ปัญญาวุฒิโท วัดหนองพังนาค บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁸ สัมภาษณ์ หลวงพ่อบุญมา ปัญญาวุฒิโท วัดหนองพังนาค บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

บ้านเสร็จแล้วก็มีลูกมีเมีย”⁹ เมื่อผู้คนเริ่มแออัด ผู้คนที่หมู่บ้านได้เริ่มขยับขยายไปตั้งหมู่บ้านใหม่อีก ซึ่งก็อยู่ที่ไม่ไกลจากหมู่บ้านเดิมมากนัก อาทิเช่น บ้านโรงวัว โคมะเตือ จังหวัดชัยนาท และเลยไปถึงหมู่บ้านในจังหวัดนครสวรรค์ พิจิตร กำแพงเพชร¹⁰ และผู้ที่ออกไปตั้งถิ่นฐานอยู่ห่างไกลออกไปก็ยังคงมีความผูกพันและสัมพันธ์กับบ้านหนองพังนาคเดิม ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวนอกจากจะเป็นญาติพี่น้องหรือถือว่าเป็น “ชุมชนลาวครั้ง” เช่นเดียวกันแล้ว ยังเชื่อมโยงกันในเรื่อง พิธีกรรมต่าง ๆ เช่น งานศพ งานบุญประเพณี รวมทั้งได้ส่งเงินมาช่วยเหลือบริจาควัดที่บ้านหนองพังนาคด้วย¹¹

แม้ว่ากิจกรรมหลักทางเศรษฐกิจของบ้านหนองพังนาคในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สองจะยุติลง จะเป็นกิจกรรมทำนาแต่ก็กระทำในขอบเขตจำกัดและทำการผลิตเพื่อขายเล็กน้อยเท่านั้น โดยที่มีการผลิตเพื่อการบริโภคในครัวเรือนด้วย การสัมภาษณ์ชาวบ้านที่บ้านบางไถ่เถื่อน อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท อันเป็นศูนย์กลางการค้าและตลาดของหมู่บ้านแถวนั้น (ในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 เพราะเป็นบ้านบางไถ่เถื่อนมีที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา อันเป็นศูนย์กลางการค้าทางน้ำนั่นเอง) ได้พรรณาสภาพของการดำเนินการค้าของชาวบ้านที่หมู่บ้านหนองพังนาคไว้ดังนี้ “อย่างหนองพังนาคสมัยก่อนจะไม่มีใครจะขายอะไรเท่าไรเลย เจ้าจะอยู่กับอาชีพทำนากันจริง ๆ กับเผาถ่าน หาบลา และลำน้ำมันไปตามเรื่อง คือ ไม่ค่อยมีใครคิดจะค้าขาย”¹² การค้าขายของชาวบ้านหนองพังนาคมักจะติดต่อกับพ่อค้าที่บ้านบางไถ่เถื่อน เช่น ชาวบ้านได้นำข้าวเปลือกมาสีข้าวที่โรงสีโดยขนมาทางเกวียน หลังจากนั้นก็มีเรือบรรทุกข้าวมารับเพื่อส่งไปขายยังกรุงเทพฯ ความสามารถของโรงสีในการทำการผลิตต่อวันประมาณสามสิบถึงสี่สิบเกวียนต่อวัน (ในช่วงทศวรรษ 1940) อยู่โรงเดียว และตั้งอยู่ริมแม่น้ำซึ่งดำเนินการโดยคนจีน¹³ แม้ว่าจะมีการใช้เงินตราในการค้าขายแล้ว แต่ทว่าการใช้เงินตรายังอยู่ในขอบเขตจำกัดมาก และในหลาย ๆ กรณีชาวบ้านหนองพังนาคเอาข้าวเปลือกไปแลกกับสินค้าอุปโภคและบริโภคที่บ้านหนองไถ่เถื่อน “เค้า (คนหนองพังนาค) ไม่ค่อยมีสตางค์ซื้ออะไรเนี่ยะ ถ้าซื้อสินค้าตอนนี้ไม่มี เอาเชือกก่อนนะ แล้วก็ขอเป็นข้าว (ข้าวเปลือก – ผู้เขียน) มาได้มัย ถึงเวลาได้ข้าวก็เอาเปลี่ยน”¹⁴ การค้าแบบแลกของต่อของได้ใช้กันอย่างแพร่หลายจนกระทั่งถึงช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง และเริ่มลดน้อยถอยลงและหมดไปเมื่อมีการตัดถนน

⁹ สัมภาษณ์ หลวงพ่อบุญมา ปัญญาวิสุทธิ วัดหนองพังนาค บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁰ สัมภาษณ์ หลวงพ่อโพธิ์ เจ้าอาวาสวัดหนองพังนาค บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹ สัมภาษณ์ หลวงพ่อโพธิ์ เจ้าอาวาสวัดหนองพังนาค บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท และสัมภาษณ์ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹² สัมภาษณ์ นายพิพัฒน์ อังควานิช บ้านบางไถ่เถื่อน จังหวัดชัยนาท

¹³ สัมภาษณ์ นายพิพัฒน์ อังควานิช บ้านบางไถ่เถื่อน จังหวัดชัยนาท

¹⁴ สัมภาษณ์ นายพิพัฒน์ อังควานิช บ้านบางไถ่เถื่อน จังหวัดชัยนาท

พหลโยธิน รวมทั้งถนนเชื่อมระหว่างหมู่บ้านกับถนนพหลโยธิน และการสร้างเขื่อนชัยนาทในทศวรรษ 1950 เพราะการตัดถนนและการสร้างเขื่อนเจ้าพระยามีผลต่อการเจริญเติบโตของตลาดแหล่งใหม่ ๆ ซึ่งมีการขยายตัวตามเส้นทางถนนที่ตัดผ่าน การขนส่งสะดวกขึ้นและต้นทุนการขนส่งลดลง ในขณะที่การสร้างเขื่อนเจ้าพระยามีผลต่อการยุติบทบาทของการค้าทางน้ำระหว่างบ้านบางไถ่เถื่อนและกรุงเทพฯ รวมทั้งกับศูนย์กลางการค้าขึ้นไปทางเหนือ เช่น นครสวรรค์ เป็นต้น “เพราะเมื่อมีเขื่อนการคมนาคมถูกตัดขาดอย่างหางน้ำสาคร (ชมทางการค้าทางน้ำใกล้เคียง – ผู้เขียน) ที่เคยเอารือมา มาไม่ได้เพราะถูกกั้นคลองไปหมดแล้ว”¹⁵

ด้วยลักษณะของการผลิตเพื่อการค้าอยู่ในขอบเขตจำกัด เพราะผลผลิตข้าวบางส่วนได้เก็บไว้เพื่อการบริโภค และได้หาของกินตามธรรมชาติและแม่น้ำลำคลอง เศรษฐกิจของหมู่บ้านหนองพังนาคจึงถูกกระทบกระเทือนจากการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจ เช่น ภาวะเงินเฟ้ออยู่ในระดับต่ำหรือแทบจะไม่กระทบเลย การสัมภาษณ์ผู้เฒ่าในหมู่บ้านแสดงว่า สงครามโลกครั้งที่สองแม้ว่าจะส่งผลกระทบต่อ การเพิ่มขึ้นของภาวะเงินเฟ้ออยู่ในระดับสูง (ประมาณมากกว่า 1,000 เปอร์เซ็นต์ ในช่วงปี ค.ศ.1944-1945) แต่ก็ส่งผลกระทบต่อชาวบ้านในขอบเขตจำกัด เพราะชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่ได้มีวิถีชีวิตผูกติดกับระบบตลาดมากนักเพราะซื้อน้อยและขายน้อย เนื่องจากผลิตสินค้าเพื่อบริโภคและอุปโภคเองได้ แม้ว่าจะมีการขาดแคลนสินค้าอุปโภคบางชนิดในช่วงสงคราม อาทิเช่น เสื้อผ้า และผ้าที่ใช้ในชีวิตประจำวัน ชาวบ้านก็ปรับตัวโดยการทำการทอผ้าและปั่นด้ายกันเอง “มาสงครามญี่ปุ่นนี้ เฮ็ดกันจ้งเลย”¹⁶

วิถีการผลิตที่พึ่งพาสตลาดค่อนข้างน้อย ความสัมพันธ์ในชุมชนเป็นไปในลักษณะพึ่งพากันและกันเป็นสำคัญ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะเป็นสังคมขนาดเล็กและเครือญาติ และชาวบ้านสามารถแก้ไขปัญหาคาดแคลนแรงงานในการผลิต โดยการใช้วิธีแลกเปลี่ยนแรงงานหรือที่เรียกว่า “ลงแขก” โดยไม่ต้องจ้างแรงงานแต่ก็ใช้แลกเปลี่ยนกัน “ลงแขกเอาคนแถวนี้แหละ....ลงแขกเพลงเกี่ยวอะไรสนุกเพลงเกี่ยวข้าวสนุกเกี่ยวกับไป ก็ร้องกันไป”¹⁷ จริง ๆ แล้วการลงแขกเอาแรงกันมิได้จำกัดแต่อยู่ในหมู่บ้านหนองพังนาคเท่านั้น หากแต่ยังได้ขยายออกไปชุมชนหมู่บ้านใกล้เคียง โดยเฉพาะหมู่บ้านที่มีเชื้อสาย ลาวครั้ง ที่มีประวัติศาสตร์การตั้งชุมชนมาจากบรรพบุรุษเดียวกันและเครือญาติใกล้เคียงกัน “ลงแขกเอาแรงกัน ไปถึงบ้านหนองยายหว่า เนินตาล โรงวัว หนองปลาตู้”¹⁸ บางครั้งมีการขอยืมเครื่องมือเครื่องใช้ที่ใช้ในการเกษตรหรือปัจจัยการผลิตอื่น ๆ แต่ก็เป็นไปในลักษณะที่ไม่คิดมูลค่า ลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจเช่นนี้เป็นลักษณะเด่นของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านหนอง

¹⁵ สัมภาษณ์ นายพิพัฒน์ อังควานิช บ้านบางไถ่เถื่อน จังหวัดชัยนาท

¹⁶ สัมภาษณ์ลุงโท บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁷ สัมภาษณ์ลุงโท บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁸ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

พังนาค จวบจนกระทั่งสงครามโลกครั้งที่ 2 เศรษฐกิจดังกล่าวจึงเป็นเศรษฐกิจของชาวบ้านขนานแท้ที่มีได้ยึดเอากำไรทางเศรษฐกิจเป็นที่ตั้งหากแต่เอาชุมชนและความสัมพันธ์ของบุคคลในครัวเรือนเป็นที่ตั้งโดยมีการผลิตส่วนสำคัญคือ การผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน และมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันโดยไม่คิดค่าแรงงาน

ในปัจจุบัน บ้านหนองพังนาคตั้งอยู่ห่างจากอำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท เหนือขึ้นไปประมาณ 10 กิโลเมตร และที่ตั้งหมู่บ้านติดกับถนนสายเอเชียเพื่อไปกรุงเทพฯ หรือนครสวรรค์ ในปี ค.ศ.1999 บ้านหนองพังนาคมีครัวเรือนทั้งสิ้น 162 ครัวเรือน มีราษฎรอาศัยอยู่จริงเท่ากับ 484 คน เป็นชาย 226 คน และหญิง 258 คน ครัวเรือนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ อาชีพหลักที่สำคัญของหมู่บ้านคือทำนาและรับจ้าง มีครัวเรือนทำนาทั้งสิ้น 100 ครัวเรือน และรับจ้าง 60 ครัวเรือน รายได้โดยเฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีเท่ากับ 54,166 บาท รายได้จากการทำนาเฉลี่ยต่อครัวเรือนส่วนใหญ่ประมาณ 50,000 บาทต่อปี รายได้จากอาชีพรับจ้างเฉลี่ยต่อครัวเรือนประมาณ 40,000 บาทต่อปี ระดับรายได้จากการทำนาค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับหลายหมู่บ้านในจังหวัดชัยนาทเพราะตั้งอยู่ในเขตชลประทานและสามารถทำนาได้ถึงปีละ 2-3 ครั้ง ผลผลิตข้าวเฉลี่ยของข้าวนาปีเท่ากับ 80 ถังต่อไร่ และข้าวนาปรังเท่ากับ 60 ถังต่อไร่ ในหมู่บ้านนี้ไม่มีโรงงานอุตสาหกรรม แต่มีโรงสีข้าว 1 แห่ง ซึ่งเป็นโรงสีข้าวขนาดเล็กมีขนาดของกำลังการผลิตไม่เกิน 5 เกวียนต่อวัน (ตารางที่ 5.2)

ตารางที่ 5.2 ข้อมูลเศรษฐกิจและสังคมของหมู่บ้านหนองพังนาค ค.ศ.1999

รายการ	หน่วย
1. จำนวนครัวเรือน	162 ครัวเรือน
2. จำนวนประชากร	484 คน
ชาย	226 คน
หญิง	258 คน
3. รายได้เฉลี่ยของครัวเรือน	54,166 บาท
รายได้จากการทำนา	50,000 บาท
รายได้จากอุตสาหกรรมภายในครัวเรือน	40,000 บาท
4. อัตราค่าจ้างที่ชาวบ้านส่วนใหญ่ได้รับจากการเป็นลูกจ้างโรงงานอุตสาหกรรม	120 บาท/วัน
5. พื้นที่เพาะปลูกข้าว	
ข้าวนาปี	1,000 ไร่
รายการ	หน่วย

ข้าวนาปรัง	800 ไร่
6. จำนวนครัวเรือนที่ทำนา	
ข้าวนาปี	100 ครัวเรือน
ข้าวนาปรัง	60 ครัวเรือน
7. โรงเรียนข้าว	1 โรงเรียน

แหล่งที่มา : โครงการสำรวจสำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542 และข้อมูล กชช.2.ค

2.2 บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา

หมู่บ้านที่เก่าแก่อีกแห่งหนึ่งในที่ราบลุ่มภาคกลางคือ หมู่บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ไม่มีประวัติบันทึกถึงการตั้งถิ่นฐานว่าอยู่ในปี ค.ศ.เท่าไร หากแต่การสัมภาษณ์ผู้เฒ่าในหมู่บ้านเชื่อว่า หมู่บ้านแห่งนี้น่าจะมีประวัติการก่อตั้งมาแล้วไม่น้อยกว่า 100 ปี เพราะผู้เฒ่าหลายคน (อายุประมาณ 70-80 ปี) ได้เกิดที่นี่และได้ยืนยันว่า พ่อแม่ ปู่ย่าตายายในเกิดที่หมู่บ้านนี้¹⁹ และจากการพูดคุยกับชาวบ้านได้ให้ข้อสันนิษฐานว่า หมู่บ้านนี้และหมู่บ้านข้างเคียงในอดีตที่ยาวนานเคยทำการปลูกอ้อยเพื่อทำเป็นน้ำตาลเพื่อส่งสินค้าออก ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น ในทศวรรษ 1820 หรือในช่วงที่การส่งออกน้ำตาลในประเทศจีนได้เฟื่องฟูขึ้นเอง เพราะบรรพบุรุษของพวกเขางานบางคนเป็นชาวจีนซึ่งเป็นผู้ปลูก²⁰ ถ้าหากข้อสันนิษฐานของชาวบ้านเป็นจริงก็แสดงว่า หมู่บ้านแห่งนี้ย่อมมีประวัติศาสตร์การก่อตั้งที่ยาวนานถึง 200 ปีเลยทีเดียว การทำนาเป็นกิจกรรมการผลิตหลักของหมู่บ้านมาเนิ่นนานอย่างน้อยจนกระทั่งช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 การทำสวนผลบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่น สวนสับปะรด สวนมะม่วง เพิ่งเริ่มมีเมื่อสงครามโลกครั้งที่สองยุติลงแล้ว²¹ บรรพบุรุษของหมู่บ้านนี้ส่วนใหญ่จะเป็นคนไทยที่เข้ามาจับจองที่ดินเพื่อการปลูกข้าวในช่วงต้นทศวรรษ 20 เมื่อการผลิตและการค้าข้าวขยายตัวอย่างรวดเร็ว ที่ดินในบริเวณนี้เป็นที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์ คือส่วนใหญ่เป็นโฉนด เพราะเป็นที่ดินที่เก่าแก่เพราะมีการจับจองมาเนิ่นนานแล้ว โดยที่สัดส่วนของผู้เช่าแม่แต่ในอดีตก็ยังอยู่ในระดับสูงเพราะมีเจ้าที่ดินเป็นเจ้าของแล้วให้ผู้อื่นเช่า

เศรษฐกิจของหมู่บ้านเป็นเศรษฐกิจขึ้นอยู่กับปลูกข้าวมาเนิ่นนาน จนกระทั่งกลางทศวรรษ 1960 เมื่อราคาที่ได้จากการขายข้าวไม่ได้มีแนวโน้มเพิ่มขึ้น ประกอบกับการตัดถนนเชื่อมหมู่บ้านกับอำเภอบางคล้าได้มีผลต่อการเจริญเติบโตของพืชยืนต้น พืชสวน และสวนผัก คือ มะม่วง มะพร้าว พักทอง โดยเฉพาะมะม่วงได้กลายเป็นพืชที่มีความสำคัญเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เพราะนอกจาก

¹⁹ สัมภาษณ์นายสุภาพ ก้องเจริญ บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา

²⁰ ในประเด็นนี้โปรดดู (Crawford 1967, Skinner 1957)

²¹ สัมภาษณ์นายสุภาพ ก้องเจริญ หมู่บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา

จะราคาสูงกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับราคาข้าวแล้ว ยังเป็นที่ต้องการของตลาดด้วย²² เศรษฐกิจของหมู่บ้านหนองชุมพร นับแต่กลางทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา จึงเป็นเศรษฐกิจแบบผสมผสานที่ประกอบไปด้วยการเพาะปลูกข้าวควบคู่ไปกับผลไม้และพืชสวนอื่น ๆ มะม่วงที่ปลูกที่หมู่บ้านหนองชุมพรจะใช้พันธุ์มะม่วงพื้นบ้านและพันธุ์แรด ส่วนพันธุ์ข้าวที่ชาวบ้านใช้ปลูกข้าวคือ พันธุ์ดอกมะลิ ซึ่งเป็นพันธุ์ข้าวพื้นเมืองและเป็นพันธุ์ไม่ไวแสง ชาวบ้านมีความภูมิใจที่ใช้พันธุ์ดอกมะลิเป็นสายพันธุ์ในการปลูกข้าว เพราะเป็นพันธุ์ข้าวที่มีต้นกำเนิดมาจากอำเภอบางคล้านนั่นเอง²³ เศรษฐกิจการปลูกข้าวและพืชสวนได้เป็นเศรษฐกิจหลักของหมู่บ้านหนองชุมพรมาเนิ่นนาน จนกระทั่งปี ค.ศ.1996 ชาวบ้านจำนวนหนึ่งได้เริ่มหันมาประกอบอาชีพเลี้ยงกึ่งกุลาดำ โดยละทิ้งการปลูกข้าวและพืชสวนสาเหตุส่วนหนึ่งเพราะรายได้จากการเลี้ยงกึ่งกุลาดำโดยเปรียบเทียบสูงกว่าการปลูกข้าวและพืชสวนอยู่หลายเท่าตัว จึงมีผลให้อาชีพของผู้คนในหมู่บ้านเริ่มเปลี่ยนมาเลี้ยงฟาร์มกึ่งมากขึ้นทุกขณะ ในหลายครัวเรือนได้ประกอบอาชีพเลี้ยงกึ่งกุลาดำแต่เพียงอย่างเดียว แต่บางครัวเรือนก็ได้ประกอบอาชีพเลี้ยงกึ่งกุลาดำควบคู่ไปกับการปลูกข้าวและพืชสวน (ส่วนใหญ่คือมะม่วง) นอกจากนี้ในทศวรรษ 1990 โดยเฉพาะในปี ค.ศ.1990-1996 อันเป็นช่วงระยะเวลาที่เศรษฐกิจขยายตัวอย่างรวดเร็ว เพราะมีการลงทุนจากต่างประเทศในภาคอุตสาหกรรมในต่างจังหวัด โดยเฉพาะในจังหวัดฉะเชิงเทรา แรงงานหนุ่มสาวจำนวนหนึ่งได้เคลื่อนย้ายอพยพออกไปหางานทำในโรงงานอุตสาหกรรมที่ภายในอำเภอบางคล้าและอำเภอใกล้เคียงในจังหวัดฉะเชิงเทรารวมทั้งจังหวัดอื่น ๆ ใกล้เคียงกับฉะเชิงเทรา เช่น ชลบุรี จึงมีผลให้แรงงานหนุ่มสาวที่อาศัยในหมู่บ้านเริ่มน้อยลง

ในปัจจุบัน บ้านหนองชุมพร ขึ้นอยู่กับตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ที่ตั้งของบ้านหนองชุมพรอยู่ห่างจากอำเภอบางคล้าไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 8 กิโลเมตร อยู่ห่างจากจังหวัดฉะเชิงเทราประมาณ 30 กิโลเมตร ในปี ค.ศ.1999 หมู่บ้านหนองชุมพรมีจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 80 ครัวเรือน ราษฎรอาศัยจริงจำนวน 340 คน เป็นชาย 162 คน หญิง 178 คน พื้นที่การเพาะปลูกข้าวส่วนใหญ่ได้อาศัยน้ำฝนหรือส่วนใหญ่ทำนาปีละ 1 ครั้ง และทำนา 2 ครั้ง

²² สัมภาษณ์นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา

²³ บางหลักฐานระบุว่า การค้นพบข้าวดอกมะลิครั้งแรกที่แหลมประดู่ อำเภอพนสนิมคม จังหวัดชลบุรี แต่ชาวบ้านยืนยันว่าต้นกำเนิดสายพันธุ์มาจากอำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ในปี ค.ศ.1950 มีการรวบรวมรวงข้าวจากอำเภอบางคล้า เพื่อไปปลูกคัดเลือกพันธุ์ให้บริสุทธ์ที่สถานีทดลองข้าวโคกสำโรง จำนวน 199 รวง ปี ค.ศ.1959 คณะกรรมการพันธุ์ประกาศให้พันธุ์ข้าว “ขาวดอกมะลิ 4-2-105” เป็นพันธุ์ข้าวรับรองโดยใช้ชื่อ “ขาวหอมมะลิ 105” ปี ค.ศ.1961 ข้าวขาวดอกมะลิถูกนำไปฝากเก็บที่สถาบันทดลองข้าวนานาชาติ (IRRI) ภายใต้วความเข้าใจร่วมกันว่าพันธุ์ข้าวที่ถูกนำไปเก็บจะถูกนำไปใช้เพื่อประโยชน์ในการปรับปรุงพันธุ์ข้าว เพื่อประโยชน์แก่มวลมนุษยชาติ และในปี ค.ศ.1999 มีการตรา พ.ร.บ.คุ้มครองพันธุ์พืช ข้าวหอมดอกมะลิได้รับการพิจารณาว่าเป็นพืชพันธุ์พื้นเมืองทั่วไป ดังนั้นการเก็บรวบรวมและใช้ประโยชน์เพื่อการวิจัยภายในประเทศต้องได้รับอนุญาตจากเจ้าหน้าที่ (รณิต 2545 : 41)

ได้อาศัยที่จากถ้ำคลองเป็นจำนวนน้อย เส้นทางคมนาคมติดต่อกับอำเภอบางคล้าใช้ถนนลาดยาง ระยะทางเท่ากับ 6 กิโลเมตร ร้อยละ 50 ของครัวเรือนในหมู่บ้านประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ และอีกร้อยละ 50 ประกอบอาชีพอย่างเดียว อาชีพที่สำคัญที่สุดของหมู่บ้าน 3 อันดับแรก คือ ทำนา เลี้ยงกึ่งกุลาค่า รับจ้างทำงานอุตสาหกรรมในโรงงาน ในกรณีของครัวเรือนที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพจะมีรายได้ประมาณ 150,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี ส่วนผู้ที่ประกอบอาชีพเพียงอย่างเดียวมีรายได้ประมาณ 50,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี โดยที่ประกอบอาชีพทำนาอย่างเดียวจะมีรายได้ประมาณ 80,000 บาทต่อปี รับจ้างงานอุตสาหกรรมในโรงงานเท่ากับประมาณ 50,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี รายได้จากการเลี้ยงกึ่งกุลาค่าตกประมาณ 320,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี ส่วนรายได้จากการขายผลไม้ส่วนใหญ่คือ มะม่วงประมาณ 320,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี (ข้อมูล กชช. 2.ค)

2.3 บ้านใหม่และบ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

หมู่บ้านทั้งสองแห่งตั้งอยู่ในอำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี หมู่บ้านทั้งสองแห่งเป็นหมู่บ้านค่อนข้างใหม่หรือมีประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานที่อายุสั้นกว่าเมื่อเทียบกับสามหมู่บ้านดังกล่าวมาแล้ว คือ บ้านกุดจอก บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท หมู่บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา การตั้งถิ่นฐานของบ้านใหม่และบ้านเขาเขียว เกิดจากการบุกเบิกเนื้อที่ทำกินโดยการถางป่าเพื่อทำไร่ทำนา เนื่องจากการเพิ่มขึ้นของประชากรนับแต่ช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 รวมทั้งความตกต่ำของราคาข้าวมีผลให้ชาวบ้านได้อพยพเพื่อจับจองและหาที่ทำกินใหม่ รวมทั้งเหตุผลอื่น ๆ เช่น ความต้องการหาที่ทำกินใหม่ ๆ²⁴ บ้านใหม่ได้ก่อตั้งเป็นหมู่บ้านในราวทศวรรษ 1950 ส่วนบ้านเขาเขียวได้ก่อตั้งเป็นหมู่บ้านในทศวรรษ 1970²⁵ พื้นที่ส่วนใหญ่ของอำเภอลานสัก ในอดีตที่ยาวนานเป็นพื้นที่ ๆ มีประชากรน้อย แต่อุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะป่าไม้ จนกระทั่งปลายทศวรรษ 1960 เมื่อมีการตัดถนนทางหลวงเป็นจำนวนมากเชื่อมกรุงเทพฯ และภูมิภาคอื่น ๆ ในภาคกลาง รวมทั้งการเติบโตของพืชไร่ได้ส่งผลต่อการดึงดูดผู้คนได้เข้ามาจับจองที่ดินทำกิน (รวมทั้งการตัดไม้ทำลายป่าเพื่อการค้าด้วย) ในอดีตก่อนทศวรรษ 1960 ที่จะมีการอพยพใหญ่เข้ามาตั้งถิ่นฐานพื้นที่หมู่บ้านบริเวณอำเภอลานสักเป็นจำนวนมากได้เป็นที่อยู่อาศัยของชาวกะเหรี่ยงและชาวลาวซึ่งลักษณะการผลิตทางเศรษฐกิจเป็นแบบยังชีพ คือ ผลิตเพื่อสนองตอบการบริโภคภายในครัวเรือนและหากินอาหารจากธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ และหากชาวบ้านประสบกับปัญหาที่กินทำกินเนื่องจากที่ดินเสื่อมคุณภาพหรือฐานทรัพยากรธรรมชาติเริ่มร่อยหลอและเสื่อมถอยไป ผู้คนก็จะบุกเบิกที่ดินทำกินโดยการหักร้างถางพงออกไป (Hirsch 1993 : 41)

²⁴ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุवास บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

²⁵ สัมภาษณ์ นายหลวง บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

บ้านใหม่ ตำบลประดูเย็น อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี แม้ว่าจะมีประวัติการตั้งถิ่นฐาน นับแต่ทศวรรษ 1950 แล้ว แต่การขยายตัวอย่างรวดเร็วของหมู่บ้านเพิ่งเริ่มมีในทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา “ในครั้งแรกเลย (ทศวรรษ 1950 – ผู้เขียน) มันมีหมู่ 1 หมู่เดียว เดียวนี้เป็นหมู่ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 จากหมู่เดียวเป็นเจ็ดหมู่เนี่ยะ”²⁶ ผู้คนที่อพยพมาอยู่ที่บ้านใหม่มาจากทุกสารทิศทั้งจากอีสาน กลางเหนือ คนอีสานจะเข้ามาบุกเบิกก่อนในรุ่นแรก ๆ หลังจากนั้นตามมาเป็นคนภาคกลาง เช่น จากจังหวัดชัยนาท “คนอีสานที่เขาเข้ามาเป็นหมู่บ้านเลยนะ”²⁷ การตั้งถิ่นฐานในระยะแรกที่หมู่บ้านใหม่ เต็มไปด้วยการฆ่าฟันกัน เนื่องจากอิทธิพลของพ่อค้านายทุน รวมทั้งกฎหมายไม่สามารถเข้าไปได้ถึง “ได้มีการฆ่ากันเนี่ยมีเยอะเหมือนกัน เพราะกฎหมายเข้ามาไม่ถึง ยิ่งกันตายบ่อยมาก”²⁸ แม้ว่าจะมีอันตรายจากการฆ่าฟันกันเพราะกฎหมายเข้าไปไม่ถึงชาวบ้านก็อยู่รวมกันดีไม่ค่อยมีเรื่องราวกัน ในระยะบุกเบิกเริ่มต้นในทศวรรษ 1950 และ 1960 แม้ชาวบ้านต้องการเข้าจับจองที่ดินและหัก ร้างถางพงเพื่อทำพืชไร่ เช่น มันสำปะหลังและข้าวโพด แต่เศรษฐกิจหลักของชาวบ้านในระยะเริ่มแรกกลับเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองเป็นสำคัญ โดยมีการปลูกข้าวและผัก และหาของกินตามธรรมชาติ โดยควบคู่กับการปลูกข้าวโพด การสัมภาษณ์ชาวบ้านส่วนใหญ่ให้คำตอบว่า ชาวบ้านได้ผลิตสินค้าเพื่อใช้เองเป็นส่วนใหญ่ หรือใช้เงินน้อยมาก “การใช้จ่ายก็ซื้อแต่น้ำตาล และผงซักฟอก ส่วนเสื้อผ้าก็ทอเอง ปลายี่าก็ทำเอง และปลูกพริกด้วย พวกผักปลาเนี่ยไม่ต้องซื้อเลยหากินง่าย เมื่อก่อนมาครั้งแรกที่แรกนะปลาที่นี่ต้องใช้ตุ้มใช้กระป๋อมพระบุง ใช้อะไรมาใส่เลย ดักปลาแถวตรงเนี่ยแล้วก็ได้เอาไปขาย เขามีแบ่งกันทั่วไป ใครทำกินไหวก็เอาไปเลย ทำปลาร้า ปลาอะไรนั่นแหละ”²⁹

ข้อความข้างต้นได้สะท้อนภาพของเศรษฐกิจ “ชาวบ้าน” ที่เน้นการแบ่งปันผลผลิตเพื่อชุมชนมิได้คิดถึงเรื่องผลกำไรในทางเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว เศรษฐกิจแบบนี้ส่งผลให้ชาวบ้านมีรายจ่ายน้อยและพออยู่พอกิน รวมทั้งหากินง่ายด้วย และมีผลให้เศรษฐกิจชาวบ้านใหม่ไม่ประสบกับปัญหาหนี้สินมากนัก

ลักษณะเด่นของเศรษฐกิจ “ชาวบ้าน” ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ เศรษฐกิจของการแลกเปลี่ยนแรงงาน (หรือเอาแรงกัน) ในทศวรรษ 1960 ชาวบ้านแก้ไขปัญหาคาขาดแคลนแรงงานครัวเรือน คือ การเอาแรงกันในกิจกรรมการผลิตทำไร่จะใช้แรงงานประมาณครั้งละ 10-20 คน ก็ได้อาศัยแรงงานแลกเปลี่ยนภายในหมู่บ้านนั่นเอง “แรงงานใกล้ ๆ กันที่ทำไร่เนี่ย พຽງนี้อยู่ตรงนี้ของเราลงนะทำอะไร พຽງนี้ทำอะไรถางป่าก็ต้องเตรียมเสียมเตรียมจอบ ถ้าคนไปปลูกก็ต้องเตรียมจอบ

²⁶ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุवास บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

²⁷ สัมภาษณ์ นางสังวร แก้วกสิกรรม บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

²⁸ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุवास บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

²⁹ สัมภาษณ์ นางสังวร แก้วกสิกรรม บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

มา วันละ 10-20 คน ไปลงแขกไปอะไรกันทั้งเกี่ยวข้าวใช้เกี่ยวเกี่ยวใช้คนงานนะไปเกี่ยวแล้วก็มาทำกับข้าวไม่ต้องซื้ออะไร ไร่เราก็มีเราก็ทำไร่พวกผักเราก็มีก็ทำพวกแกงใส่ผักและใส่มะเขือ อะไรอย่างนี้ ใช้จ่ายมันจึงน้อย”³⁰

ข้อความดังกล่าวยังได้สะท้อนภาพให้เห็นถึงวิถีชีวิตของชาวบ้านในชนบทที่ได้พึ่งพาอาศัยกัน มิเพียงแต่เรื่องการแลกเปลี่ยนแรงงานเพื่อกิจกรรมทางการผลิตแต่ยังหมายถึงความร่วมมือร่วมใจที่เกิดขึ้นของชาวชนบทแม้ว่าจะอพยพมาจากถิ่นต่าง ๆ ซึ่งมีภูมิหลังทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ก็สามารถทำงานร่วมกันเพื่อชุมชนหมู่บ้าน ชุมชนหมู่บ้านจึงเป็น “บ้านหลอม” ที่สามารถร้อยรัดผู้คนจากถิ่นต่าง ๆ ให้เข้ามาเป็นหนึ่งในอันเดียวกันภายใต้การประกอบกิจการการผลิตทางเศรษฐกิจต่าง ๆ จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านรายอื่น ๆ ในลักษณะคำถามเกี่ยวกับเรื่องการผลิต การบริโภค และการใช้แรงงานต่าง ๆ ของหมู่บ้านใหม่ในอดีตก็ได้รับคำตอบที่คล้าย ๆ กัน คือ หมู่บ้านเป็นเศรษฐกิจที่พึ่งตนเองได้สูง (แม้จะย่างเข้าสู่ทศวรรษ 1960 หรือเป็นช่วงแห่งการเร่งรัดพัฒนาทางเศรษฐกิจที่มีการสร้างถนนหนทาง รวมทั้งการขยายตัวของตลาดอย่างรวดเร็ว เพราะการเจริญเติบโตของพืชไร่ซึ่งเป็นการผลิตเพื่อขายอย่างมากมาย) หมู่บ้านสามารถผลิตทั้งอาหาร เครื่องอุปโภคอื่น ๆ เช่น เสื้อผ้า และเครื่องนุ่งห่ม และหาอาหารได้จากธรรมชาติ รวมทั้งมีการแบ่งปันกัน โดยไม่คิดมูลค่าในบรรดาสมาชิกของครัวเรือนในหมู่บ้าน และได้ช่วยเหลือกันในเรื่องการแลกเปลี่ยนแรงงานในกิจกรรมทางการผลิตในไร่นา รวมถึงกิจกรรมการก่อสร้าง พิธีกรรม และงานรื่นเริง งานประเพณีต่าง ๆ ช่วยกันเวลาทุกซักร้อนและร่วมป้องกันภัยอันตรายที่เกิดขึ้นแก่สมาชิกในหมู่บ้าน จึงอาจกล่าวได้ว่าหมู่บ้านใหม่นี้มีลักษณะชุมชนสูง

นอกจากจะมีลักษณะชุมชนทางเศรษฐกิจสูงแล้ว ลักษณะเด่นของชุมชนหมู่บ้านใหม่ คือวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับวัด และ (ในสมัยต่อมาก็คือโรงเรียน) ลักษณะของการตั้งถิ่นฐานที่บุกเบิกดินแดนใหม่ โดยเฉพาะดินแดนที่หักร้างถางพงเพื่อปลูกพืชไร่ ผู้คนยังมีความเกรงกลัวต่อภัยธรรมชาติและ ความไม่มั่นคงปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน จึงต้องหาที่พึ่งทางจิตใจและสิ่งที่ยึดเหนี่ยวใจ การก่อสร้างวัด จนกล่าวได้ว่าที่ใดมีหมู่บ้านก็ต้องมีวัด และถัดจากวัดก็ต้องมีไร่นา วัดจึงเป็นศูนย์กลางของชุมชน เป็นที่รับทุกข์ เป็นโรงเรียน เป็นที่ประกอบกิจการทำบุญ ถือศีลและทำสมาธิ เป็นที่ทอดกฐินและผ้าป่า³¹ ที่บ้านใหม่ ชาวบ้านได้ร่วมกันก่อสร้างวัด (และโรงเรียนไปพร้อม ๆ กัน) โดยตั้งชื่อวัดใหม่หนองแถม วัดนี้สร้างขึ้นโดยอาศัยเงินทุนจากชาวบ้านร่วมแรงร่วมใจ โดยมีได้อาศัยเงินจากทางราชการเลย “ทางกรมศาสนายังไม่เข้ามาช่วยเหลือ” ชุมชนกับวัดมีการพึ่งพาอาศัยกันมาโดยตลอดนับแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน กล่าวคือ นอกจากชาวบ้านจะช่วยสร้างวัดแล้วยังช่วยบริจาคค่าน้ำค่าไฟ “วันพระหนึ่งก็ได้ทีละ 50 บาท 70 บาท 80 บาท ก็เก็บไว้ค่าไฟ ก็มาขายนั่น วันพระทีหนึ่ง

³⁰ สัมภาษณ์ นางสังวร แก้วกสิกร บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

³¹ สัมภาษณ์ หลวงพ่อมะลิ รักษาการเจ้าอาวาสวัดใหม่หนองแถม บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

ก็มาทำบุญที่หนึ่งมาใส่ตู้บริจาคที่หนึ่ง มันก็อยู่รอดกันมาได้”³² ในขณะที่วัดก็เป็นที่พักของชุมชนในเรื่องเป็นที่พบปะผู้คนและฟังเทศน์ฟังธรรม เป็นต้น

อย่างไรก็ตามในระยะ 20-30 ปีที่ผ่านมาได้มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในหมู่บ้าน ส่วนหนึ่งเกิดจากการที่เศรษฐกิจตลาดได้ขยายตัวเข้าไปในหมู่บ้านเพราะการเจริญเติบโตของพืชไร่ คือ ข้าวโพดและถั่วเขียว การเก็งซื้อที่ดินของนายทุนเพื่อซื้อที่ดินเพื่อทำการผลิตพืชไร่ขนาดใหญ่ รวมทั้งการเข้ามาของถนนหนทางและไฟฟ้า ซึ่งมีผลให้ชาวบ้านได้หันไปซื้อมอเตอร์ไซด์ตลอดจนสินค้าจากเมืองเข้าไปตีตลาด รูปแบบการบริโภคเปลี่ยนแปลงไป โดยซื้อสินค้าจากตลาดมากขึ้น ชาวบ้านต้องพึ่งพาเศรษฐกิจตลาดสูงขึ้น ทั้งในแง่ผลิตพืชไร่เพื่อขาย และซื้อสินค้าจากตลาดซึ่งมีพ่อค้ามาจากเมือง และมีแรงงานหนุ่มสาวบางส่วนได้ย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเพื่อไปเป็นแรงงานรับจ้าง เป็นต้น

ในปัจจุบัน บ้านใหม่ขึ้นอยู่กับตำบลประจักษ์ อำเภอลานสัก และตั้งอยู่ห่างจากอำเภอลานสักไปทางทิศตะวันออกประมาณ 20 กิโลเมตร หรือสามารถเข้าทางอำเภอหนองฉาง จังหวัดอุทัยธานี ได้ระยะทางประมาณ 20 กิโลเมตร ในปี ค.ศ.1999 หมู่บ้านใหม่มีจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 117 ครัวเรือน ประชากรทั้งสิ้นเท่ากับ 394 คน เป็นชาย 193 คน หญิง 201 คน รัศมีรายได้ของครัวเรือนโดยเฉลี่ยเท่ากับ 30,000 บาทต่อปี ชาวบ้านส่วนใหญ่มีอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ อาชีพส่วนใหญ่ที่ชาวบ้านทำคือ ไร่และทำนา รวมทั้งอาชีพเลี้ยงสัตว์ ส่วนใหญ่คือ เลี้ยงหมู เนื้อที่เพาะปลูกข้าวทั้งสิ้นเท่ากับ 2,200 ไร่ และเป็นข้าวเจ้าทั้งหมด พืชไร่ที่สำคัญ 3 อันดับแรกของหมู่บ้านคือ ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ มันสำปะหลัง และถั่วเขียวพืชมัน โดยที่เนื้อที่เพาะปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์เท่ากับ 700 ไร่ มันสำปะหลังเท่ากับ 100 ไร่ และถั่วเขียวพืชมันเท่ากับ 300 ไร่ นอกจากพืชไร่ที่สำคัญข้างต้นแล้วยังมีการปลูกมะม่วง มะพร้าว และขนุน ผสมผสานไปด้วย ชาวบ้านสามารถทำนาได้ 1-2 ครั้ง โดยอาศัยน้ำฝน แม่น้ำ ลำคลอง อ่างเก็บน้ำ ฝนกั้นน้ำและเหมือง แต่ส่วนใหญ่ทำนาได้ 1 ครั้งต่อปี ผลผลิตข้าว (นาปี) เฉลี่ยเท่ากับ 35 ถังต่อไร่ หมู่บ้านนี้ไม่มีโรงสีข้าวและโรงงานอุตสาหกรรมอื่น ๆ ชาวบ้านจำนวนหนึ่งได้ออกไปทำงานรับจ้างที่โรงงานอุตสาหกรรม ส่วนใหญ่ไปทำงานที่กรุงเทพฯ ผู้ที่มีอาชีพรับจ้างอย่างเดียวมีรายได้เท่ากับ 25,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี อัตราค่าจ้างโดยทั่วไปที่ได้รับเท่ากับ 100 บาทต่อวัน ส่วนรายได้ของครัวเรือนจากการเลี้ยงหมูประมาณ 20,000 บาทต่อปี เลี้ยงวัวเท่ากับ 10,000 บาทต่อปี และเลี้ยงควายเท่ากับ 15,000 บาทต่อปี (โครงการสำรวจสำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542 และข้อมูล กชช.2.ค) สถิติทางเศรษฐกิจที่สำคัญของหมู่บ้านใหม่ได้แสดงไว้ในตารางที่ 5.3 ข้างล่างนี้

ตารางที่ 5.3 ข้อมูลเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญของบ้านใหม่ ค.ศ.1999

³² สัมภาษณ์ หลวงพ่อมะลิ รักษาการเจ้าอาวาสใหม่หนองแถม บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

รายการ	หน่วย
1. จำนวนครัวเรือน	117 ครัวเรือน
2. จำนวนประชากร	394 คน
ชาย	193 คน
หญิง	201 คน
3. รายได้เฉลี่ยของครัวเรือน	30,000 บาท
รายได้จากการทำนา	ไม่มีรายงาน
รายได้จากการรับจ้างอย่างเดียว	25,000 บาท
รายได้จากการเลี้ยงหมู	20,000 บาท
รายได้จากการเลี้ยงวัว	10,000 บาท
รายได้จากการเลี้ยงควาย	15,000 บาท
4. อัตราค่าจ้างที่ชาวบ้านส่วนใหญ่ได้รับจากการเป็นลูกจ้างของ โรงงานอุตสาหกรรม	120 บาท/วัน
5. ผลผลิตข้าวในปี (เฉลี่ย)	35 ถังต่อไร่
6. พื้นที่เพาะปลูก	
ข้าว	2,200 ไร่
ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์	700 ไร่
มันสำปะหลัง	100 ไร่
ถั่วเขียวผิวมัน	300 ไร่
7. จำนวนครัวเรือนที่ทำการเกษตร	
ปลูกข้าว	54 ครัวเรือน
ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์	26 ครัวเรือน
มันสำปะหลัง	10 ครัวเรือน
ถั่วเขียวผิวมัน	25 ครัวเรือน

แหล่งที่มา : (โครงการสำรวจสำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542 และข้อมูล กชช.2.ค)

บ้านเขาเขียว ตำบลระบำ อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี บ้านเขาเขียวเป็นหมู่บ้านค่อนข้างใหม่ที่มีประวัติการตั้งถิ่นฐานในทศวรรษ 1970 นี้เอง ลักษณะของการตั้งถิ่นฐานคล้าย ๆ กับบ้านใหม่ คือ เกิดจากการขยายเนื้อที่ทำกินเข้าไปในเขตป่าสงวนเพื่อประกอบอาชีพทำพืชไร่เพื่อการค้าในที่ดอน เพื่อสนองตอบกับความต้องการของตลาดที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า

ในกลางทศวรรษ 1970 หมู่บ้านแห่งนี้มีครัวเรือนทั้งสิ้น 15 ครัวเรือน และในปัจจุบัน (ค.ศ.2001) มีครัวเรือนทั้งสิ้นเท่ากับ 104 ครัวเรือน³³ พืชไร่ที่สำคัญของหมู่บ้านนี้นับแต่ก่อตั้งมาจนถึงปัจจุบันคือข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ นอกจากนี้ก็ยังมีปลูกฝ้ายด้วยแต่เป็นส่วนน้อย รายได้จากข้าวโพดเลี้ยงสัตว์เป็นรายได้หลักของหมู่บ้านมาเนิ่นนาน นอกจากประกอบอาชีพทำไร่ข้าวโพดแล้ว อาชีพอื่น ๆ อาทิเช่น รับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม ค้าขาย และเลี้ยงสัตว์ ยังคงอยู่ห่างไกลจากข้าวโพดเป็นอันมาก หมู่บ้านประเภทนี้คือ หมู่บ้านที่เกิดจากการถางป่าจะพบมากในเขตอำเภอลานสัก และอำเภออื่น ๆ ในจังหวัดอุทัยธานี เพราะส่วนหนึ่งการบุกเบิกที่ดินเพื่อการทำนาในที่ราบลุ่มภาคกลางหรือที่เราเรียกว่า สามเหลี่ยมเจ้าพระยา (Chao-phraya delta) ได้ถดถอยลง หรือประสบกับปัญหาดินคุณภาพเสื่อมด้วย ประกอบกับการสร้างถนนอย่างมากมายในช่วงทศวรรษ 1950 และ 1960 ทำให้มีเนื้อที่การเพาะปลูกเพิ่มขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก และลักษณะของระบบเศรษฐกิจที่เน้นให้เห็นถึงการมีที่ดินเหลือเพื่อ ก็ปรากฏตัวอีกครั้งหนึ่ง นอกจากนี้ในทศวรรษ 1960 และ 1970 ได้มีการใช้เครื่องจักรกลผ่อนแรง ในที่ราบสูงเกือบทุก ๆ แห่ง รถแทรกเตอร์เข้ามาแทนที่แรงงานสัตว์อย่างกว้างขวาง และผลผลิตต่อไร่อยู่ในระดับสูง เพราะดินมีความอุดมสมบูรณ์โดยธรรมชาติ แต่เมื่อความอุดมสมบูรณ์เริ่มหมดไป เกษตรกรบางคนอาจจะทนอยู่ต่อไปแม้ผลผลิตต่อไร่จะลดลงบ้าง แต่บางคนก็จะแสวงหาที่ดินบุกเบิกใหม่ ๆ ไปเรื่อย ๆ ซึ่งถือว่าเป็นการทำนาทำไร่เลื่อนลอยนั่นเอง³⁴ การสัมภาษณ์ของชาวบ้านที่อาศัยอยู่หมู่บ้านเขาเขียว บางคนก็อพยพมาเพราะเหตุผลต่าง ๆ นา ๆ นายสมคิด ภูมิตปัจจุบันเป็น อบต. อายุ 41 ปี ได้ย้ายมาจาก อำเภอหันคา จังหวัดชัยนาท เพราะไม่มีที่ดินทำกิน และเมื่อกว่า 20 ปีมาแล้วได้ทำงานที่บริษัทลัคกี้ เทคไท ซึ่งเป็นบริษัทที่ทำธุรกิจทอผ้า โดยเขาได้ทำที่แผนกย้อม (ในช่วงปี ค.ศ.1974-82) อัตราค่าจ้างในช่วงนั้นเท่ากับ 25 บาทต่อวัน และต่อมาเขาารู้สึกว่าเป็นงานที่ “จำเจ และเบื่อหน่าย”³⁵ จึงได้คิดที่จะหาที่ทำมาหากินใหม่จึงได้อพยพเข้ามาบุกเบิกที่ดินอยู่ที่บ้านเขาเขียว ในปี ค.ศ.1981 โดยการเชิญชวนเพื่อน ๆ และญาติเข้ามาซึ่งตอนที่ย้ายเข้ามามีคนมาด้วยกันประมาณ 15 คน และเขาก็มาได้แต่งงานที่บ้านเขาเขียว และหลังจากนั้นเขาไม่เคยคิดจะย้ายออกจากหมู่บ้านอีกเลย เพราะ “อากาศดี...อุดมสมบูรณ์ดี พอหน้าเดือนสามก็มีหน่อไม้ไฟ เพราะฝนกำลังจะตกทุกคน (ชาวบ้าน – ผู้เขียน) อธิษาศัยดี”³⁶

ผู้อพยพเข้ามาเป็นชาวไร่บุกเบิกที่ดินของหมู่บ้านเขาเขียวส่วนใหญ่เป็นคนจน ส่วนใหญ่เป็นชวนามาจากเขตที่ราบลุ่มภาคกลางที่ประสบกับราคาข้าวตกต่ำ พันธะหนี้สิน การค้ำค่าเช่าที่นา หรือเคยเป็นชาวไร่บุกเบิกมาจากที่อื่น บ้างก็เคยถูกจ้างมาทำงานรับจ้างทั่วไปในกิจการก่อสร้าง

³³ สัมภาษณ์ นายสมคิด ภูมิต บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

³⁴ ในประเด็นนี้โปรดดู (อัมมาร 2519 : 93 – 94)

³⁵ สัมภาษณ์นายสมคิด ภูมิต บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

³⁶ สัมภาษณ์ นายสมคิด ภูมิต บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

ของรัฐบาล เป็นต้น ที่หมู่บ้านเขาเขียว ผู้คนส่วนใหญ่มาจาก จังหวัดชัยนาท อุทัยธานี และกั นครสวรรค์³⁷ ลักษณะการจับจองที่ดินบุกเบิกในระยะเริ่มแรกประมาณ 10-15 ไร่ และได้ขยาย ไปเรื่อย ๆ เป็น 50 ไร่³⁸ ซึ่งนี่ก็คือแบบแผนของคนจับจองที่ดินโดยทั่วไปของผู้คนที่หมู่บ้านเขาเขียว เพราะพื้นที่ในป่ากว้างขวางมาก และยังไม่มียุคจับจองนั่นเอง ในระยะแรกผู้เข้ามาจับจองที่ดิน ส่วนใหญ่ฐานะไม่ดีเลย แต่ภายหลังก็เริ่มมีฐานะดีขึ้น เพราะสามารถปลูกข้าวโพดได้มากขึ้น เนื่อง จากการขยายพื้นที่เพาะปลูกได้มาก ผลผลิตต่อไร่จึงสูงและส่วนหนึ่งมาจากความอุดมสมบูรณ์ของ พื้นที่ด้วย “เมื่อก่อนบางคนแตก (รถบรรทุก – ผู้เขียน) มอเตอร์ไซค์ก็ไม่มีตอนมาอยู่กับใหม่ ๆ นะ พอต่อมาก็ขายพืชไร่ คาวนั้แตกมา พอปีที่สองก็ได้แตก และมอเตอร์ไซค์ด้วย”³⁹

แม้ว่าพื้นฐานการตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านเขาเขียว จะสัมพันธ์กับความเติบโตของพืชไร่เชิง พาณิชย์ คือ ข้าวโพดและน่าจะมีส่วนต่อการเติบโตของระบบตลาด คือ ฟังพาโลกภายนอกมากขึ้น โดยเฉพาะเรื่องการซื้อสินค้าและบริการจากหมู่บ้าน แต่ทว่าลักษณะทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านกลับ มีระบบเศรษฐกิจที่อาศัยอยู่กับธรรมชาติเป็นสำคัญ นับแต่การก่อตั้งหมู่บ้านจนถึงปัจจุบัน ชาวบ้าน ส่วนใหญ่ได้อาศัยธรรมชาติเป็นแหล่งอาหารและการบริโภคที่สำคัญที่สุดของครัวเรือน ความอุดม สมบูรณ์ทางธรรมชาติได้ดึงดูดให้ชาวบ้านไม่ต้องเดินทางไปซื้อหาอาหารจากนอกหมู่บ้าน เช่น หา ปลา และเก็บเห็ด และเก็บผักกินตามธรรมชาติ รายจ่ายเพื่อการบริโภคอาหารต่ำมาก บางครัวเรือน เพียงครัวเรือนละ 1,000 – 1,500 บาทเท่านั้น⁴⁰ นอกจากนี้รายได้เพื่อการบริโภคและอุปโภคสินค้า อื่น ๆ ก็อยู่ในระดับต่ำมาก เหตุผลที่สำคัญประการหนึ่งของระดับการใช้จ่ายในการบริโภคของครัว เรือนในหมู่บ้านค่อนข้างต่ำเพราะปัจจัยการคมนาคมลักษณะที่ตั้งของหมู่บ้านเขาเขียวค่อนข้างจะ อยู่ห่างไกลจากชุมชนเมืองเป็นอันมาก ลักษณะการคมนาคมก็ค่อนข้างลำบากมาก มีเพียงถนนลูกรัง ที่เชื่อมหมู่บ้านกับ โลกภายนอก ถนนมีสภาพที่แย่มากและเป็นหลุมเป็นบ่อ และใช้การไม่ได้เลยเมื่อ มีฝนตกลงมา แม้ในปัจจุบันสภาพถนนก็อยู่ในสภาพที่แย่มาก และไม่สามารถใช้การได้ในฤดูฝน นอกจากนี้ในหมู่บ้านเองก็ไม่มีไฟฟ้าใช้ ชาวบ้านต้องอาศัยไฟจากหม้อแบตเตอรี่เพื่อปั่น ไฟใช้เอง เพื่อฟังวิทยุและดูรายการโทรทัศน์ รายจ่ายของครัวเรือนเกี่ยวกับค่าไฟฟ้า รวมทั้งค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ที่ ตามเพื่อใช้ในการบริโภคและอุปโภคที่ตามมาเนื่องจากการใช้ไฟฟ้าก็อยู่ในระดับต่ำหรือกล่าวอีก นัยหนึ่ง สภาพการคมนาคมที่แทบจะตัดขาดจากหมู่บ้าน รวมทั้งการไม่มีไฟฟ้าย่อมมีผลให้ การเลียนแบบอย่างในการบริโภคต่อเศรษฐกิจเมือง (demonstration effect) ต่ำกว่าที่ควรจะเป็น ซึ่งมีผล ให้การแพร่ขยายการบริโภคทางวัฒนธรรมทางการค้าและการตลาดจึงพลอยต่ำไปด้วย รายจ่ายส่วน

³⁷ สัมภาษณ์ นายดำรง สีดำ หมู่บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

³⁸ สัมภาษณ์ นายดำรง สีดำ หมู่บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

³⁹ สัมภาษณ์ นายดำรง สีดำ บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

⁴⁰ สัมภาษณ์ นายฉอ้อน บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

ใหญ่ของชาวบ้านจึงไม่ได้มีแนวโน้มไปในทางฟุ่มเฟือยและไม่จำเป็นต่อชีวิตมากนัก หนี้สินของครัวเรือนค่อนข้างจะต่ำ นอกจากรายจ่ายในการอุปโภคและบริโภคเป็นสัดส่วนที่ต่ำแล้ว ปัญหาทางสังคมและอาชญากรรมไม่มีเลย ไม่มีปัญหายาเสพติดและการลักเล็กขโมยน้อย อย่างไรก็ตาม การขาดถนนในสภาพที่สมบูรณ์เชื่อมกับโลกภายนอกก็เป็นปัญหาที่ชาวบ้านเป็นอันมาก เพราะไม่สามารถติดต่อกับโลกภายนอกโดยเฉพาะหน้าฝน และเมื่อมีปัญหา เช่น การเจ็บไข้ได้ป่วยของสมาชิกในครัวเรือนก็ไม่สามารถไปโรงพยาบาลที่ตัวอำเภอลานสักซึ่งอยู่ห่างไกลจากหมู่บ้านถึง 30 กิโลเมตร ในการสำรวจของโครงการสำมะโนหมู่บ้านของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ในปี ค.ศ.1999 พบว่า ความเดือดร้อนจากการคมนาคมไม่สะดวก ถือว่าเป็นความเดือดร้อนอันดับสองรองลงมาจากปัญหาแสงจัด (โครงการสำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542)

แม้ว่าจะมีวิธีการผลิตพืชไร่เชิงพาณิชย์แก่เศรษฐกิจเมือง แต่ทว่าในด้านการใช้แรงงานในการผลิตกลับเป็นการใช้แรงครัวเรือนเป็นสำคัญ โดยใช้แรงงาน “แลกเปลี่ยน” ควบคู่กันไปด้วย เพราะส่วนหนึ่งไม่สามารถหาแรงงานรับจ้างจากนอกหมู่บ้านได้ เนื่องจากสภาพที่ตั้งของหมู่บ้านค่อนข้างจะอยู่ห่างไกลกับชุมชนอื่น ๆ เป็นอันมาก รวมทั้งการคมนาคมก็ไม่สะดวกด้วยจึงเป็นอุปสรรคต่อการหาแรงงานรับจ้างมาทำงานในไร่นา

ในปัจจุบัน บ้านเขาเขียว ขึ้นอยู่กับตำบลระบำ อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี ที่ตั้งของหมู่บ้านห่างจากอำเภอลานสักไปทางทิศตะวันตกประมาณ 25 กิโลเมตร ในปี ค.ศ.1999 หมู่บ้านเขาเขียวมีจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 102 ครัวเรือน ประชากรที่อาศัยอยู่จริงเท่ากับ 418 คน เป็นชาย 199 คน หญิง 219 คน อาชีพหลักคือทำไร่ข้าวโพด โดยที่หมู่บ้านนี้ไม่ได้ทำการปลูกข้าวรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีเท่ากับ 47,096 บาท นอกจากทำไร่ข้าวโพดแล้วชาวบ้านได้เลี้ยงสัตว์ต่าง ๆ ประกอบด้วยที่สำคัญคือ ไก่ เลี้ยงทั้งสิ้น 90 ครัวเรือน และเลี้ยงเท่ากับ 14,230 ตัว เป็ดเลี้ยงทั้งสิ้น 24 ครัวเรือน หรือเลี้ยงเท่ากับ 67 ตัว เลี้ยงวัวเท่ากับ 5 ครัวเรือน เท่ากับ 150 ตัว นอกจากถนนอยู่ในสภาพแย่มากและถูกตัดขาดในหน้าฝนแล้ว ในหมู่บ้านเขาเขียวยังขาดอ่างเก็บน้ำ ผนังกั้นน้ำ หนองน้ำด้วย ได้อาศัยเพียงน้ำทางการเกษตรจากห้วยและลำธารเท่านั้น ในการทำการเกษตร (สำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542) เป็นที่น่าเสียดายที่หมู่บ้านแห่งนี้ตกรายการจากการสำรวจข้อมูล กชช.2.ค ในระดับหมู่บ้าน ทำให้ในบทหน้าจึงไม่มีข้อมูลจากการสำรวจจาก กชช.2.ค รวมอยู่ด้วย

ภาพที่ 5.1 ดอกไม้ประดิษฐ์ที่บ้านกุคจอก จ.ชัยนาท

ภาพที่ 5.2 ไร่ฝ้ายที่บ้านเขาเจ็ว จ.อุทัยธานี

3. การเจริญเติบโตของตลาดกับการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน

หลังสงครามโลกครั้งที่สอง จนถึงทศวรรษ 1960 การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่สำคัญประการหนึ่งของหมู่บ้านเก่าแก่ทั้ง 3 แห่ง อันประกอบไปด้วย บ้านกุดจอก บ้านหนองพังนาค บ้านใหม่ คือ การเจริญเติบโตของตลาดและการเติบโตการผลิตพืชเชิงพาณิชย์ ในอดีตที่ยาวนานก่อนสงครามโลกครั้งที่สองเศรษฐกิจของหมู่บ้านทั้งสามจะเป็นเศรษฐกิจการปลูกข้าวเพื่อการค้า แต่การปลูกข้าวของหมู่บ้านทั้งสามแห่งนี้ก็ผลิตเกินกว่าความต้องการในการบริโภคแต่เพียงเล็กน้อย ที่หมู่บ้านกุดจอกเนื้อที่ส่วนใหญ่ที่ใช้ทำนาประมาณ 10-20 ไร่เท่านั้น⁴¹ และการทำงานก็สามารถทำนาได้เพียงครั้งเดียว “คือในช่วงเดือนเจ็ด แปด และเดือนเก้า” และ “ขายมั่ง กินมั่ง”⁴² จากการสัมภาษณ์ผู้เฒ่าอายุ 90 ปี ที่หมู่บ้านกุดจอก โดยถามว่า เพราะเหตุใดที่ทุกอย่างที่มีอยู่ว่างเปล่ามากมายทำไม การจับจองพื้นที่เพาะปลูกเพื่อทำนาให้มาก ๆ เป็น ก็ได้รับคำตอบว่า “ไม่รู้จะเฮ็ดไปทำไม”⁴³ เพราะส่วนใหญ่ทำ “ขายนิดหน่อย”⁴⁴ ส่วนที่บ้านหนองพังนาค และบ้านหนองชุมพรคงไม่แตกต่างกันมากนัก เพราะในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง การทำนาต้องอาศัยน้ำฝนและการติดต่อกับโลกภายนอกต้องอาศัยทางเกวียนเป็นสำคัญ สภาพการขาดแคลนถนนจึงเป็นปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่งต่อส่งผลให้ ชาวนาไม่ได้ทำการผลิตเพื่อขาย เพราะการติดต่อกับโลกภายนอกกระทำไม่ได้ลำบาก มีผลให้ต้นทุนการขนส่งจากแหล่งผลิตไปสู่ตลาด/หรือจากผู้รับซื้อข้างนอกเข้ามาในหมู่บ้านทำให้ต้นทุนสูงกว่าที่ควรจะเป็น ต้นทุนที่สูงเมื่อเทียบกับราคาที่ขายได้จึงไม่คุ้มค่าที่จะขายออกไป การขาดถนนเชื่อมหมู่บ้านกับโลกภายนอกยังมีผลต่อข้อจำกัดของการเติบโตของยุวคยานพาหนะ การขนส่ง เช่น รถบัส รถจักรยานยนต์ และรถบรรทุกอื่น ๆ ด้วย จึงมีผลต่อการขยายตัวของตลาดได้ เพราะชาวบ้านยอมหันมาใช้เกวียนในการขนส่งแทนยอมมีผลให้ต้นทุนต่อหน่วยในการขนส่งสูงกว่าที่ควรจะเป็น และยังเสียเวลาล่าช้าด้วย ตลอดจนการติดต่อกับโลกภายนอกสามารถกระทำนอกเหนือจากฤดูฝนเท่านั้น การขาดแคลนถนนเพื่อการขนส่งมีผลให้ตลาดซื้อขายสินค้าคับแคบ เพราะชาวบ้านไม่สามารถเลือกเวลาขนส่งได้ตามความต้องการ และเมื่อราคาสินค้าดี ไม่สามารถส่งไปขายได้ไกลและหลายตลาดขึ้น ไม่สามารถส่งสินค้าออกขายให้ตลาดได้สม่ำเสมอตลอดปี นอกจากนี้ผลทางอ้อมกล่าวคือ แม้ว่าหมู่บ้านที่ผลิตข้าวเพื่อการค้าจะมีทางน้ำเส้นทางการคมนาคมและโดยที่ข้าวอาจเก็บไว้ได้นาน แต่เมื่อยังไม่มีถนนสำหรับการขนส่งเพื่อความรวดเร็ว การผลิตสินค้าอื่น ๆ เพื่อขาย เช่น ผักและผลไม้ รวมทั้งสินค้าอุตสาหกรรมยอมไม่อาจกระทำได้ ด้วยเหตุนี้เศรษฐกิจการผลิตข้าวเพื่อการค้าจึงมีขอบเขตจำกัด และเศรษฐกิจการผลิตเพื่อขายอื่น ๆ จึงไม่สามารถเติบโตได้ และในหลาย ๆ ครั้งเรือนได้ผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง หรือผลิตเพื่อการบริโภคในครัวเรือนเท่านั้น ที่หมู่บ้านกุดจอกและ

⁴¹ สัมภาษณ์ คุณชายพี จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

⁴² สัมภาษณ์ คุณชายพี จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

⁴³ สัมภาษณ์ คุณชายพี จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

⁴⁴ สัมภาษณ์ นางสีดา จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

หนองพังกาแทบทุกหมู่บ้านได้ทอผ้าขึ้นใช้เอง รวมทั้งจักสานและเลี้ยงไหม โดยเฉพาะในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2⁴⁵ การค้าขายและการติดต่อระหว่างหมู่บ้านกับโลกภายนอก โดยเฉพาะหมู่บ้านกับเมืองมิชอบเขตจำกัด ที่บ้านหนองพังกาชาวบ้านได้ติดต่อค้าขายกับบ้านไถ่เดือน ซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นการซื้อขายเล็ก ๆ น้อย ๆ ชาวบ้านได้บรรทุกข้าวเปลือกใส่เกวียนมาขายให้แก่พ่อค้าคนจีน (ระยะทางประมาณ 7-8 กิโลเมตร) โดยพ่อค้าจีนจะรับซื้อและนำข้าวไปสีข้าวเพื่อส่งออกไปกรุงเทพฯ เมื่อขายเสร็จแล้วก็ซื้อของเล็ก ๆ น้อย ๆ จากร้านโชห่วยของคนจีน เช่น น้ำตาลปี๊ป การซื้อขายกันบางครั้งก็ไม่ใช้เงินสด หากแต่ใช้ของแลกของและให้สินเชื่อ “เอาสินค้าไปแลกกับข้าวเปลือก”⁴⁶ ที่บ้านกุคจอก ที่ตั้งของหมู่บ้านอยู่เขตดินดอนห่างไกลจากชุมชนเมืองคืออำเภอวัดสิงห์ (ศูนย์กลางการค้าทางน้ำที่ใกล้หมู่บ้านที่สุด ณ ขณะนั้น) ชาวบ้านส่วนใหญ่ขายข้าวให้กับนายทุนคนจีนซึ่งมาจากอำเภอวัดสิงห์ โดยอารมณารับซื้อถึงบ้าน โดยที่ชาวบ้านได้บ่นถึงราคาข้าวจะถูกกดให้ต่ำมาก “เมื่อ 50 ปีที่แล้ว แข่งละ 20 บาทเอง”⁴⁷ และนาน ๆ ครั้งชาวบ้านกุคจอกจะนำข้าวไปขายที่ตัวอำเภอวัดสิงห์ แถว ๆ แม่น้ำท่าจีน วัดปากคลองมะขามเฒ่า โดยอาศัยทางเกวียน โดยไปขายให้กับพ่อค้าคนจีน “เมื่อเอาข้าวไปขาย (โดยทางเกวียน - ผู้เขียน) ก็ไปนอนอนที่อำเภอวัดสิงห์ประมาณ 20 กิโลเมตร คืนหนึ่ง”⁴⁸ ระยะทางจากบ้านกุคจอกไปที่อำเภอวัดสิงห์

หลังสงครามโลกครั้งที่สองจนถึงทศวรรษ 1960 รัฐบาลไทยได้สร้างถนนขนานใหญ่ โดยเฉพาะสร้างถนนเชื่อมกรุงเทพฯ กับภูมิภาคอื่น ๆ ภูมิภาคภาคกลาง มีการกระจุกตัวของพื้นที่ถนนมากกว่าภูมิภาคอื่น ๆ ในปี ค.ศ.1975/76 พื้นที่ถนนของที่ราบภาคกลางหรือเขตภาคกลางตอนกลางสูงถึง 302.31 กิโลเมตร ต่อพื้นที่ 1,000 ตารางกิโลเมตร และพื้นที่ถนนของเขตภาคกลางส่วนตะวันออกสูงถึง 230.64 กิโลเมตร ซึ่งสัดส่วนดังกล่าวสูงเป็นอันดับหนึ่งและสองเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ ของไทย (World Bank : 1983 : 130) ถนนสายสำคัญที่มีผลกระทบต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านหนองพังกา กุคจอก คือ ถนนพหลโยธินที่สร้างในทศวรรษ 1950 รวมทั้งถนนสายเอเชียซึ่งสร้างในทศวรรษ 1960 ส่วนถนนที่มีผลกระทบต่อเศรษฐกิจบ้านหนองชุมพร คือ ถนนเชื่อมกบินทร์บุรีและโคราช นอกจากมีการสร้างถนนพหลโยธินและถนนสายเอเชียแล้ว ในปลายทศวรรษ 1950 ได้มีการสร้างเขื่อนเจ้าพระยาที่จังหวัดชัยนาทและเริ่มซื้อขายอย่างเป็นทางการ การก่อสร้างถนนและเขื่อนเจ้าพระยาในเบื้องต้นแรกได้มีผลต่อการเคลื่อนย้ายเส้นทางการค้าทางน้ำของหมู่บ้านหนองพังกา ซึ่งแต่เดิมติดต่อค้าขายกับบ้านบางไถ่เดือน ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าในสมัยนั้น โดยเคลื่อนย้ายมาค้าขายกับตัวเมืองชัยนาทมากขึ้น เพราะการสร้างเขื่อนทำให้ “การคมนาคม (ทางน้ำเจ้าพระยา - ผู้เขียน)

⁴⁵ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังกา จังหวัดชัยนาท

⁴⁶ สัมภาษณ์ นายพิพัฒน์ อังควานิช บ้านบางไถ่เดือน จังหวัดชัยนาท

⁴⁷ สัมภาษณ์ นางสาวสิดา จบศรี บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

⁴⁸ สัมภาษณ์ นางสาวสิดา จบศรี บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

เราถูกตัดขาดหมด คมนาคมทางน้ำอย่างทางน้ำสาคร (ส่วนหนึ่งของอำเภอมนโธรมย์) ที่เคยเอาเรือมาก็เอาไม่ได้ เพราะถูกกั้นคลองเอาไว้หมด”⁴⁹ การสร้างถนนพหลโยธินและถนนสายเอเชียระยะต่อมายังสนับสนุนให้การค้าขายของหมู่บ้านหนองพังนาคได้เคลื่อนย้ายไปสู่ชุมชนการค้าบนบกที่ขยายตัวตามถนนแทน โดยเฉพาะกับเมืองชัยนาท ส่วนที่บ้านกุคจอก การค้าขายในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ก็ได้ค้าขายกับอำเภอวัดสิงห์ เช่น เอาข้าวเปลือกไปขายและตอนกลับมาซื้อสินค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ กลับมาด้วย แต่ส่วนใหญ่จะมีพ่อค้ามาซื้อข้าวถึงที่หมู่บ้านโดยตรง เมื่อเครือข่ายถนนได้ขยายตัว คือ ถนนสายเชื่อมอุทัยธานี – ชัยนาท เพื่อไปเชื่อมกับถนนพหลโยธินและถนนสายเอเชียมีผลให้การค้าของหมู่บ้านกุคจอกได้ขยายตัวออกไป แทนที่จะค้ากับที่อำเภอวัดสิงห์เท่านั้น การสร้างถนนมีผลให้การค้าทางน้ำได้ลดความสำคัญลงตามลำดับ⁵⁰ “เมื่อถนนเข้ามา การทำมาหากิน (ระหว่างบ้านกุคจอกกับอำเภอวัดสิงห์ – ผู้เขียน) ก็เสื่อมหมด เมื่อมันตัดผ่านโรงสียังหมดเลย เมื่อก่อนโรงสีมันติดคลอง ก่อนมีถนน มีข้าวปลาของมีอะไรก็ต้องไปขายที่วัดสิงห์หมด ตอนนี้มีข้าวจากสุพรรณจากไหน เหนือจดได้ ไปได้คลองแล้วหมดเลย”⁵¹

การสร้างถนนในทศวรรษ 1950 และ 1960 มิเพียงแต่กระทบต่อการขยายตัวของตลาดของทั้งหมู่บ้านหนองพังนาคและกุคจอก แต่ยังมีผลสำคัญต่อการลดลงของอุตสาหกรรมครัวเรือนของหมู่บ้านทั้งสองด้วย อุตสาหกรรมดั้งเดิมของหมู่บ้านทั้งสองคือ ทอผ้า จักสาน ซึ่งส่วนใหญ่ทำใช้ภายในครัวเรือน ได้ถูกกระทบกระเทือนเนื่องจากการเข้ามาตีตลาดของสินค้าอุตสาหกรรมราคาถูกกว่าจากกรุงเทพฯ ซึ่งในทศวรรษ 1960 ได้มีการขยายตัวอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าอยู่ในระดับสูง นอกจากนี้เหตุที่การทอผ้าเพื่อใช้เองเริ่มลดน้อยถอยลงไปเพราะการทอผ้าเองต้องเสียเวลามากมาย นับแต่การปลูกหม่อน เลี้ยงไหม และรีดไหมทำให้เสียเวลามาก ประกอบกับในช่วงทศวรรษ 1960 ได้เริ่มมีการผลิตข้าวเพื่อขายเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ชาวบ้านเห็นว่าไม่คุ้มที่จะทอเอง เพราะไม่คุ้มกับราคาและเวลาที่เสียไป “ยุ่งยาก ใช้เวลานาน ไม่มีเนื้อที่ปลูกต้องไปทำนา”⁵² การทำสิ่งทอบ้านกุคจอก ในระยะหลังก็มีกันทำอยู่บ้าง โดยทำเล็ก ๆ น้อย ๆ เพื่อขายซึ่งขึ้นอยู่กับคำสั่งจากลูกค้าต้องการมากหรือน้อยเพียงใด และในบางกรณีทำสิ่งทอเพื่อใช้ในการประเพณีแต่งงานและประเพณีสำคัญอื่น ๆ เท่านั้น ส่วนที่บ้านหนองพังนาคการทำเครื่องจักรสานและสิ่งทอเพื่อใช้เองได้หายไปจนเกือบหมด ส่วนหนึ่งเพราะพื้นที่บ้านหนองพังนาคเป็นเขตทำนาที่ได้อยู่ในเขตชลประทานและสามารถทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง การทำนาได้มากกว่าปีละ 1 ครั้ง ย่อมดึงดูดให้ชาวบ้านละทิ้งอุตสาหกรรมในครัวเรือน และการผลิตสินค้าเพื่อบริโภคในครัวเรือน การสร้างเขื่อนเจ้าพระยาและ

⁴⁹ สัมภาษณ์ นายพิพัฒน์ อังควานิช บ้านบางไถ่เดือน จังหวัดชัยนาท

⁵⁰ สัมภาษณ์ อาจารย์พรทิพย์ สุพรรณกุล อำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท

⁵¹ สัมภาษณ์ นายสง สิงห์ดำรง บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

⁵² สัมภาษณ์ นางสีดา จบศรี บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

คลองซอยเข้าไปในหมู่บ้านหนองพังนาคส่งผลให้ผลผลิตข้าวต่อไร่ได้เพิ่มขึ้น เพราะการชลประทานมีผลให้ (1) ลดพื้นที่ที่ไม่ได้เก็บเกี่ยวเนื่องจากความเสียหายเพราะน้ำท่วมหรือฝนแล้ง (2) เพิ่มผลผลิตต่อพื้นที่เก็บเกี่ยว เนื่องจากสภาพน้ำได้รับการปรับปรุงให้ดีขึ้น (3) เพิ่มพื้นที่ปลูกข้าวนาดำเมื่อเทียบกับนาหว่าน (4) เพิ่มการเพาะปลูกข้าว อ้อย และแตงในฤดูแล้ง (ดาว 2527 : 17-18) การสร้างเขื่อนชลประทานในระยะแรก คือ การก่อสร้างเขื่อน คลองส่งน้ำสายใหญ่ คันนา คูน้ำ และระบบระบายน้ำเพื่อรักษาเสถียรภาพของผลผลิตข้าวในฤดูฝน (ค.ศ.1957-1967) ระยะที่สองคือการก่อสร้างเขื่อนเก็บกักน้ำทำให้มีการขยายพื้นที่นา 2 ครั้งอย่างรวดเร็ว ในช่วงหลังจากปี ค.ศ.1967 และในระยะที่สามได้มีการจัดรูปที่ดินทำให้มีการใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ และสามารถทำนาได้ 2 ครั้ง (และเพิ่มขึ้น 3 ครั้งในทศวรรษ 1990) การสร้างเขื่อนทั้งสามระยะได้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจของหมู่บ้านหนองพังนาคเป็นอันมากทั้งในแง่การเพิ่มผลผลิตข้าว การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตร แบบแผนการใช้เวลาของเกษตรกร การเจริญเติบโตของตลาด รวมทั้งการเพิ่มขึ้นของรายได้ของเกษตรกร และการเปลี่ยนแปลงประเพณีและวัฒนธรรมความร่วมมือ “แลกเปลี่ยนแรงงาน” นอกจากการเปลี่ยนแปลงข้างต้นยังมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศน์ด้วย กล่าวคือ “ปูปลาน้อยลง เมื่อก่อนไม่มีเขื่อน ไม่เยอะ อุคสมสมบูรณ์...ในสมัยก่อนคนจะเอาแหไปหว่านมันเอาวนไปจับ ตอนหลังพอมีเขื่อนตรงนี้เริ่มหายไปแล้ว”⁵³ และเมื่อมีเขื่อนขุ่นข้าวเริ่มหายไปด้วย และได้มีการปลูกฟักทอง ตะไคร้ มะม่วง นิด ๆ หน่อย ๆ⁵⁴

อย่างไรก็ตามการเพิ่มผลข้าวเนื่องจากการมีชลประทานในระยะแรกและระยะที่สอง (1957-1967) การเพิ่มผลผลิตข้าวเพิ่มขึ้นเพียงเล็กน้อยเนื่องจากในหลาย ๆ พื้นที่ของหมู่บ้านหนองพังนาคยังขาดโครงการย่อย เช่น การขุดคลองซอยและคูน้ำตามโครงการใหญ่มา การเพาะปลูกในฤดูแล้งก็กระทำไม่ได้เพราะไม่มีการพัฒนาพันธุ์ข้าว ชาวบ้านยังคงใช้พันธุ์พื้นเมือง เช่น ข้าวเหลืองอ่อน ตาแห้ง ผลผลิตข้าวในทศวรรษ 1960 ไม่ได้เพิ่มขึ้นสูงเท่าใดนัก ชาวบ้านจำนวนหนึ่งประมาณ 7-8 คน นำโดย ลุงโห ได้พยายามหาที่บุกเบิกใหม่โดยไปจับจองที่ดินรวมทั้งซื้อที่ดินเพื่อทำไร่ข้าวโพดที่อำเภอตากฟ้า จังหวัดนครสวรรค์ และไปทำไร่ฝ้ายที่จังหวัดเลยด้วย ซึ่งแสดงถึงการเจริญเติบโตของพืชไร่ส่วนหนึ่งเกิดจากการขยายตัวของถนนทางหลวงที่มีผลต่อการบุกเบิกที่ดินทำกิน (รวมทั้งในกรณีของบ้านใหม่จังหวัดอุทัยธานีที่การตั้งถิ่นฐานชุมชนหมู่บ้านมาจากการบุกเบิกที่ดินเพื่อปลูกพืชไร่เป็นสำคัญ)

ผลของการมีถนนเชื่อมหมู่บ้านรวมทั้งการมีชลประทาน ย่อมมีผลต่อการเพิ่มขึ้นของการผลิตข้าวเพื่อขาย (รวมทั้งพืชผลไม้พืชไร่อื่น ๆ ด้วย) เพราะถนนมีผลให้ต้นทุนต่อหน่วยของการขนส่งต่ำลง ส่งสินค้าไปไกลและหลายตลาดมากขึ้น เลือกลงเวลาขนส่งได้ตามความต้องการเมื่อราคาสิน

⁵³ สัมภาษณ์ ลุงโห บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁵⁴ สัมภาษณ์ ลุงโห บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ค่าดีขึ้น เป็นต้น รายได้ที่เพิ่มขึ้นจากการขายข้าว (และผลผลิตอื่น ๆ) ได้สนับสนุนให้เกษตรกรได้ขยายเนื้อที่การเพาะปลูกมากยิ่งขึ้น และเมื่อรายได้สูงขึ้นมีผลให้ต้นทุนค่าเสียโอกาส จากการทำกิจกรรมอุตสาหกรรมเพื่อใช้ในครัวเรือน เช่น เครื่องจักรสาน และสิ่งทอได้สูงขึ้น กิจกรรมเหล่านี้ได้เริ่มหายไปมากที่สุด เพราะชาวบ้านจะนำเงินสดที่ได้จากการขายข้าวไปซื้อสินค้าเหล่านี้หรือสินค้าอุตสาหกรรมที่เข้ามาตีตลาดมากขึ้น ชาวบ้านเริ่มหันไปสู่อุปกรณ์การปลูกข้าวเพื่อขายเพิ่มขึ้นตามลำดับ โดยที่สมาชิกในครัวเรือนได้จัดสรรเวลาจากกิจกรรมที่ไม่ใช่การเกษตร โดยเฉพาะการผลิตสินค้าเพื่อบริโภคภายในครัวเรือนไปใช้ในกิจกรรมเกี่ยวกับการทำนามากยิ่งขึ้น รายได้ของชาวบ้านที่หมู่บ้านหนองพังนาคได้พึ่งพาหารายได้จากการทำนาในระดับสูงเมื่อเทียบกับรายได้จากแหล่งอื่น ๆ เพราะส่วนหนึ่งการทำนา 2 ครั้ง มีผลให้เวลาที่ใช้ในฟาร์มเข้มข้นมากขึ้นกว่าในอดีตที่เคยทำนา 1 ครั้งนั่นเอง

การสัมภาษณ์ของหมู่บ้านหนองพังนาคส่วนใหญ่ได้รับคำตอบคล้าย ๆ กัน คือ การเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตจากการทำนา 1 ครั้ง มาเป็นการทำนา 2 ครั้ง หรือมาเป็นการผลิตเพื่อขายมากขึ้น มีผลกระทบต่อสถานะเศรษฐกิจและสังคมมากมายคือ การผลิตต้องลงทุนสูงขึ้น เพราะชาวบ้านต้องเสียค่าใช้จ่ายมากขึ้น เพื่อซื้อปัจจัยการผลิตเพื่อใช้ในการทำนา อาทิเช่น ปุ๋ย ยาปราบศัตรูพืช เครื่องสูบน้ำ รวมทั้งเช่ารถไถ และค่าใช้จ่ายแรงงานรับจ้าง เมื่อไม่มีทุนรอนชาวบ้านก็ต้องไปกู้หนี้ยืมสินจากนายทุนท้องถิ่น (ในระยะแรก) และไปกู้สหกรณ์และ ธกส. (ในระยะต่อมา) ชาวบ้านเริ่มมีหนี้สินเพิ่มขึ้น ในขณะที่ก่อนมีชลประทานนั้น ชาวบ้านแทบไม่ต้องลงทุนอะไรมาเลย เพราะการทำนา 1 ครั้ง ได้อาศัยพันธุ์พื้นเมือง และผลิตเป็นจำนวนน้อย ทำให้ค่าใช้จ่ายในปัจจัยการผลิตจึงอยู่ในระดับต่ำ นอกจากนี้แรงงานในการทำนาก็ได้อาศัยการแลกเปลี่ยนแรงงานกับเพื่อนบ้าน อาหารการกินก็หาได้มาจากธรรมชาติ ชาวบ้านยังมีเวลาพักผ่อนและสามารถมีเวลาบางส่วนเพื่อทำหัตถกรรมและอุตสาหกรรมพื้นเมืองในหมู่บ้านได้

การเพิ่มขึ้นของการทำนา 2 ครั้ง แม้ว่าจะมีรายได้เพิ่มขึ้น แต่ครัวเรือนก็มีรายจ่ายเพิ่มขึ้นตามตัวไปด้วย หลาย ๆ ครัวเรือนเริ่มประสบกับปัญหานี้สินเพิ่มขึ้นตามลำดับ “สาเหตุใหญ่ที่หนี้สินเพิ่มคือ ทุกอย่างเค้าไม่ทำเอง มีอะไรก็จ้างหมด เช่น ฉีดยาที่จ้าง ไถนาก็จ้าง หวานปุ๋ยก็จ้าง...นอกจากนี้ทุกอย่างต้องซื้อหมด พันธุ์ข้าวก็ซื้อ ปุ๋ยก็ซื้อ....ขายข้าวไม่ได้ราคาก็ขาดทุนเป็นหนี้เค้าต่อ ๆ เดียวนาก็หลุดอีก”⁵⁵ สาเหตุที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่มีผลให้ชาวบ้านส่วนหนึ่งประสบกับปัญหาหนี้สินเพิ่มขึ้น คือ การทำนาในเขตชลประทานเกษตรกรขาดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการควบคุมเทคโนโลยีการผลิต ในระยะแรกของการเข้ามาของระบบชลประทานไม่สามารถควบคุมระบบน้ำได้ดี ใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง เกินความจำเป็นจนทำให้ต้นทุนสูงเกินไป ซึ่งชาวบ้านจะประสบกับการขาดทุนในที่สุด หรือแม้แต่ในกรณีชาวบ้านที่เข้าใจเทคโนโลยีที่ถูกต้อง การใช้พันธุ์พืชที่ให้ผลผลิตสูง

⁵⁵ สัมภาษณ์ นายรวม คำบุญมี บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

เพื่อสามารถทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง ย่อมต้องใช้เทคโนโลยีการผลิตสูงขึ้นไปด้วย จะต้องทำนุบำรุงรักษาเป็นอย่างดี เพื่อให้พืชมีความแข็งแรง ในขณะที่เดียวกันก็ต้องอาหารที่สมบูรณ์ จึงจำเป็นต้องจัดระบบชลประทานที่ดี รวมทั้งจัดรูปที่ดินที่เหมาะสมสอดคล้องกับระบบชลประทานด้วย การใช้ปุ๋ยเพื่อให้อาหารพืชในลักษณะที่เหมาะสม และจะต้องมีการป้องกันศัตรูพืชทุกชนิดเป็นอย่างดี ทั้งหมดนี้ย่อมทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้นอย่างมาก ด้วยเหตุนี้บุคคลที่ได้ประโยชน์จากการทำนาในเขตชลประทาน หรือทำนาได้ 2 ครั้งย่อมเหมาะกับชาวนาผู้ที่มีทุนรอนสูงกว่าชาวนาที่ยากจน (ในประเด็นนี้โปรดดู อภิธาน 2539 : 60-63)

ที่บ้านกุคจอก การตัดถนนทางหลวงและเครือข่ายในทศวรรษ 1960 มีผลต่อการเพิ่มขึ้นของการผลิตข้าวเพื่อการค้าด้วย แต่การเปลี่ยนแปลงก็เป็นไปอย่างช้า ๆ เมื่อเทียบกับหมู่บ้านหนองพังนาค เพราะส่วนหนึ่งบ้านกุคจอกอยู่ในที่ดอนค่อนข้างห่างจากถนนมากกว่า (ประมาณ 20 กิโลเมตรจากอำเภอวัดสิงห์) ประกอบกับพื้นที่ส่วนใหญ่ของบ้านกุคจอกเป็นเขตทำน่าน้ำฝน/หรือใช้คลองธรรมชาติข้าว ซึ่งทำให้สามารถทำนาได้เพียงปีละ 1 ครั้งเท่านั้น⁵⁶ การทำนาปีละ 2 ครั้ง เพิ่งจะมีประมาณ 3-4 ปีมานี้เอง ยิ่งฉางสำหรับเก็บข้าวเปลือกยังปรากฏให้เห็นแม้กระทั่งในปัจจุบัน ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า ในทศวรรษ 1960 และ 1970 ชาวบ้านส่วนใหญ่ใช้พันธุ์พื้นเมืองคือ หลวงประทาน 5 รวง และ ขาวตามน⁵⁷ ผลผลิตที่ได้ค่อนข้างต่ำ ผลผลิตข้าวเฉลี่ยประมาณ 30 ถึงต่อไร่ ในปี ค.ศ.1981 (ข้อมูลการสำรวจตำบล ค.ศ.1981) การผลิตข้าวจึงใช้ทุนน้อยและพึ่งพาปัจจัยการผลิตเพื่อใช้ในการทำนาไม่สูงนัก นอกจากนี้การทำนาของหมู่บ้านกุคจอกในทศวรรษ 1960 และ 1970 ยังคงใช้แรงงานในครัวเรือนและแรงงานแลกเปลี่ยนเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต จึงมีผลให้ค่าใช้จ่ายในการทำนาค่อนข้างต่ำเมื่อเปรียบเทียบกับเขตทำนาชลประทาน 2 ครั้ง เช่นที่หมู่บ้านหนองพังนาค แม้ว่าการผลิตข้าวเพื่อการค้าจะเพิ่มขึ้น แต่การผลิตการเกษตรอย่างอื่น ๆ เช่น พืชไร่ รวมทั้งอาชีพดั้งเดิมของบ้านกุคจอก เช่น สิ่งทอ ยังคงอยู่ควบคู่กันไปด้วย ในการสำรวจข้อมูลของกรมการพัฒนาชุมชน ในปี ค.ศ.1981 แสดงว่า ครัวเรือนมีรายได้มาจากหลายแหล่งโดยที่รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนของตำบลกุคจอกมาจากแหล่งที่สำคัญดังต่อไปนี้ พืชไร่/อ้อย (100,000 บาท ต่อครัวเรือน) ข้าวโพด (9,000 บาทต่อครัวเรือน) มันสำปะหลัง (7,000 บาทต่อครัวเรือน) ข้าว (9,000 บาทต่อครัวเรือน) ข้าวฟ่าง (6,000 บาทต่อครัวเรือน) เลี้ยงสัตว์ (4,000 บาทต่อครัวเรือน) ในขณะที่รายได้จากอุตสาหกรรมครัวเรือนไม่ได้บันทึกเอาไว้ แต่จากรายงานการสำรวจของกรมการพัฒนาชุมชนระบุว่า มีครัวเรือนทำการทอผ้าเก่า 20 ครัวเรือน (รายงานการสำรวจเขตตำบล) จากการสัมภาษณ์

⁵⁶ สัมภาษณ์ นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

⁵⁷ สัมภาษณ์ นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

ชาวบ้านบ้านกุดจอกแสดงว่า ในทศวรรษ 1960 ชาวบ้านหลายครัวเรือนยังทอผ้าอยู่ และในปัจจุบันนี้ (ค.ศ.2001) ก็มี (9,000 บาทต่อครัวเรือน) มันสำปะหลัง (7,000 บาทต่อครัวเรือน) ข้าว (9,000 บาทต่อครัวเรือน) ข้าวฟ่าง (6,000 บาทต่อครัวเรือน) เลี้ยงสัตว์ (4,000 บาทต่อครัวเรือน) ในขณะที่รายได้จากอุตสาหกรรมครัวเรือนไม่ได้บันทึกเอาไว้ แต่จากรายงานการสำรวจของกรมการพัฒนาชุมชนระบุว่าครัวเรือนทำการทอผ้าเก่า 20 ครัวเรือน (รายงานการสำรวจเขตตำบล) จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านบ้านกุดจอกแสดงว่า ในทศวรรษ 1960 ชาวบ้านหลายครัวเรือนยังทอผ้าอยู่ และในปัจจุบันนี้ (ค.ศ.2001) ก็มีครัวเรือนจำนวนหนึ่งทอผ้าอยู่ “อาชีพทอผ้าคืออาชีพเสริม ส่วนอาชีพหลักคือทำนา”⁵⁶ อาชีพทอผ้านี้เป็นอาชีพที่เก่าแก่ของหมู่บ้านเพราะบรรพบุรุษของหมู่บ้านนี้คือกลุ่มลาวครั้ง ที่มีความสามารถในการทอผ้า และเมื่อตกมาถึงคนรุ่นหลังก็พยายามที่จะส่งเสริมให้มีการผลิตสิ่งทอทั้งเอาไปขายและใช้เอง “ที่บ้านนี้บ่เคยทอผ้าไว้ขาย”⁵⁷ สาเหตุที่คนบ้านกุดจอกนิยมทอผ้าเองไว้ใช้เอง ส่วนหนึ่งเพราะเป็นอาชีพเก่าแก่เพื่อสืบสานเจตนารมณ์ของบรรพบุรุษ แต่อีกส่วนหนึ่งเพื่อใช้ในหมู่ญาติผู้อาวุโส ใช้ในพิธีสงกรานต์อาบน้ำให้คนแก่ หรือขายให้ในบรรดาญาติพี่น้องเท่านั้น⁵⁸

การกระจายการผลิตทั้งในด้านผลผลิตและเวลาของเกษตรกรในบ้านกุดจอกแสดงถึง การปรับตัวของเกษตรกรเพื่อรับกับความเสถียรด้านรายได้ และความผันผวนของตลาด ในพื้นที่ ๆ ยึดเกษตรกรรมเป็นอาชีพหลักนั้น ความเสี่ยงทางด้านรายได้จะประกอบไปด้วยความเสี่ยงทางด้านราคาและปัจจัยการผลิต และความเสี่ยงจากด้านการผลิต (หรือความเสี่ยงจากธรรมชาติ) ชาวบ้านจึงรู้จักปรับตัวเพื่อบริหารความเสี่ยงที่เกิดขึ้น โดยการกระทำกิจกรรมการผลิตอื่น ๆ ควบคู่กันไปด้วย เช่น ทอผ้า และเลี้ยงสัตว์ และกิจกรรมการผลิตดังกล่าวก็เป็นกิจกรรมที่ใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งมีผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้านกุดจอกไม่ได้ถูกดึงดูดเข้าไปในการผลิตแบบทุนนิยมหรือการผลิตเพื่อค้าขายอย่างเต็มตัว เศรษฐกิจหมู่บ้านจึงเป็นเศรษฐกิจที่ถูกผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของระบบตลาดน้อยกว่าที่ควรจะเป็น ซึ่งมีผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้านจึงดำเนินไปด้วยความมีเสถียรภาพ ชาวบ้านแม้ว่าจะมีรายได้ไม่สูงมากนักแต่ก็ไม่ค่อยจะมีหนี้สินมากนัก ประกอบกับ ชาวบ้านยังได้ใช้เวลาว่างส่วนหนึ่งในการประกอบการผลิตสินค้าหัตถอุตสาหกรรมเพื่อใช้ในครัวเรือนได้

ที่หมู่บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา การตัดถนนในทศวรรษ 1950 และ 1960 ได้มีผลกระทบต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านเป็นอันมาก การสร้างถนนกบินทร์บุรี – โคราซ และเครือข่ายถนนเข้าไปในอำเภอบางคล้า และเข้าไปในหมู่บ้าน (ในทศวรรษ 1970) ได้ส่งผลให้เกษตรกรเริ่มหันมาปลูกมะม่วง รวมทั้งสวนมะพร้าวและสวนผักมากขึ้นเรื่อย ๆ ในอดีตที่ยาวนานก่อนกลางทศวรรษ 1960

⁵⁶ สัมภาษณ์ นางทองเสย จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

⁵⁷ สัมภาษณ์ ป้าซ่อง จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

⁵⁸ สัมภาษณ์ นางทองเสย จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

ข้าวเป็นพืชหลักและคนส่วนใหญ่ของหมู่บ้านมีอาชีพเป็นชาวนา ความสำคัญของพืชผักและผลไม้ยังอยู่ห่างไกลกับข้าวเป็นอันมาก การค้าข้าวของหมู่บ้านในอดีตได้ใช้เส้นทางลำคลองจากหมู่บ้านไปเชื่อมกับแม่น้ำบางปะกงเพื่อค้าขายที่อำเภอบางคล้า เมื่อมีถนนตัดถนนสายกบินทร์บุรีและโคราชในทศวรรษ 1950 และถนนเชื่อมอำเภอบางคล้าในทศวรรษ 1960 และถนนเชื่อมหมู่บ้านในทศวรรษ 1970 ชาวบ้านได้หันมาใช้ถนนเป็นเส้นทางในการขนส่งสินค้าเกษตรแทนที่การขนส่งทางคลองและแม่น้ำ ถนนได้มีส่วนสำคัญให้เกษตรกรได้หันมาปลูกผลไม้ (ส่วนใหญ่คือ มะม่วง) และพืชผักรวมทั้งมะพร้าวมากยิ่งขึ้น⁵⁹ ส่วนหนึ่งเพราะถนนได้มีส่วนต่อการเจริญเติบโตของตลาดสามารถขนส่งได้เร็ว และทุกฤดูกาล แม้แต่ในหน้าฝนจึงทำให้ผลไม้ไม่เน่าเสียได้ ประกอบกับที่ตั้งของหมู่บ้านไม่ได้อยู่ไกลจากกรุงเทพฯ และอยู่ใกล้กับอำเภอบางคล้า และจังหวัดฉะเชิงเทรา มากนักย่อมมีผลให้การปลูกพืชผักและผลไม้ขยายตัวได้รวดเร็ว

“ใกล้ตลาดบางคล้าเป็นที่จุดศูนย์รวมของตลาดมะม่วงเลยสมัยก่อน เป็นสวนมะม่วงทั้งนั้นเลย รดจากไหนมาก็แวะซื้อมะม่วงที่ตลาดบางคล้า”⁶⁰

นอกจากข้าวและผลไม้คือมะม่วงแล้ว ชาวบ้านได้ปลูกแตงโม ฟักทอง ควบคู่กันไปด้วย ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า การปลูกพืชผักและผลไม้ได้รับอิทธิพลจากภูมิปัญญาของคนจีน ซึ่งเป็นชาวจีนที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยตั้งแต่สมัยศตวรรษที่ 19 แล้ว โดยที่คนจีนได้ปลูกพืชผักและตั้งถิ่นฐานอยู่ริมแม่น้ำและลำคลอง เทคโนโลยีการผลิต เช่น สวนผัก จึงเป็นเทคโนโลยีดั้งเดิมของคนจีนในอดีต⁶¹

“ผมปลูกฟักทองลูกละ 20 กิโลนะ ลูกเนี่ยขนาดฝ่าโอ่งเนี่ย ลูกละ 20 กิโล และก็นำไปขายที่ตลาดบางคล้า แต่ถ้าปลูกมาก ๆ ผมก็จะเข้าไปขายที่กรุงเทพฯ โดยใช้รถบรรทุกเป็นคันรถ 6 ล้อ 10 ล้อ เข้าไปที่ละ 7-8 คัน”⁶² ข้อความเบื้องต้นได้สะท้อนภาพของบทบาทของถนนที่มีผลต่อการขยายตัวของตลาด เพราะมีผลให้ตลาดได้ขยายตัวมากขึ้น โดยที่เกษตรกรบางส่วนได้หันมาผลิตพืชผักและผลไม้เพื่อการไปขายในพื้นที่ ๆ ไกลออกไปมากขึ้น เช่นที่กรุงเทพฯ ถนนจึงได้เข้ามาแทนที่การขนส่งทางน้ำตั้งแต่ทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา เพราะ “เร็วกว่า สะดวกกว่า และถูกกว่า...เรือเลิกใช้ไปแล้ว ไม่มีวิ่ง คลองก็กรกไปเลย”⁶³ นอกจากชาวบ้านจะนำสินค้าไปขายยังอำเภอใกล้เคียง คือ อำเภอบางคล้าแล้ว และส่งไปขายกรุงเทพฯ แล้ว ในบางกรณีจะมีนายทุนเข้ามารับซื้อพืชผักและผลไม้ถึง

⁵⁹ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁶⁰ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁶¹ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁶² สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁶³ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

ที่หมู่บ้าน โดยได้นำรถบรรทุกเข้ามารับซื้อ ถนนจึงเป็นปัจจัยสำคัญมีเพียงแต่ทำให้การค้าของหมู่บ้านได้ขยายตัวออกไปมากยิ่งขึ้น แต่มีผลต่อการกระจายการผลิตสินค้าทางการเกษตรมากยิ่งขึ้น

แม้ว่าชาวบ้านจะเริ่มทำการปลูกผลไม้และพืชผักเพื่อสนองต่อความต้องการของตลาดมากขึ้น แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ในทศวรรษ 1960 และ 1970 ก็ยังคงทำนาเป็นอาชีพหลัก โดยที่มีกิจกรรมอื่น ๆ ควบคู่กันไปด้วย คือ ปลูกพืชผักและผลไม้ นอกจากนี้ยังมีการปลูกอ้อยบ้างเป็นประปราย⁶⁴ รวมทั้งทำงานทำในฤดูแล้ง เช่น รับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม ในเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา และทำงานในกรุงเทพฯ บ้าง ในปี ค.ศ.1983 นำท่วมใหญ่ส่งผลให้อ้อยเสียหายหมด คนก็เริ่มหันมาทำนาทำกันอีก แต่กล่าวโดยสรุปเศรษฐกิจของหมู่บ้านหนองชุมพรในทศวรรษ 1960 และ 1970 เป็นเศรษฐกิจที่เน้นการเกษตรแบบผสมผสาน หรือ เป็นเศรษฐกิจที่ปลูกข้าว พร้อมกับปลูกพืชอื่น ๆ ควบคู่กันไปด้วย เศรษฐกิจดังกล่าวเป็นเศรษฐกิจที่เดินทางตามแนวทางเศรษฐกิจชุมชนที่มีได้มีทิศทางการผลิตดำเนินตามแบบ เศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่เน้นการผลิตขนาดใหญ่และกำไรสูงสุด แต่เป็นเศรษฐกิจที่พยายามจะลดความเสี่ยงและสร้างคุ้มกันให้กับชุมชนและครัวเรือน จากการผนวกเข้ากับระบบตลาดและทุนนิยมเป็นสำคัญ เหตุที่ชาวบ้านเลือกที่จะปลูกข้าวควบคู่ไปกับพืชอื่น ๆ (ทั้ง ๆ ที่ข้าวมีระดับราคาโดยเปรียบเทียบกับราคาพืชผักและผลไม้) เพราะต้องการที่จะกระจายความเสี่ยงจากความผันผวนของราคาและรายได้ที่เกิดจากความไม่แน่นอนของตลาดและผลผลิต และเหตุที่ชาวบ้านยังคงรักษาการปลูกข้าวไว้ เพราะชาวบ้านสามารถที่จะหันคืนไปสู่การผลิตแบบเลี้ยงตัวเองหรือแบบยังชีพได้ง่ายหรือเก็บข้าวส่วนหนึ่งไว้บริโภคนั่นเอง ด้วยเหตุนี้แม้ว่าราคาข้าวจะต่ำกว่าพืชเงินสดชนิดอื่น ๆ เช่น ผักและผลไม้ ชาวบ้านยังคงเลือกพื้นที่บางส่วนเอาไว้ปลูกข้าวเอาไว้เพื่อเป็นหลักประกันความมั่นคงทางด้านอาหารนั่นเอง

การสัมภาษณ์ชาวบ้านจะพบว่าในบางกรณีที่เป็นผู้ผลิตรายใหญ่ และไม่ได้กระจายผลผลิตทางการเกษตรโดยลงทุนมาก ๆ ในการผลิตพืชเชิงเดี่ยว ชาวบ้านจะประสบกับปัญหาขาดทุนและหนี้สินได้ เช่น ในกรณีนายวันเพ็ญ ก้องเจริญ ผู้ใหญ่บ้านบ้านหนองชุมพร ได้กู้เงินมาลงทุนมาก ๆ ในการผลิตพืชเชิงเดี่ยว ชาวบ้านจะประสบกับปัญหาขาดทุนและหนี้สินได้ เช่น ในกรณีนายวันเพ็ญ ก้องเจริญ ผู้ใหญ่บ้านบ้านหนองชุมพร ได้กู้เงินมาลงทุนทำนา 40 ไร่ประมาณกว่าสองแสนบาท ในปี ค.ศ.1995 และปีนั้นเองบ้านหนองชุมพรได้ประสบกับปัญหาน้ำท่วมแทบจะหมดตัวเลย “ผมทำนาจนไป 3 ปีเลย ในปี พ.ศ.2538 เริ่มเป็นผู้ใหญ่บ้านใหม่ ๆ ผมนี้หมดเนื้อประดาตัวเลย”⁶⁵

ที่หมู่บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี การตัดถนนในทศวรรษ 1960 โดยเฉพาะถนนอุ้มผาง-หนองฉาง ได้มีผลต่อการเติบโตของพืชไร่เป็นอันมาก ประชากรได้อพยพเข้าสู่บ้านใหม่เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เพื่อจับจองที่ดินทำกิน Philip Hirsch ได้มาสำรวจหมู่บ้านใหม่แห่งนี้ในกลางทศวรรษ 1980

⁶⁴ สัมภาษณ์ พระครู โชติวรรณ เจ้าอาวาสวัดไผ่ขวาง อำเภอรสาธิต จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁶⁵ สัมภาษณ์ นายวันเพ็ญ ก้องเจริญ บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

และพบว่าในทศวรรษ 1950 ก่อนที่จะมีถนนตัดผ่าน ขบวนการบุกเบิกที่ดินได้เริ่มจากทำไร่หมุนเวียนตามหมู่บ้าน ในขณะที่ในช่วงปี ค.ศ.1967-1977 (หลังจากที่มีการตัดถนนสายอุ้มผาง – หนองนางแล้ว) ได้มีกลุ่มชาวนาชาวไร่อพยพจากพื้นที่ราบบริเวณใกล้เคียง และจากที่ราบแดนไกลออกไปเข้ามาทำมาหากิน คนอพยพเหล่านี้เข้ามาลงป่า หรือย้ายเข้ามาอยู่ในพื้นที่ที่พ่อค้าไม้เพิ่งเข้ามาตัดไม้แล้วทิ้งที่พอเป็นทุ่งโล่งไว้แล้ว ชาวไร่บุกเบิกประเภทนี้จะเริ่มต้นด้วยการปลูกข้าวไร่ไว้บริเวณสลับการปลูกข้าวโพดหรือพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ ซึ่งพอจะทำได้ด้วยทุนรอนเล็กน้อยที่พอมืออยู่บ้าง ช่วงระยะเวลาดังกล่าวเกิดขึ้นเป็นช่วงสั้น ส่วนมากแล้วจะจบลงอย่างรวดเร็วเพราะเกิดวิกฤตการณ์ด้านระบบนิเวศ และเกิดความล้มเหลวในการทำไร่เนื่องจากปุ๋ยหน้าดินถูกชะทำลายอย่างรวดเร็ว ขึ้นตอนที่สามคือหลังจากปี ค.ศ.1978 พ่อค้าและธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ได้เข้ามาจัดการกับชาวไร่บุกเบิกให้ทำการผลิตเพื่อตลาดอย่างจริงจัง โดยมีการขยายขยายไปปลูกข้าวโพดอย่างกว้างขวาง และโดยใช้พื้นที่อย่างเต็มประสิทธิภาพ การพัฒนาธุรกิจการแบบนายทุนเพื่อการค้าได้ชักนำให้แรงงานไร่ที่ดินอพยพเข้ามาปรับที่เพิ่มขึ้น และเพื่อให้เป็นคณงานรับจ้างการเกษตรเพื่อการค้า (อ้างใน ผาสุก 2542 : 101-102) นอกจากนี้ในแง่ของการแทรกแซงของรัฐบาลในช่วงปี ค.ศ.1978 มีอยู่ 2 เรื่อง ประการแรก คือ การกำหนดให้บ้านใหม่เป็นเขตตัดป่าของบริษัทไม้อัดไทย ซึ่งส่งผลให้พื้นที่นี้สูญเสียคุณค่าในการเป็นแหล่งผลิตน้ำมันยางและผลผลิตป่าอื่น ๆ แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นการบุกเบิกป่าสำหรับการทำเกษตรกรรมบนพื้นที่สูงในเชิงพาณิชย์ นอกจากนี้ถนนในพื้นที่ป่าที่ตัดขึ้นเพื่อชักลากไม้ก็ทำให้การคมนาคมสะดวกขึ้นและลดต้นทุนในการขายพืชผลสู่ตลาด ประการที่สอง โครงการปฏิรูปที่ดินและการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกัน บ้านใหม่เป็นโครงการระยะแรกของโครงการทับเสลาของสำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตร (สปก) ซึ่งกำหนดพื้นที่ไว้ในโครงการไร่ 50,000 ไร่ โครงการนี้แบ่งที่ดินจากผู้ที่ถือครองที่ดินมากกว่า 24 ไร่ และย้ายบ้านเรือนซึ่งตั้งอยู่กระจัดกระจายไปอยู่รวมกันในพื้นที่ ๆ เป็นหมู่บ้านแผนผังแบบตารางมีผู้คนได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มขึ้น (เฮิร์ช 2533 : 117-118) การบุกเบิกพืชไร่อย่างขนานใหญ่นับแต่ทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา ได้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจหมู่บ้านของบ้านใหม่ โดยนำไปสู่การผลิตเพื่อการค้ามากขึ้นตามลำดับ ในทศวรรษ 1960 หลายครัวเรือนได้ปลูกข้าวส่วนหนึ่งและเป็นส่วนใหญ่ไว้เพื่อบริโภคภายในครัวเรือน โดยเฉพาะข้าวไร่ แต่ในกลางทศวรรษ 1980 พืชไร่คือข้าวโพดและถั่วเขียวได้กลายเป็นพืชหลักเพื่อการค้า พื้นที่เพียงร้อยละ 8 พื้นที่เพาะปลูกของชาวบ้านใช้ในการปลูกข้าวเท่านั้น และส่วนใหญ่ของพื้นที่ของชาวบ้านเหล่านี้ ก็อยู่นอกเขตหมู่บ้าน นอกจากนี้รายได้จากการขายข้าวมีเพียงร้อยละ 7 ของมูลค่าผลผลิตการเกษตรทั้งหมดของบ้านใหม่ (Hirsch 1990 : 127) การผลิตพืชไร่คือข้าวโพดและถั่วเขียวเพื่อการค้าขยายตัวอย่างรวดเร็ว

เศรษฐกิจตลาดจึงได้ขยายตัวอย่างรวดเร็วในหมู่บ้านใหม่ โดยที่ชาวบ้านต้องอาศัยเงินตราเพื่อจับจ่ายใช้สอยในการซื้อหาปัจจัยการผลิตเพื่อการเกษตรในการทำไร่นา รวมทั้งจ่ายค่าจ้างแรงงานรับจ้างและการบริโภคอาหารในชีวิตประจำวัน ชาวบ้านได้เล่าให้ฟังว่า นับแต่กลางทศวรรษ

1980 เป็นต้นมา เศรษฐกิจการผลิตของหมู่บ้านใหม่ได้ใช้ทุนรอนในการทำไร่เป็นอันมาก “เศรษฐกิจจะทำอะไรก็ต้องใช้ทุนมากแล้วไม่มีทุนไปกู้หนี้ยืมสินเขามาทำมันก็ไม่ได้เท่ากับกู้มา”⁶⁶ ในขณะที่ก่อนปี ค.ศ.1978 เศรษฐกิจของหมู่บ้านยังมีได้กระทบกระเทือนจากการผลิตเพื่อการค้าเท่าที่ควร พื้นที่บ้านใหม่ยังเป็นป่าที่เกือบทั้งหมด (ก่อนปี ค.ศ.1970 พื้นที่ทั้งหมดของอำเภอลานสักยังเป็นป่า ผู้ที่อาศัยอยู่ในแถบนั้นส่วนใหญ่เป็นชนชาติกะเหรี่ยง และลาวซึ่งมีอาชีพหาของป่าเพื่อนำมาขายเป็นรายได้เพิ่มเติมจากการผลิตแบบยังชีพ การผลิตเพื่อยังชีพทำโดยการถางพื้นที่เล็ก ๆ เพื่อปลูกข้าวไร่และพืชไร่อื่น ๆ ใช้เป็นอาหารหลัก) ผู้ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานรุ่นแรก ๆ เป็นพวกกริคน้ำมันยางและมีผลต่อการรักษาป่า พวกเขาถางที่ดินผืนเล็ก ๆ เพื่อใช้ในการปลูกพืชยังชีพภายใต้ร่มเงาของต้นไม้ใหญ่ในระยะเริ่มแรกของการถางป่า การปลูกพืชบนพื้นที่สูงใช้ทุนแรกเริ่มค่อนข้างต่ำเนื่องจากที่ดินยังคงอุดมสมบูรณ์ และยังไม่แข็ง อีกทั้งวัชพืชยังไม่ขึ้นในระยะนี้ ทำให้เสียค่าใช้จ่ายในการไถที่ต่ำปุย และยาปราบวัชพืชเพียงเล็กน้อย นอกจากนี้ในระยะก่อนปี ค.ศ.1978 การค้าขายกับภายนอกก็มีได้มีผลต่อการผลิตแบบยังชีพมากนัก (เฮิร์ซ 2533 : 116 – 117) การสัมภาษณ์ชาวบ้านก็ได้รับคำตอบว่า เศรษฐกิจของบ้านใหม่ในอดีต แม้ในระยะเกือบ 30 ปีที่ผ่านมาเองเป็นเศรษฐกิจแบบหาอยู่หากินหรือแบบยังชีพนั่นเอง “ก่อนที่ข้าวโพดจะเข้ามา คนแถวนี้ได้ไปหาซื้อบางส่วน (ซื้อที่ตำหรือที่ราบ) เอาไว้ปลูกข้าว ส่วนใหญ่ทำเพื่อกินเอง แล้วที่เหลือก็ขายไปบ้าง”⁶⁷ “ได้หมู่บ้านตัว มันไม่มีการขายอยู่ด้วยกันนะมากินกันแล้วก็หิ้วกันไปคนละถุงสองถุง เดียวก็มากินกันอยู่อย่างเนี่ย”⁶⁸ “อย่างปลาเนี่ยจะไปกากินแป็บเดียว โดคขึ้นบนถนนบนสะพานเนี่ยปลาขนาดเนื้อโละ 3 บาทยังขายไม่ออกเลย”⁶⁹

การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจของหมู่บ้านได้เป็นไปอย่างรวดเร็ว หลังปี ค.ศ.1978 เป็นต้นมา ขอบเขตของการผลิตเพื่อการค้าขยายตัวอย่างรวดเร็ว เพราะส่วนหนึ่งการเกษตรได้ใช้ทุนแบบเข้มข้น (capital intensive) มีการใช้แรงงานรับจ้างโดยเฉพาะมาจากนอกหมู่บ้าน และการใช้เงินตราเพื่อปัจจัยการผลิตในการเกษตรและสินค้าอื่น ๆ จากนอกชุมชนโดยเฉพาะจากอำเภอลานสัก ถนนที่เชื่อมบ้านใหม่และอำเภอลานสักสร้างในปี ค.ศ.1982 ความสัมพันธ์แบบหาอยู่หากิน โดยแบ่งปันผลผลิตกันได้เริ่มหมดไป “มันเริ่มหมดไป เมื่อพอเครื่องจักรเข้ามา”⁷⁰ ชาวบ้านได้หันมาปลูกพืชไร่เพื่อการค้ามากขึ้นตามลำดับ ในปี ค.ศ.1985 ข้าวโพดและถั่วเขียวเป็นพืชไรที่มีการผลิตมากที่สุด รองลง

⁶⁶ สัมภาษณ์ นางสังวาล แก้วกสิกรรม หมู่บ้านใหม่ จังหวัดชัยนาท

⁶⁷ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุवास บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

⁶⁸ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุवास บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

⁶⁹ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุवास บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

⁷⁰ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุवास บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

มาคือข้าว นอกจากนี้ก็มีการปลูกมันสำปะหลัง ถั่วเหลือง ฝ้าย ข้าวฟ่าง เม็ดละหุ่ง เป็นต้น (ตารางที่ 5.4)

ตารางที่ 5.4 สถิติการปลูกพืชไร่และทำนาของบ้านใหม่ ปี ค.ศ.1985

พืช	ร้อยละของ ครัวเรือนที่ ปลูกพืช นั้น	ร้อยละของ พื้นที่เพาะ ปลูกพืชนั้น	ผลผลิตต่อไร่	รายจ่ายต่อไร่ (บาท)	รายได้ต่อไร่ (บาท)	พื้นที่เพาะปลูก เฉลี่ย (ไร่)
ข้าว	24	4.8	22.7 ถัง	119	660	9.1
ข้าวโพด 1	87	53.3	24.6 ถัง	337	768	28.1
ข้าวโพด 2	7	3.6	7.3 ถัง	131	259	25.0
ถั่วเขียว 1	72	30.7	3.4 ถัง	278	384	19.5
ถั่วเขียว 2	1	0.1	90 ถัง	486	1,035	5.1
มันสำปะหลัง	4	1.5	8.4 ตัน	406	699	17.7
ถั่วเหลือง	1	0.6	15.8 ถัง	389	1,575	20.0
ฝ้าย	4	0.4	208.3 ก.ก.	1,063	2,767	4.0
ข้าวฟ่าง	11	4.1	4.1 ถัง	144	142	17.4
อื่น ๆ	1	0.8	1.6 ถัง	136	136	14.5

แหล่งที่มา : Hirsch (1990 : 108 และ 188)

หมายเหตุ : ข้าวโพด 1 หมายถึง ข้าวโพดที่เป็นกิจกรรมการผลิตหลัก

ข้าวโพด 2 หมายถึง ข้าวโพดที่เป็นกิจกรรมการผลิตรอง

ถั่วเขียว 1 หมายถึง การปลูกถั่วเขียวบนพื้นที่สูงหลังจากปลูกข้าวโพด

ถั่วเขียว 2 หมายถึง การปลูกถั่วเขียวบนพื้นที่นาหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว

ตารางที่ 5.4 แสดงถึงสถิติของการปลูกพืชไร่และทำนาของบ้านใหม่ ในปี ค.ศ.1985 ชาวบ้านส่วนใหญ่ได้ใช้พื้นที่ในการเพาะปลูกพืชไร่ คือ ข้าวโพดและถั่วเขียวควบคู่กันไปด้วยร้อยละ 94 ของครัวเรือนปลูกข้าวโพด (โดยที่ร้อยละ 87 ของครัวเรือน ปลูกข้าวโพดเป็นอาชีพหลัก และร้อยละ 7 ของครัวเรือนปลูกข้าวโพดเป็นอาชีพเสริม) และร้อยละ 73 ปลูกถั่วเขียว ในขณะที่มีเพียงร้อยละ 24 ของครัวเรือนเท่านั้น ที่ยังคงทำนา นอกจากนั้นชาวบ้านยังได้ปลูกมันสำปะหลัง ถั่วเหลือง ฝ้าย ข้าวฟ่าง ควบคู่กันไปด้วย แต่ก็มีครัวเรือนเป็นสัดส่วนน้อยเมื่อเทียบกับข้าวโพดและถั่วเขียว การใช้พื้นที่ทำไร่ข้าวโพดและถั่วเขียวรวมกันคิดเป็นร้อยละ 84 ของพื้นที่เพาะปลูกของบ้านใหม่

และพื้นที่เฉลี่ยต่อไร่ของข้าวโพดและถั่วเขียวเท่ากับ 28.1 ไร่ และ 19.5 ไร่ ตามลำดับ ในขณะที่พื้นที่ทำนามีค่าเฉลี่ยเท่ากับ 9.3 ไร่เท่านั้น (ตารางที่ 5.4) ผลผลิตต่อไร่อยู่ในระดับปานกลาง ในกรณีของข้าวโพดและถั่วเขียว ส่วนผลผลิตข้าวต่อไร่อยู่ในระดับค่อนข้างต่ำ คือเท่ากับ 22.7 ถังต่อไร่เท่านั้น (ตารางที่ 5.4) แม้ว่ารายได้จากการทำไร่และทำนาจะมากกว่ารายจ่าย (เช่นรายได้จากการขายข้าวโพดเท่ากับ 76.8 บาทต่อไร่ และรายจ่ายเท่ากับ 119 บาทต่อไร่ รายได้จากการขายถั่วเขียวเท่ากับ 768 บาทต่อไร่ และรายจ่ายเท่ากับ 337 บาทต่อไร่) แต่มิได้หมายความว่า รายได้จะพอเพียงในการดำรงชีพเพราะรายจ่ายได้เพิ่มขึ้นตามไปด้วยเนื่องจากการเข้ามาของถนนและไฟฟ้า ชาวบ้านจึงต้องมีรายจ่ายเพิ่มขึ้นทั้งการซื้ออาหารและสินค้าจากตลาด รวมทั้งค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับสินค้าประเภทวิทยุและโทรทัศน์ รวมทั้งมอเตอร์ไซด์ด้วย หนี้สินของชาวบ้านจึงเพิ่มขึ้น ในปี ค.ศ.1985 ร้อยละ 81 ของครัวเรือนของบ้านใหม่เป็นหนี้จาก 1 แหล่งสินเชื่อ ร้อยละ 43 เป็นหนี้จาก 2 แหล่งสินเชื่อ และร้อยละ 8 เป็นหนี้จาก 3 สินเชื่อ ปริมาณสินเชื่อทั้งหมดเท่ากับ 4.35 ล้านบาท ในปี ค.ศ.1985 แหล่งเงินเชื่อที่สำคัญที่สุดของชาวบ้านคือนายทุนเงินกู้หรือพ่อค้าคนกลางในการเกษตร (agricultural middlemen) นั่นเอง ซึ่งชาวบ้านเป็นหนี้สูงถึง 2.29 ล้านบาท หรือคิดเป็นร้อยละ 52.6 ของยอดหนี้ทั้งหมด รองลงมาได้แก่ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ ซึ่งชาวบ้านเป็นหนี้เท่ากับ 792,000 บาท หรือคิดเป็นร้อยละ 18.2 และพ่อค้าในหมู่บ้านเท่ากับ 756,400 บาท หรือคิดเป็นร้อยละ 17.4 ตามลำดับ (ตารางที่ 5.5) เงินกู้จากพ่อค้าคนกลางทางการเกษตรมีอัตราดอกเบี้ยอยู่ในระดับสูงถึงร้อยละ 5 ต่อเดือน และชาวบ้านต้องขายผลผลิตพืชไร่ให้แก่ผู้ให้กู้ ดังนั้นผู้ให้กู้จึงมีอำนาจผูกขาดเหนือผู้กู้มาก นอกจากจะพึงแหล่งเงินกู้จากพ่อค้าคนกลางทางการเกษตรในหมู่บ้านแล้ว ชาวบ้านยังได้พึงเงินกู้จากพ่อค้าคน

ตารางที่ 5.5 สินเชื่อของบ้านใหม่ในปี ค.ศ.1985

แหล่งสินเชื่อ	ร้อยละของชาวบ้านที่ได้รับสินเชื่อ	สินเชื่อ (บาท)	ร้อยละของสินเชื่อทั้งหมด
ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์	25	792,000	18.2
สหกรณ์	15	332,000	7.6
พ่อค้าคนกลางทางการเกษตร	67	2,290,000	52.6
พ่อค้าในหมู่บ้าน	20	756,400	17.4
ญาติ	5	184,000	7.2
รวม	132	4,354,400	4.2

แหล่งที่มา : (Hirsch 1990 : 100)

กลางจากหนองฉางหรือในจังหวัดอุทัยธานี รวมทั้งเลยไปกู้เงินถึงลพบุรีและตากสินและจังหวัดใกล้เคียงด้วย (Hirsch 1990 : 102) การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจหมู่บ้านของบ้านใหม่ในแต่ปี ค.ศ.1978 เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจแบบยังชีพไปสู่เศรษฐกิจการผลิตพืชไร่เพื่อการค้าจึงมีผลต่อการใช้ทรัพยากรของชุมชนเป็นอันมาก เพราะชุมชนประสบกับปัญหาการไม่สามารถควบคุมการใช้ทรัพยากรการผลิตได้ เพราะการผลิตเพื่อสนองตอบการตลาดต้องอาศัยการกู้เงินจากนายทุน รวมทั้งต้องซื้อปัจจัยการผลิตเพื่อการผลิต การปลูกพืชไร่หมุนเวียนได้ผลัดกันให้ชาวบ้านต้องผลิตเพื่อตลาดอยู่อย่างสม่ำเสมอ และหากว่าประสบกับภาวะฟ้าฝนแล้ว รวมทั้งราคาของพืชไร่ต่ำลง ชาวบ้านต้องเป็นหนี้และยากจนลง “บ้านไหนมีทุนต่อเค้าก็ทำไปเรื่อย บ้านไหนทุนหมดเค้าก็ไปหาทุนมาทำก่อนเป็นหนี้ไปเรื่อย ๆ ไม่มีใครรวยเพิ่มขึ้น เลย”⁷¹ การเปลี่ยนแปลงการผลิตทำให้ชาวบ้านต้องกลายเป็นฝ่ายแบกรับผู้เสี่ยงแต่เพียงอย่างเดียว มิเพียงแต่การเสี่ยงที่เกิดขึ้น ความไม่แน่นอนของภัยพิบัติและธรรมชาติ เช่น ฟ้าฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล แต่ชาวบ้านต้องรับความเสี่ยงในแง่การเพิ่มขึ้นของการลงทุนและการใช้จ่ายในการเกษตร รวมทั้งอัตราดอกเบี้ยที่สูงลิบลัว ชาวบ้านจึงขาดอำนาจต่อรองกับตลาด โดยเฉพาะกับพ่อค้าคนกลางในการเกษตรหรือปล่อยเงินกู้ ซึ่งสามารถควบคุมการปล่อยกู้ได้รวมทั้งควบคุมให้ชาวไร่ผลิตตามความต้องการของตัวเองได้ ด้วยเหตุนี้ผู้ผลิตรายย่อยที่เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตเอง (small owner producer) ไม่เพียงแต่จะถูกดึงเข้าไปในวงจร

⁷¹ สัมภาษณ์ หลวงพ่อมะลิ วัดใหม่หนองแวง จังหวัดอุทัยธานี

“ตลาด” และการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันมากขึ้น ผู้ผลิตรายย่อยเหล่านี้ได้สูญเสียอำนาจในการควบคุมปัจจัยการผลิตมากเรื่อย ๆ (เงินทุน วัตถุดิบ เทคโนโลยี ข้อมูลสนเทศ การตัดสินใจ การแปรรูป การเก็บสำรอง) ดังนั้นผู้ผลิตรายย่อยในชนบทจึงทำหน้าที่เปรียบเสมือน “ผู้ผลิตมูลค่าส่วนเกิน” โดยเป็นเสมือนแรงงานรับจ้างมากขึ้น (ในประเด็นนี้ โปรดดูเทอร์ตัน 2533 : 39)

การเจริญเติบโตของการผลิตเพื่อการค้าในหมู่บ้านได้เจริญเติบโตไปอย่างไม่หยุดยั้ง โดยเฉพาะนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตของหมู่บ้านไปสู่การผลิตเพื่อการค้าเพิ่มขึ้น มีผลกระทบกับหมู่บ้านในภาคกลางในขอบเขตที่แตกต่างกันขึ้นอยู่กับสภาพทางเศรษฐกิจพื้นฐานในแต่ละพื้นที่ ขนาดของการผลิตเพื่อตลาดและการใช้เทคโนโลยีการเกษตร ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร เช่นที่ดิน ระยะทางของหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลจากตัวเมือง เป็นต้น ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจการเกษตรในชนบทคือ การเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยีการเกษตรที่ได้มีการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเพิ่มขึ้น (ส่วนหนึ่งเกิดจากการปรับตัวเพื่อแก้ไขปัญหาแรงงานขาดแคลนและค่าจ้างของแรงงานที่เพิ่มสูงขึ้น) รวมทั้งการขยายตัวอย่างรวดเร็วของระบบเครือข่ายถนนเข้าไปในหมู่บ้านเชื่อมโยงกับถนนทางหลวงเชื่อมเมืองในภูมิภาคกับกรุงเทพฯ นอกจากนี้ก็มีการกระจายการผลิตในภาคเกษตรมากขึ้นไปสู่พืชผักและผลไม้ และกิจกรรมการผลิตในภาคเกษตรที่ให้ผลตอบแทนสูงขึ้น เช่น การประมง

นอกจากนี้การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจจาก “ภาคเมือง” โดยเฉพาะการพัฒนาอุตสาหกรรมในภูมิภาคและชนบทได้มีผลกระทบต่อเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านเป็นอันมาก อุตสาหกรรมในชนบทได้เจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว มีการตั้งโรงงานอุตสาหกรรมมากขึ้นในเขตภาคกลาง อาทิเช่น จังหวัดอยุธยา สระบุรี ชลบุรี ฉะเชิงเทรา เป็นต้น การขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมย่อมมีผลต่อการขยายตัวของภาคบริการเพิ่มขึ้นด้วย ภาคบริการเหล่านี้ อาทิเช่น โรงแรม สถาบันการเงิน อุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว เป็นต้น

การเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมและบริการในภูมิภาค (รวมทั้งในชนบทด้วย) ย่อมมีผลกระทบของเศรษฐกิจหมู่บ้านในหมู่บ้านภาคกลางที่สำคัญ คือ ปฏิสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับชนบทได้เพิ่มสูงขึ้น แรงงานคนหนุ่มสาวได้เคลื่อนย้ายเข้าไปสู่ภาคตัวเมืองเพื่อหางานทำในโรงงานอุตสาหกรรมและงานในบริการมากยิ่งขึ้น สัดส่วนของคนหนุ่มสาวเมื่อเทียบกับกลุ่มอายุอื่น ๆ ได้ลดลงอย่างรวดเร็ว หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ สัดส่วนของเด็กและผู้สูงอายุได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว แม้ในอดีตก่อนปี 1985 แรงงานบางส่วนได้เคลื่อนย้ายเข้าสู่เมืองเพื่อหางานทำ แต่เมื่อถึงฤดูปักดำและเกี่ยวเกี่ยว แรงงานเหล่านี้ก็กลับมาช่วยสมาชิกในครัวเรือนเพื่อทำงานและเมื่อหมดฤดูทำนา ก็จะย้ายกลับไปทำงานที่โรงงานอุตสาหกรรมและงานในภาคบริการในเมือง อย่างไรก็ตามหลังปี ค.ศ.1985 เป็นต้นมา แรงงานย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านไปสู่เมืองนับวันจะเป็นการย้ายถิ่นแบบถาวรมากยิ่งขึ้นซึ่งมีผลให้แรงงานเหล่านี้ตัดขาดกับสมาชิกในครัวเรือนในหมู่บ้านมากขึ้นตามลำดับ ส่วนหนึ่งเกิดจากแรงงานคนหนุ่มสาวได้รับการศึกษาสูงขึ้น แรงงานจึงมีทางเลือกในการที่ย้ายถิ่นไปสู่ภาคอุตสาหกรรม

สาหร่ายและบริการที่ได้รับผลตอบแทนสูงกว่าในภาคเกษตรกรรมในหมู่บ้าน ปฏิสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับชนบทส่งผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้านได้พึ่งพาเศรษฐกิจเมืองมากขึ้นตามลำดับ ตลาดของแรงงานรวมทั้งรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรมที่นับวันจะมีความสำคัญของรายได้ทั้งหมดของครัวเรือนในหมู่บ้าน ในบางหมู่บ้านรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรมได้ก้าวล้ำหน้า รายได้จากภาคเกษตรกรรม โดยเฉพาะหมู่บ้านที่ทำนอกระเทศลประทานที่ทำนาได้เพียง 1 ครั้งต่อปี สมาชิกในครัวเรือนต้องปรับตัวแสวงหารายได้แหล่งใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นจากเศรษฐกิจนอกภาคเกษตรกรรม ผู้คนในหมู่บ้านได้เริ่มมีอาชีพหลากหลายมากขึ้น รวมทั้งมีการใช้เวลาว่างน้อยลง เพราะมีกิจกรรมการผลิตทางเศรษฐกิจที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น

ที่บ้านหนองพังนาค ผลของการปฏิวัติเขียว (หรือการใช้พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูงเพื่อใช้การทำนาในเขตชลประทาน) นับแต่ต้นทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา ได้ส่งผลให้ชาวนาได้เพิ่มการใช้ปุ๋ยเคมี การใช้แรงงานรับจ้าง รวมทั้งการใช้สารเคมีเป็นจำนวนมากในการกำจัดโรค แมลง และสัตว์ที่เป็นศัตรูอีกด้วย ชาวนาได้เล่าให้ฟังว่า วัวและควายที่เป็นซึ่งเป็นกำลังหลักในการทำนาได้หายไปเกือบหมด เครื่องจักรกลทางการเกษตรได้เข้ามาแทนที่ “วัว ควาย ได้หายไปประมาณไม่ถึง 20 กว่าปีนี่มั้ง”⁷² ในตอนต้นทศวรรษ 1980 ชาวนาได้ใช้รถไถแบบเดินตามหลังแทนที่ควาย รถไถขนาดเล็ก เครื่องเกี่ยวข้าว เครื่องนวดข้าว รวมถึงเครื่องสูบน้ำทำหน้าที่ควบคุมเข้านา การขยายตัวของเครื่องจักรกลทางการเกษตรมีเพียงแต่จำกัดอยู่ในหมู่บ้านหนองพังนาคเท่านั้น หากแต่ได้ขยายไปทั่วตำบลเสือโฮก ซึ่งพื้นที่เกือบทั้งหมดเป็นพื้นที่ชลประทานซึ่งสามารถทำนาได้ 2 ครั้ง (หรือมีพื้นที่บางส่วนสามารถทำนาได้ถึง 3 ครั้ง) ในปี ค.ศ.1981 พื้นที่ของตำบลเสือโฮกเท่ากับ 22,646 ไร่ เป็นพื้นที่นาที่ใช้คลองชลประทานเท่ากับ 21,646 ไร่ และเป็นพื้นที่ใช้น้ำฝนและจากน้ำลำคลองเท่ากับ 10,000 ไร่ โดยพื้นที่ที่ใช้ทำการเกษตรของตำบลเสือโฮกใช้ทำนาอย่างเดียวไม่มีการปลูกพืชไร่ ผลไม้ยืนต้นหรือทำสวน (รายงานการสำรวจเขตพัฒนาการตำบลเสือโฮก จังหวัดชัยนาท พ.ศ.2524) ซึ่งแสดงถึงการเปลี่ยนแปลงของการใช้ที่ดินเพื่อการเพาะปลูกมาเป็นการทำนาอย่างขนานใหญ่ เพราะมีการจัดรูปที่ดิน สถิติของเครื่องจักรกลทางการเกษตรของตำบลเสือโฮก ในปี ค.ศ.1981 แสดงว่า ได้มีการใช้เครื่องนวดข้าว 20 เครื่อง รถแทรกเตอร์ 4 ล้อให้เช่า 13 คัน รถไถ 2 ล้อ 31 คัน โรงสีข้าวขนาดใหญ่ 3 แห่ง โรงสีข้าวขนาดเล็ก 2 แห่ง (รายงานการสำรวจเขตพัฒนาการตำบลเสือโฮก จังหวัดชัยนาท พ.ศ.2524) นอกจากนี้มีการใช้เครื่องจักรกลแล้วก็มีการใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และยาปราบศัตรูพืช ในปี ค.ศ.1981 1,080 ครัวเรือน ในตำบลเสือโฮกใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ โดยใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์เท่ากับ 50-60 กิโลกรัมต่อไร่ และมีการใช้ยาปราบศัตรูพืชที่สำคัญคือ เซฟวินท์ (100 c.c. ต่อไร่) พุราเทอร์ (4 กิโลกรัมต่อไร่) พุราเทอร์ (4 กิโลกรัมต่อไร่) พูลลาคน (4 กิโลกรัมต่อไร่) (รายงานการสำรวจเขตพัฒนาตำบลเสือโฮก จังหวัดชัยนาท พ.ศ.2524) เมื่อมีการใช้เครื่องจักรกล ยา

⁷² สัมภาษณ์ นายคำ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ฆ่าแมลง ปุ๋ยเคมี ก็ย่อมมีอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นเพื่อผลิตและจำหน่ายรวมทั้งซ่อมบำรุงเครื่องมือเหล่านี้ ในหมู่บ้านหนองพังนาคและหมู่บ้านใกล้เคียงก็มี ตัวแทนรถไฟ รถจักรยานยนต์ รถบรรทุกเล็ก และรถมอเตอร์ไซด์ รถแทรกเตอร์ เครื่องมือการเกษตรอื่น ๆ รวมทั้งอุปกรณ์จำหน่าย เป็นต้น แม้ว่าที่บ้านกุจจอก การปฏิบัติเชิงวิหามีผลกระทบต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านน้อยกว่าบ้านหนองพังนาค เพราะเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่นอกเขตชลประทานและทำนาได้ 1 ครั้ง ในปี ค.ศ.1981 เกษตรกรในตำบลกุจจอกจำนวน 1,048 ครัวเรือน อาศัยน้ำฝนอย่างเดียวในการทำนา (หรือคิดเป็นร้อยละ 97.2 ของครัวเรือนทั้งหมด) และมีจำนวน 30 ครัวเรือน (หรือร้อยละ 2.8) ใช้เครื่องสูบน้ำจากแม่น้ำหรือเมื่อคิดเป็นพื้นที่การเกษตรที่อาศัยเฉพาะน้ำฝนอย่างเดียวเท่ากับ 37,419 ไร่ และใช้เครื่องสูบน้ำจากแม่น้ำเท่ากับ 1,000 ไร่ (รายงานการสำรวจเขตพัฒนาตำบลกุจจอก จังหวัดชัยนาท พ.ศ.2524) เนื่องจากอยู่ในเขตน้ำฝน พันธุ์ข้าวที่ใช้ยังคงใช้พันธุ์พื้นเมืองเป็นสำคัญ คือ หลวงประทาน 5 รวง ขาวตามน⁷³ ในปี ค.ศ.1981 ผลผลิตต่อไร่ค่อนข้างต่ำประมาณ 30 ถังต่อไร่เท่านั้น ครัวเรือนยังคงใช้ปุ๋ยคอกควมูไปกับปุ๋ยวิทยาศาสตร์ ในปี ค.ศ.1981 ครัวเรือนใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์เท่ากับ 987 ครัวเรือน (คิดเป็นร้อยละ 63.7) และใช้ปุ๋ยคอก 563 ครัวเรือน (คิดเป็นร้อยละ 36.3) อัตราการใช้วิทยาศาสตร์เท่ากับ 10 กิโลกรัมต่อไร่เท่านั้น (ในขณะที่หมู่บ้านหนองพังนาคใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ เท่ากับ 50-60 กิโลกรัมต่อไร่ ในปี ค.ศ.1981) (รายงานการพัฒนาเขตพัฒนาตำบลกุจจอกและเสือโฮก พ.ศ.2524) เป็นที่สังเกตว่า ในปี ค.ศ.1981 วัว ควาย ยังคงเป็นปัจจัยสำคัญในการทำนาของตำบลกุจจอกคือควายเท่ากับ 1,750 ตัว และวัวเท่ากับ 740 ตัว เกวียน 660 เล่ม เทคโนโลยีการผลิตใช้แบบง่าย ๆ คือ ชาวบ้านในตำบลกุจจอกใช้เครื่องสูบน้ำเท่ากับ 113 เครื่อง ไถไม้ 770 ไถ และไถเหล็กเท่ากับ 850 ไถ (รายงานการพัฒนาเขตพัฒนาตำบลกุจจอก พ.ศ.2524) ข้อมูลข้างต้นแสดงว่า เศรษฐกิจการผลิตเพื่อการค้าของบ้านกุจจอกมีการขยายตัวขอบเขตจำกัด ผลผลิตข้าวที่ผลิตได้ของทั้งสองหมู่บ้านส่วนใหญ่จะมีพ่อค้าจากที่อื่นมารับซื้อ และรองลงไปชาวบ้านจะนำไปขายที่ตลาดและขายให้พ่อค้าในหมู่บ้านที่มารับซื้อ

การผลิตเพื่อการค้าส่งผลให้ชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านได้มีหนี้สินเพิ่มขึ้นเนื่องจากส่วนหนึ่งค่าใช้จ่ายในการผลิตที่เพิ่มขึ้นนั่นเอง ที่ตำบลกุจจอก ชาวบ้านได้กู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์เท่ากับ 200 ราย ธนาคารพาณิชย์ 260 ราย พ่อค้าคนกลาง 27 ราย นายทุนเงินกู้ที่มีใช้พ่อค้า 27 ราย ญาติพี่น้อง 110 ราย ส่วนที่ตำบลเสือโฮกกู้จาก ธกส. จำนวน 360 ราย สหกรณ์ 480 ราย พ่อค้าคนกลาง 230 ราย อัตราดอกเบี้ยกู้จาก ธกส. และสหกรณ์เท่ากับร้อยละ 1 ต่อเดือน ส่วนกู้จากพ่อค้าคนกลาง นายทุนเงินกู้ที่มีใช้พ่อค้า และญาติพี่น้องเท่ากับร้อยละ 5 ต่อเดือน (รายงานการสำรวจเขตพัฒนาตำบลเสือโฮกและกุจจอก พ.ศ.2524) ภาวะดอกเบี้ยที่สูงมากโดยเฉพาะกู้จากพ่อค้าคนกลาง นายทุนเงินกู้ที่มีใช้พ่อค้า และญาติพี่น้อง (ร้อยละ 5 ต่อเดือน) นับว่าเป็นภาระที่สูงมากของ

⁷³ สัมภาษณ์ นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุจจอก จังหวัดชัยนาท

ครัวเรือน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงสถาบันการเงินนอกระบบมีบทบาทต่อการเป็นหนี้ของชาวนาของสองตำบลเป็นอันมาก การสัมภาษณ์ผู้เฒ่าในหมู่บ้านได้รับคำตอบว่า “เริ่มขาดทุนมาตั้งแต่ทำนาปรัง”⁷⁴ การเข้ามาของถนนเชื่อมหมู่บ้านกุคจอกกับถนนใหญ่ในปี ค.ศ.1983 นอกจากจะมีผลให้ชาวบ้านสามารถซื้อสินค้าจากเมืองได้สะดวกขึ้นเพราะจะมีรถบรรทุกเข้ามาขายของในหมู่บ้านกุคจอกแล้ว ยังมีผลให้การประกอบการของพ่อค้ารายย่อยประสบกับปัญหาการขายสินค้าฝืดเคืองไปด้วย เพราะมีคู่แข่งพ่อค้าคนจีนคนเก่าแก่ที่เปิดร้านของชำในบ้านกุคจอกได้สัมภาษณ์ว่า “ก่อนนี้ – (ก่อนถนนตัดเข้ามา) ผมขายได้พันกว่า สองพัน เดียวนี้วันสี่สิบ ห้าสิบ ก็ขายไปยั้งนั้น”⁷⁵

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การเจริญเติบโตเศรษฐกิจการผลิตข้าวเพื่อการค้า แม้ว่าจะส่งผลโดยรวมให้รายได้ของหมู่บ้านเพิ่มขึ้น แต่ทว่าการเพิ่มขึ้นของรายได้ก็เพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้า เนื่องจากราคาข้าวที่ไม่ได้มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นแต่อย่างใด ได้ส่งผลให้ชาวบ้านบางคนประสบกับปัญหาการขาดทุน ชาวบางส่วนได้หันไปประกอบอาชีพอื่น ๆ ที่ให้ผลตอบแทนดีกว่า เช่น ไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมและงานบริการในเมือง นอกจากนี้เมื่อชาวนาอายุมากขึ้นมีความประสงค์จะเลิกการทำนาและได้แบ่งที่ดินให้กับลูกหลาน แต่คนหนุ่มสาวในหมู่บ้านก็ไม่มี ความประสงค์ที่จะยึดอาชีพทำนา เพราะต้องการไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรม โดยเฉพาะรับราชการ ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม และทำธุรกิจค้าขายส่วนตัว แรงงานบางส่วนจึงเคลื่อนย้ายออกจากหมู่บ้านเพื่อไปทำงานที่กรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียง ในตอนต้นทศวรรษ 1990 ราคาที่ดินได้เพิ่มสูงขึ้นมากเพราะมีการปั่นราคาที่ดินสูงขึ้น และมีกรกว้านซื้อที่ดินกันมาก เช่น ที่บ้านหนองพังนาค “ส่วนมากเขาซื้อที่ริมถนนเพราะจะขายได้ราคาดี”⁷⁶ เกษตรกรหลายรายหลังจากขายที่ดินแล้วก็ได้กลับไปทำนาอีกเลย บางคนมีรายได้เป็นจำนวนมากจากการขายที่ดิน แต่บางคนก็ต้องหมดตัวเพราะฟุ่มเฟือยใช้จ่ายไม่เป็น “ได้เงินมากินเหล้าฟุ่มเฟือย ซื้อทองใส่ ซื้อรถปิคอัพมาซื้อตอนหลังก็ขายหมด”⁷⁷ ส่วนที่หมู่บ้านกุคจอกแทบจะไม่มีผลกระทบของเศรษฐกิจฟองสบู่ต่อราคาที่ดินเลย เพราะเป็นที่นาเขตน้ำฝนและเป็นที่ ๆ อยู่ไกลจากชุมชนออกไป ที่บ้านหนองชุมพร ดังได้กล่าวมาแล้ว ชาวบ้านจำนวนหนึ่งได้หันมาปลูกผลไม้โดยเฉพาะมะม่วง และพีชยืนต้น เช่น มะพร้าว ข้าว มีความสำคัญลดลงทั้งในแง่ของพื้นที่การเพาะปลูกและแหล่งที่มาของรายได้และการจ้างงานของชาวบ้าน (โดยเฉพาะนับแต่ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา) อย่างไรก็ตามราคาของมะม่วงและมะพร้าวก็ไม่ได้อ่อนตัวลงแต่อย่างใด เพราะปัญหาการผลิตล้มตลาคภายในประเทศ นับแต่ปี ค.ศ.1996 เป็นต้นมา ชาวบ้านได้หันมาประกอบอาชีพทำฟาร์มเลี้ยงกุ้งควบคู่ไปด้วย พื้นที่สวนและทำนาได้

⁷⁴ สัมภาษณ์ลุงคำ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁷⁵ สัมภาษณ์ นายสง สิงห์ดำรง บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

⁷⁶ สัมภาษณ์ นายรวม คำบุญมี บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁷⁷ สัมภาษณ์ นายรวม คำบุญมี บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

เริ่มลดลง การทำฟาร์มกุ้งถือว่าเป็นกิจกรรมที่ให้ผลตอบแทนมากกว่าเมื่อเทียบกับการทำนาและการทำสวน ในปี ค.ศ.1999 กุ้งให้ผลตอบแทนประมาณ 100,000 บาทต่อเนื้อที่ 10 ไร่ หรือได้กำไรประมาณร้อยละ 60-70 ของต้นทุนทั้งหมด⁷⁸ “การลงทุนต่อไร่ครั้งแรกประมาณไร่ละแสนบาท และถ้าสิบไร่ก็ประมาณ 1 ล้านบาท”⁷⁹ “กุ้งยังทำเงินได้ดีเป็นสิ่งที่สนใจอาจจะได้กำไรเป็นล้าน ทำนาเนี่ยะไม่เคยได้รายได้เลย”⁸⁰ นอกจากนี้เลี้ยงกุ้งแล้วสมาชิกในครัวเรือนบางส่วนโดยเฉพาะคนหนุ่มสาวได้อพยพไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมในจังหวัดฉะเชิงเทรา และจังหวัดใกล้เคียง รวมทั้งที่กรุงเทพฯ ด้วย

ที่บ้านใหม่ในกลางทศวรรษ 1980 แรงงานหนุ่มสาวเพื่อหารายได้เพิ่มเติมมีอยู่ 2 ลักษณะคือ ผ่านเข้าไปบุกเบิกที่ใหม่ไปเรื่อย ๆ (บางกรณีเพื่อหนีหนี้เก่า) และไปหารายได้เมืองเช่นที่กรุงเทพฯ และจังหวัดอุทัยธานี รวมทั้งจังหวัดใกล้เคียงอื่น ๆ เพื่อทำงานก่อสร้าง การย้ายถิ่นส่วนใหญ่จะเป็นการย้ายโดยชั่วคราวมากกว่าจะเป็นการย้ายถิ่นโดยถาวร การสร้างถนนเชื่อมลานสักกรุงเทพฯ โดยผ่านอุทัยธานีมีผลต่อการขยายตัวของ การย้ายถิ่นของสมาชิกในครัวเรือนของบ้านใหม่ (Hirsch 1990 : 143) ที่บ้านเขาเขียวนับแต่ก่อตั้งหมู่บ้านในกลางทศวรรษ 1970 ไม่ปรากฏว่ามี การย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเพื่อไปทำงานในเมืองหรือเขตชนบทอื่น ๆ เหตุผลที่สำคัญประการหนึ่งคือ หมู่บ้านแห่งนี้ค่อนข้างจะเป็นหมู่บ้านปิด เพราะขาดไฟฟ้าและการคมนาคมติดต่อโลกภายนอกลำบากมาก ที่ดินทำกินค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ เพราะชาวบ้านได้รับการจัดสรรที่ดินในเขตป่าสงวน ประกอบกับรายจ่ายในชีวิตประจำวันค่อนข้างต่ำ เพราะชาวบ้านสามารถหาอาหารการกินได้จากธรรมชาติ โดยการเก็บเห็ด หน่อไม้จากป่าได้ เศรษฐกิจของหมู่บ้านจึงค่อนข้างจะพอเพียง เศรษฐกิจของหมู่บ้านเขาเขียว แม้ว่าจะมีรายได้หลักมาจากกิจกรรมการปลูกข้าวโพดเพื่อการพาณิชย์เป็นสำคัญ แต่ต้นทุนการผลิตข้าวโพดก็ไม่สูงมากนักเพราะส่วนหนึ่ง “ต้นทุนค่าแรงงาน” ที่ต่ำมาก เพราะชาวบ้านได้อาศัย “การแลกเปลี่ยนแรงงาน” หรือ “การเอาแรง” ของชาวบ้านด้วยกันเอง จึงมีผลให้ค่าใช้จ่ายประเภทค่าจ้างแรงงานไม่สูงมากนัก ชาวบ้านจึงมีกำไรจากการขายข้าวโพดพอสมควร จึงไม่ค่อยมีแรงงานจึงย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้าน เศรษฐกิจหมู่บ้านเขาเขียวจึงเป็นเศรษฐกิจที่มีความสมดุลและกลมกลืนกันระหว่างเศรษฐกิจการค้าและเศรษฐกิจที่อาศัยอยู่กับธรรมชาติ หรือ “เศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง” นั่นเอง

กล่าวโดยสรุป นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา เศรษฐกิจการผลิตเพื่อการค้าของหมู่บ้านทั้ง 5 แห่ง ได้ขยายตัวเพิ่มขึ้นตามลำดับ รายได้ของครัวเรือนได้เพิ่มขึ้น และครัวเรือนได้นำรายได้มาซื้อสินค้าทุนมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง รถปิคอัพ รถมอเตอร์ไซด์ รถอีแต๋น ในทศวรรษ 1990

⁷⁸ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁷⁹ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁸⁰ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

บ้านหนองพังกามีคร้าวเรือนซื่อปักอ้อเพิ่มขึ้นจาก 10 คร้าวเรือน ในปี ค.ศ.1992 และเพิ่มเป็น 16 คร้าวเรือน ในปี 1994 และเพิ่มเป็น 25 คร้าวเรือน ในปี ค.ศ.1999 บ้านกุดจอกมีคร้าวเรือนใช้รถปักอ้อเท่ากับ 10 คร้าวเรือน ในปี ค.ศ.1994 และเพิ่มขึ้นเป็น 16 คร้าวเรือน และ 18 คร้าวเรือน ในปี ค.ศ.1996 และ 1999 ตามลำดับ ที่บ้านหนองชุมพร คร้าวเรือนมีรถปักอ้อเพิ่มจาก 4 คร้าวเรือน ในปี ค.ศ.1992 และเพิ่มขึ้นเป็น 15 คร้าวเรือน และ 22 คร้าวเรือนในปี ค.ศ.1999 และที่บ้านใหม่ คร้าวเรือน

ภาพที่ 5.3 อุปกรณ์การทำสิ่งทอ และผ้าไหม ที่บ้านกุดจอก จ.ชัยนาท

ตารางที่ 5.6 จำนวนครัวเรือนที่มียานพาหนะของหมู่บ้าน 4 แห่ง ค.ศ.1992-1999

หมู่บ้าน/ยานพาหนะ	1992	1994	1996	1999
หนองพังนาค				
ปีคัฟ	10 (10 คัน)	16 (16 คัน)	17 (17 คัน)	25 (26 คัน)
มอเตอร์ไซด์	10 (10 คัน)	ผิดพลาด	26 (28 คัน)	ผิดพลาด
อีแต๋น	n.a.	16 (16 คัน)	37 (37 คัน)	20 (20 คัน)
รถอื่น ๆ	1 (2 คัน)	4 (4 คัน)	8 (คัน)	4 (4 คัน)
กุคจอก				
ปีคัฟ	25 (26 คัน)	10 (10 คัน)	16 (คัน)	18 (18 คัน)
มอเตอร์ไซด์	86 (98 คัน)	130 (143 คัน)	110 (110 คัน)	113 (คัน)
อีแต๋น	3 (3 คัน)	40 (40 คัน)	98 (98 คัน)	127 (101 คัน)
รถอื่น ๆ	6 (7 คัน)	4 (4 คัน)	2 (2 คัน)	5 (คัน)
หนองชุมพร				
ปีคัฟ	4 (คัน)	6 (6 คัน)	15 (15 คัน)	22 (22 คัน)
มอเตอร์ไซด์	31 (36 คัน)	44 (57 คัน)	75 (78 คัน)	61 (61 คัน)
อีแต๋น	1 (1 คัน)	2 (2 คัน)	2 (2 คัน)	2 (2 คัน)
รถอื่น ๆ	0 (-)	1 (1 คัน)	4 (4 คัน)	n.a.
บ้านใหม่				
ปีคัฟ	1 (1 คัน).	6 (6 คัน)	7 (7 คัน)	9 (9 คัน)
มอเตอร์ไซด์	35 (36 คัน)	40 (40 คัน)	48 (48 คัน)	80 (85 คัน)
อีแต๋น	1 (1 คัน)	1 (1 คัน)	1 (1 คัน)	7 (7 คัน)
รถอื่น ๆ	1 (1 คัน)	2 (2 คัน)	2 (2 คัน)	4 (5 คัน)

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค

*หมายเหตุ : ข้อมูล กชช. 2.ค ไม่ได้สำรวจบ้านเขาเขียว

รถอื่น ๆ หมายถึง รถบรรทุก รถเก๋ง

มีรถปิคอัพเพิ่มขึ้นจาก 6 คันเรือนในปี ค.ศ.1994 และ 9 คันเรือนในปี ค.ศ.1999 นอกจากรถปิคอัพแล้ว จำนวนครัวเรือนที่มีมอเตอร์ไซค์และรถอีแต่นส่วนใหญ่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นในทศวรรษ 1990 ที่บ้านใหม่จำนวนครัวเรือนที่มีมอเตอร์ไซค์เพิ่มขึ้นเท่าตัวในช่วง ค.ศ.1994-1995 หรือในรอบเพียง 5 ปีเท่านั้น (ตารางที่ 5.6) การเพิ่มขึ้นของจำนวนยานพาหนะในแต่ละหมู่บ้านข้างต้นมิเพียงแต่แสดงถึงอำนาจซื้อที่เพิ่มขึ้นของครัวเรือน แต่ยังหมายถึงการขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้าของหมู่บ้านด้วย ในกรณีของการขยายตัวของรถปิคอัพย่อมแสดงถึง ความต้องการในการขนส่งสินค้าทางเกษตร เช่น ข้าว กุ้ง ผลผลิตพืชไร่ และผลไม้ ให้แก่ตลาดภายในและตลาดต่างประเทศ เพราะรถบรรทุกปิคอัพย่อมมีสมรรถภาพในการขนส่งสูงและเคลื่อนที่ได้รวดเร็ว ต้นทุนต่อหน่วยในการขนส่งจึงต่ำลง และในบางกรณีช่วยไม่ให้ผลผลิตทางการเกษตรไม่เน่าเสียง่าย เช่น ในกรณีของกุ้งสดและผลไม้ การขยายตัวของรถมอเตอร์ไซค์แสดงถึงการติดต่อซื้อขายสินค้าจากนอกหมู่บ้าน รวมทั้งการอพยพย้ายถิ่นเพื่อไปหางานทำชั่วคราวนอกหมู่บ้าน เช่น ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม เป็นต้น

ภาพที่ 5.4 การเอาแรง (แลกเปลี่ยนแรงงาน) จับกุ้งกุลาดำที่บ้านหนองชุมพร จ.ฉะเชิงเทรา

4. การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตรกับเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน

ดังได้กล่าวมาแล้ว นอกจากการผลิตเพื่อการค้าจะขยายตัวแล้ว เทคโนโลยีการเกษตรของหมู่บ้านก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย หมู่บ้านที่ทำนาในเขตชลประทานซึ่งทำนาได้ 2-3 ครั้งต่อปี เช่น บ้านหนองพังนาคจะมีการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีค่อนข้างรวดเร็ว เมื่อเทียบกับเขตทำน่าน้ำฝนหรือทำนาได้ 1 ครั้งต่อปี เช่น บ้านกุดจอก และบ้านหนองชุมพร ในบทรนี้จะกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยีทางการเกษตรของหมู่บ้านเพิ่มเติม

ก่อนปี ค.ศ.1960 หมู่บ้านทั้ง 3 แห่ง คือ บ้านหนองพังนาค บ้านกุดจอก และบ้านหนองชุมพร ชาวบ้านได้ปลูกข้าวทั้งนาหว่านและนาดำ ได้อาศัยน้ำฝน (และบางพื้นที่ได้อาศัยน้ำคลอง) โดยได้เริ่มทำนาโดยเริ่มหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าวซึ่งเป็นข้าวพื้นเมืองในเดือนมิถุนายนและสิงหาคม ซึ่งขึ้นอยู่กับภาวะแวดล้อมของน้ำเป็นสำคัญ (หากฟ้าฝนแล้งก็ย่อมไม่สามารถที่จะทำนาได้) และจะเก็บเกี่ยวในเดือนพฤศจิกายนจนถึงเดือนธันวาคม เทคโนโลยีที่ใช้ในการผลิตจะเป็นเทคโนโลยีแบบดั้งเดิม คือ ควาย ไถ คราด ยุงข้าว และปุ๋ยคอกที่ได้จากมูลควายเป็นหลัก ในอดีตการทำนาของสามหมู่บ้าน พื้นที่นาโดยทั่วไปยังไม่อุดมสมบูรณ์นัก เพราะในบางปีมีฝนแล้งหรือไม่ตกต้องตามฤดูกาลทำให้ผลผลิตข้าวเสียหายได้ และบางครั้งน้ำก็ท่วมได้ “เมื่อก่อนแล้งมาก ท่วมข้าว แต่ก่อนที่ทำนานะ ตั้งแต่เด็ก ๆ บางทีก็ท่วม บางทีก็แล้ง”⁸¹ การสร้างชลประทานและสามารถปล่อยน้ำเข้านาตั้งแต่ต้นทศวรรษ 1960 มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตร เพราะชาวนาเริ่มหันมาใช้เครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรมากขึ้น แรงงานวัวและควายได้ค่อย ๆ หายไป และมีการใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ไม่ไวแสงหรือพันธุ์ข้าวที่ส่งเสริมโดยทางราชการ นับแต่ต้นทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา ผลของการมีชลประทานทำให้ชาวนาได้ขยายเนื้อที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้น “ทำนาก็ต้องให้ที่ดินเพิ่มขึ้นมา มันถึงมีกำไร เปรียบเสมือนเร้าขาย หากไม่มีของเพิ่มขึ้นมาขายก็ไม่มีกำไร เราเรียกว่า ขาดทุน”⁸² ผลผลิตต่อไร่เพิ่มขึ้น “ผมทำนาสมัยก่อนได้ประมาณ 20 ถัง หรือ 30 ถังต่อไร่ เดียวนี้เค้าทำได้ 130 ต่อไร่ เพราะมีการทำนาได้ถึง 3 ครั้งต่อปี”⁸³ นอกจากผลผลิตต่อไร่จะเพิ่มขึ้นผลกระทบของการสร้างชลประทานต่อชุมชนที่บ้านหนองพังนาค คือ “ราคาที่ดินได้เพิ่มสูงขึ้น พื้นที่ป่าไม่เริ่มหายไป การจุดสระเลี้ยงกุ้ง เลี้ยงปลาก็เลิกกันไปอีก”⁸⁴ นอกจากนี้ “พอหลังมีเขื่อน ยุงข้าวได้หายไป”⁸⁵

เทคโนโลยีทางการเกษตรได้เปลี่ยนแปลง โดยเริ่มจาก “รถไถมาก่อน รถเกี่ยวข้าวมาทีหลัง ปู๋ยและสารเคมีก็เข้ามาพร้อม ๆ กัน”⁸⁶ บุคคลแรกที่ซื้อรถแทรกเตอร์มาเพื่อใช้ในการถางและเกรดที่

⁸¹ สัมภาษณ์ ลุงคำ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁸² สัมภาษณ์ ลุงคำ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁸³ สัมภาษณ์ ลุงคำ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁸⁴ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁸⁵ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁸⁶ สัมภาษณ์ ลุงโห บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ดินเพื่อทำนาคือ ลุงโห หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “พ่อใหญ่โห” เขาได้ซื้อรถแทรกเตอร์นั่งขับ 4 ล้อ และรับจ้างทั่วไป แต่ในที่สุดก็ประสบกับขาดทุน นอกจากลุงโหจะรับจ้างไถและเกรดที่นาที่บ้านหนองพังนาค ยังได้ไปซื้อที่ทำไร่ข้าวโพด ที่อำเภอตากฟ้า จังหวัดนครสวรรค์ และไปซื้อที่ทำไร่ฝ้าย ที่อำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย แต่ก็ประสบกับปัญหาการขาดทุนมาโดยตลอด “หมดเนื้อหมดตัว”⁸⁷ เพราะลุงโหได้ลงทุนเกินตัว ประกอบกับพืชไร่เสียหายและราคาตกต่ำ

นับแต่ปี ค.ศ.1970 เป็นต้นมา เทคโนโลยีทางการเกษตรเริ่มเข้ามามีบทบาทในการทำนา (ทั้งในและนอกเขตชลประทาน) มากยิ่งขึ้น ทั้งรถไถเล็ก (หรือควายเหล็ก) และรถไถใหญ่ (รถไถนั่งขับ 4 ล้อ) ในปี ค.ศ.1996 ที่หมู่บ้านหนองพังนาคไม่มีครีวเรือนที่จ้างรถไถเล็ก ครีวเรือนที่มีรถไถขนาดใหญ่เป็นของตนเองจำนวน 4 ครีวเรือน และครีวเรือนต้องจ้างรถไถขนาดใหญ่จำนวน 51 ครีวเรือน โดยที่ครีวเรือนส่วนใหญ่เสียค่าจ้างรถไถขนาดใหญ่เท่ากับ 2,200 บาทต่อปี (ข้อมูล กชช.2.ค)

ตัวเลขข้างต้นแม้จะไม่สมบูรณ์เพราะขาดข้อมูลระยะยาว ประกอบกับในบางหมู่บ้านเช่น บ้านหนองพังนาคและบ้านหนองชุมพร สมาชิกของครีวเรือนจำนวนหนึ่งได้ละทิ้งอาชีพทำนา โดยประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรมากขึ้น จึงมีผลให้การใช้เทคโนโลยีการเกษตรลดลงไปด้วย แต่ตัวเลขของการใช้แทรกเตอร์ขนาดเล็กและขนาดใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งครีวเรือนส่วนใหญ่ต้องจ้างเครื่องจักรกลทางเกษตร แสดงถึง การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจหมู่บ้าน ไปสู่เศรษฐกิจการผลิตเพื่อการค้ามากยิ่งขึ้น โดยใช้แรงงานจากครีวเรือนน้อยลง แต่หันมาใช้เครื่องจักรทดแทนแรงงานครีวเรือนมากขึ้น การใช้เครื่องจักรในการเกษตรมากขึ้นยังได้แสดงถึงการปรับตัวของเศรษฐกิจหมู่บ้าน เนื่องจากแรงงานในการทำนาของหมู่บ้านได้เริ่มลดน้อยถอยลง เพราะอัตราการเกิดครีวเรือนที่มีรถไถเล็ก (ควายเหล็ก) เป็นของตนเองเท่ากับ 21 ครีวเรือน และครีวเรือนที่ต้องจ้างรถไถเล็กจำนวน 68 ครีวเรือน ครีวเรือนที่มีรถไถขนาดใหญ่ (รถไถ 4 ล้อนั่งขับ) เป็นของตนเองจำนวน 2 คัน และต้องจ้างรถไถขนาดใหญ่เท่ากับ 88 ครีวเรือน โดยที่ส่วนใหญ่ครีวเรือนเสียค่าจ้างรถไถขนาดใหญ่เท่ากับ 5,500 บาทต่อปี (ข้อมูล กชช. 2.ค) ที่บ้านกุดจอก ครีวเรือนที่มีรถไถเล็ก (ควายเหล็ก) เป็นของตนเองเท่ากับ 109 ครีวเรือน และครีวเรือนที่ต้องจ้างรถไถเล็กจำนวน 18 ครีวเรือน ครีวเรือนที่มีรถไถขนาดใหญ่ (รถไถนั่งขับ) จำนวน 1 ครีวเรือน และครีวเรือนที่ต้องจ้างรถไถใหญ่มีจำนวน 112 ครีวเรือน โดยที่ครีวเรือนส่วนใหญ่เสียค่าจ้างรถไถขนาดใหญ่เท่ากับ 2,000 บาทต่อปี (ข้อมูล กชช. 2.ค) ที่บ้านหนองชุมพร จำนวนครีวเรือนที่มีรถไถเล็กเป็นของตนเองจำนวน 8 ครีวเรือน และที่ลดลงนับแต่ทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา รวมทั้งแรงงานคนหนุ่มสาวบางส่วนได้ย้ายถิ่นไปทำงานในโรงงานนอกหมู่บ้าน การขาดแคลนแรงงานมีผลให้อัตรากำลังได้เพิ่มสูงขึ้นเป็นอันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงปี ค.ศ.1985-1996 อัตรากำลังเพิ่มสูงขึ้นประมาณร้อยละ 80 ถึง 100 เกษตรกรจึงต้องหันมาใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเพื่อทดแทนแรงงานมากยิ่งขึ้น ที่บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี พื้นที่

⁸⁷ สัมภาษณ์ ลุงโห บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ส่วนใหญ่ทำไร่ข้าวโพดรวมทั้งพืชไร่อื่น ๆ โดยเฉพาะนับแต่ปลายทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา การทำพืชไร่ได้ใช้รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ เป็นสำคัญ ชาวบ้านส่วนใหญ่หรือเกือบทั้งหมดไม่มีรถแทรกเตอร์เป็นของตนเอง เพราะราคาแพงมาก ในปี ค.ศ.1985 ราคาแทรกเตอร์ 4 ล้อ มือสอง ยี่ห้อ Ford 5000 มูลค่า 200,000 บาทเป็นอย่างต่ำ ชาวบ้านต้องจ้างรถแทรกเตอร์เพื่อใช้ในการทำไร่ เช่น ไถ เกี่ยที่ดิน รวมทั้งบุกเบิกที่ดินทำกินใหม่ ๆ การใช้แทรกเตอร์ 4 ล้อ ได้ใช้อย่างแพร่หลายในบ้านใหม่แทบทุกครัวเรือนใช้จะต้องจ้างรถแทรกเตอร์เพื่อใช้ในการทำไร่ อัตราค่าจ้างในปี ค.ศ.1985 รถแทรกเตอร์ตกประมาณ 70 – 120 บาท ต่อไร่ สำหรับการไถหรือพรวนดิน และอัตราค่าจ้างจะสูงขึ้นไปอีกเมื่อมีการใช้แทรกเตอร์หักร้างถางป่า (Hirsch 1985 : 110) ต้นทุนของการจ้างแทรกเตอร์เพื่อทำไร่เป็นภาระที่หนักมากสำหรับชาวบ้านบ้านใหม่ เพราะสูงถึงร้อยละ 42-63 ของรายจ่ายที่เป็นเงินสดของการทำไร่ข้าวโพด และสูงถึงร้อยละ 54 และร้อยละ 59 ของรายจ่ายที่เป็นเงินสดของการทำไร่มันสำปะหลังและทำนา (Hirsch 1985 : 108) แม้ในปัจจุบันชาวบ้านบ้านใหม่ส่วนใหญ่ยังต้องจ้างรถไถขนาดใหญ่ (รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ) ในปี ค.ศ.1999 จำนวน 27 ครัวเรือนต้องจ้างรถไถขนาดใหญ่เพื่อทำไร่นา โดยเฉพาะการทำไร่ข้าวโพดและถั่วเขียว ค่าใช้จ่ายในการจ้างไถประมาณครัวเรือนละ 3,000 บาทต่อปี (ข้อมูล กชช. 2.ค) ส่วนรถไถเล็กหรือควายเหล็กครัวเรือนมากกว่าร้อยละ 50 ของครัวเรือนทั้งหมดมีเป็นของตนเอง (มีจำนวน 58 ครัวเรือนจากทั้งหมด 98 ครัวเรือน) โดยที่มีครัวเรือนประมาณ 15 ครัวเรือนที่ต้องจ้างรถไถเล็ก โดยที่ค่าจ้างตกประมาณครัวเรือนละ 3,000 บาทต่อปี (ข้อมูล กชช.2.ค) ที่บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี ครัวเรือนที่ปลูกข้าวโพดได้จ้างรถแทรกเตอร์ขนาดใหญ่จากผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นผู้มีอยู่รายเดียวในหมู่บ้าน อัตราค่าจ้างประมาณไร่ละ 120-140 บาทต่อไร่ นอกนั้นในบางช่วงเช่น ในฤดูฝนความต้องการใช้รถแทรกเตอร์มีมากกว่าฤดูปรกติก็จะจ้างแทรกเตอร์จากนอกหมู่บ้าน อัตราค่าจ้างของรถแทรกเตอร์อยู่ประมาณไร่ละ 120 – 140 บาทต่อไร่ เช่นเดียวกัน ที่บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา โดยเฉพาะนับแต่ปี ค.ศ.1996 ชาวบ้านบางส่วนได้ละทิ้งการทำนา โดยได้หันไปเลี้ยงกุ้งกุลาดำมากยิ่งขึ้น บางส่วนก็ทำทั้งนาและฟาร์มเลี้ยงกุ้งคู่กันไปด้วย การเลี้ยงกุ้งได้รับความนิยมมากขึ้นเรื่อย ๆ เพราะรายได้ดีกว่าการประกอบอาชีพทำนาและทำสวน เทคโนโลยีทางการเกษตรของการเลี้ยงกุ้งเป็นการลงทุนที่ค่อนข้างสูง คือ เครื่องเพิ่มออกซิเจนและเครื่องสูบน้ำ เครื่องเพิ่มออกซิเจนโดยทั่วไปชาวบ้านจะใช้ขนาด 10 แรงแม้ และใช้เครื่องยนต์ดีเซลซึ่งจะใช้ได้ 1 เครื่อง พร้อมกุ้งเนื้อที่ 4-5 ไร่ ราคาประมาณเครื่องละเกือบสี่หมื่นบาท ในปี ค.ศ.2002 ชาวบ้านโดยทั่วไปจะต้องมีอย่างน้อย 1 เครื่องขึ้นอยู่กับขนาดของฟาร์มเลี้ยงกุ้ง โดยทั่วไปจะมีอยู่ประมาณ 2-3 เครื่อง เพราะฟาร์มเลี้ยงกุ้งมีขนาดเฉลี่ยประมาณ 10 – 15 ไร่⁸⁸ ดังนั้นชาวบ้านจะต้องเสียค่าใช้จ่ายในการซื้อท่อออกซิเจนประมาณ 80,000 – 120,000 บาทต่อครัวเรือน การใช้เครื่องเพิ่มออกซิเจนขนาด 10 แรงแม้ ใช้น้ำมันดีเซลเต็มถังประมาณ 10 ลิตร ใช้ได้ประมาณไม่

⁸⁸ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร์ บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

เกิน 2 วัน เครื่องเพิ่มออกซิเจนใช้สำหรับการเลี้ยงกุ้งเพื่อให้กุ้งได้มีอากาศหายใจ โดยเฉพาะในเวลากลางคืน หากออกซิเจนไม่พอกุ้งก็จะตายหมด ในการให้ออกซิเจนชาวบ้านจะต้องเฝ้าดูฟาร์มกุ้งอย่างสม่ำเสมอ กล่าวคือหากระยะเวลาการเลี้ยงลูกกุ้งในระยะเริ่มแรก (2 เดือนแรก) เวลาให้ออกซิเจนประมาณตี 2 จนถึง 6 โมงเช้า ส่วนเมื่อลูกกุ้งเริ่มโตขึ้น (หลังจาก 2 เดือนแล้ว) การให้ออกซิเจนก็จะถี่ขึ้น คือ ช่วงบ่ายจนถึง 2 ทุ่ม 2 ทุ่มจนถึง 4 ทุ่ม และบางกรณี 6 ทุ่มจนถึงตี 2⁸⁹ นอกจากเครื่องเพิ่มออกซิเจนแล้ว เทคโนโลยีการเกษตรในการเลี้ยงกุ้งคือ เครื่องสูบน้ำ เครื่องสูบน้ำใช้เพื่อสูบน้ำเข้าและระบายน้ำออกเพื่อเลี้ยงและช้อนกุ้งไปขาย เครื่องสูบน้ำราคาประมาณ 80,000 – 100,000 บาทต่อเครื่อง (ราคาในปี ค.ศ.2001) การลงทุนซื้อเทคโนโลยีการเลี้ยงกุ้ง นับเป็นการลงทุนที่ค่อนข้างสูง โดยเฉพาะในระยะเริ่มแรก เพราะต้องใช้เงินทุนอย่างน้อยประมาณเกือบสองแสนบาทขึ้นไป เกษตรกรผู้มีฐานะค่อนข้างดีจึงจะสามารถลงทุนได้ ส่วนเกษตรกรที่ฐานะไม่ดีนักก็ต้องไปกู้หนี้ยืมสินมา เกษตรกรบางรายถึงกับมีหนี้สินเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วเพราะเงินลงทุนในระยะเริ่มแรกค่อนข้างสูง และประสบกับปัญหากุ้งเป็นโรค จึงประสบกับการขาดทุน นายไพโรจน์ จันทรบ้านหนองพังกา ได้เร่งลงทุนเพื่อเลี้ยงฟาร์มกุ้ง เนื่องจากราคาดีในปี ค.ศ.1996 โดยมีบ่อเลี้ยงกุ้ง 10 บ่อ ในเนื้อที่ประมาณกว่า 40 ไร่ และประสบกับปัญหากุ้งเป็นโรคและตายเป็นจำนวนมาก และขาดทุนแทบล้มละลาย “ตอนนี้ (ปี ค.ศ.2001) ผมเป็นหนี้ธนาคารเนฯ ก็หนึ่งล้านบาท”⁹⁰

นอกจากจะลงทุนเป็นจำนวนมากในการซื้อเทคโนโลยีการผลิตในฟาร์มเลี้ยงกุ้ง ชาวบ้านต้องเสียเวลาในการดูแลการเลี้ยงกุ้งค่อนข้างมาก (ดังได้กล่าวมาแล้ว) เพราะการเลี้ยงกุ้งเป็นกิจกรรมที่ใช้ทักษะการจัดการและการดูแลเป็นสำคัญ (highly care and management intensive) งานเฉพาะตัวในการผลิตค่อนข้างมาก สมาชิกในครัวเรือนต้องใช้เวลาคูแ่ตลอดเวลา เพราะต้องให้อาหารกุ้งและเฝ้าสังเกตดูว่ากุ้งจะเกิดโรคหรือไม่ รวมทั้งต้องใช้เครื่องจักรตีน้ำหรือเครื่องให้ออกซิเจนแก่กุ้ง “ทำทุกวันนี่เนี่ยในช่วงเลี้ยงกุ้ง กลางคืนก็ลุกขึ้นติดเครื่องแล้วก็เลี้ยงช่วงประมาณ 4 ทุ่ม หรือ 10 ทุ่มตอนกลางคืน แล้วในช่วงดึกก็มีที่ตัวก็ติดหมด...ต้องใช้เครื่องช่วยไม่งั้นมันจะลอยหมดเลย พอหมดแรงมันก็ตาย คืออากาศมันปิด”⁹¹ ลักษณะการเลี้ยงฟาร์มกุ้งที่มีลักษณะการลงทุนมากและใช้ทักษะการจัดการค่อนข้างสูง จึงมีผลต่อเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านที่สำคัญคือ ชาวบ้านขาดความยืดหยุ่นในการใช้เวลาในกิจกรรมการผลิตในอดีตชาวบ้านส่วนใหญ่จะมีแบบแผนการใช้เวลาค่อนข้างยืดหยุ่นระหว่างกิจกรรมการผลิตในการเกษตรและนอกเกษตรรวมทั้งกิจกรรมการผลิตในครัวเรือน

⁸⁹ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁹⁰ สัมภาษณ์ นายไพโรจน์ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁹¹ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

เพราะการทำนาและทำสวนซึ่งเป็นกิจกรรมการผลิตของชาวบ้านที่สำคัญ จนถึงปี ค.ศ.1995 เป็นกิจกรรมที่ไม่ต้องดูแลและรักษาอย่างเข้มข้น เนื่องจากการทำนาหรือทำสวนไม่ได้ใช้เวลาในนาและสวนอย่างเข้มข้น ชาวบ้านมีเวลาว่างบางส่วนไปทำกิจกรรมนอกรเกษตร หรือกิจกรรมการผลิตในครัวเรือน รวมทั้งมีเวลาไปร่วมกิจกรรม “เอาแรง” เมื่อมีความต้องการแรงงานในการเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวข้าว เป็นต้น “คือทำนาทำแค่ช่วงเดียว คือท้องนาทำแค่ช่วงเดียวประมาณ 4 เดือน การรักษาดูแล 4 เดือนเท่านั้น แต่กึ่งนี้แม้งานมันเบากว่าแต่เราต้องดูแลทั้งคืนทั้งวัน”⁹³ นอกจากนี้การเลี้ยงกุ้งสามารถเลี้ยงได้ทั้งปี⁹⁴ ในอีกด้านหนึ่งการประกอบอาชีพเลี้ยงฟาร์มกุ้งมีแบบแผนให้การใช้เวลาในการเกษตรของชาวบ้านเข้มข้นขึ้น ชาวบ้านจะเรียนรู้การจัดการสรรเวลาระหว่างกิจกรรมในฟาร์มกับนอกฟาร์มอย่างเป็นแบบแผนมากยิ่งขึ้น โดยมีการบริหารเวลาได้อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น” ผมมีอยู่ 2 บ่อ และมีนาอยู่บ้าง เสร็จงานก็มาเลี้ยงกุ้ง เพราะที่นี้ชาวนาเค้าทำนาหนเดียวครั้งเดียว แล้วพอมีเวลาก็เลี้ยงกุ้ง หลังจากจับกุ้งได้ ทำนาต่อแล้วก็พัก (เลี้ยงกุ้ง) เอาไว้ พอท้องนาจาง ๆ หันมาทำทางนี้ จางหมายความว่าเสร็จแล้ว ท้องนาจะเสร็จแล้ว พอดีเสร็จแล้วจะลงจับกุ้งอีกและลงท้องนาด้วย...ก็ทำวนเวียนตรงนี้ดีกว่าไม่ต้องไปเที่ยวเตร่ ตระเวนหารับจ้างเค้า”⁹⁵ ด้วยลักษณะการลงทุนที่สูงโดยเฉพาะ **ต้นทุนคงที่**ในระยะเริ่มแรกค่อนข้างสูง เช่น ค่าเครื่องจักรและอุปกรณ์ในการผลิต มีผลให้เกษตรกรขาดความยืดหยุ่นในการปรับตัวไปประกอบอาชีพอย่างอื่น ๆ เพราะเงินทุนต่อหน่วยที่สูง ย่อมดึงดูดให้**ต้นทุนค่าเสียโอกาส**ของการเปลี่ยนอาชีพใหม่อยู่ในระดับสูง เพราะเกษตรกรบางส่วนได้กู้เงินเป็นจำนวนมากจากสถาบันการเงินทั้งในระบบและกึ่งจากนอกระบบ จึงต้องรอให้ได้รายได้เพื่อคุ้มกับค่าใช้จ่ายในการลงทุน ชาวบ้านบางส่วนในระยะเริ่มแรกของการลงทุนเลี้ยงฟาร์มกุ้งแม้จะประสบกับปัญหาขาดทุน เกษตรกรก็ยังคงต้องประกอบกิจกรรมเลี้ยงฟาร์มกุ้งต่อไป เนื่องจากได้ลงทุนในปัจจัยการผลิตที่เป็นปัจจัยคงที่ (fixed factors of production) อยู่ในระดับสูง การเปลี่ยนอาชีพจากการเลี้ยงฟาร์มกุ้งไปสู่กิจกรรมการผลิตอย่างอื่นจึงเป็นไปได้ยาก การประกอบอาชีพเลี้ยงฟาร์มกุ้งของบ้านหนองชุมพร ได้สร้างความเครียดให้กับชาวบ้านเป็นจำนวนมาก เพราะชาวบ้านไม่เคยชินกับการลงทุนจำนวนมาก และต้องเผชิญกับภาวะความเสี่ยงกับภาวะความผันผวนของราคากุ้ง รวมถึงปัญหาการผลิตคือโรคกุ้ง แม้ว่าตลาดกุ้งจะมีการขยายตัวดีและไม่สู้จะมีปัญหาทางด้านราคามากนัก ตลาดส่วนใหญ่ของกุ้งคือ ตลาดส่งออก ราคาค่อนข้างดีโดยเฉพาะนับแต่การปล่อยค่าเงินลอยตัวในเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1997 (ราคาของกุ้งอยู่ประมาณ 140-300 บาทต่อกิโลกรัม ในช่วงปี ค.ศ.1997-2002) แต่ชาวบ้านบางส่วนก็ประสบกับปัญหาการขาดทุนเนื่องจากปัญหาโรคกุ้งมีผลให้ผลผลิตกุ้งเสียหายเป็นจำนวนมาก ปัญหาหลักของการเลี้ยงฟาร์มกุ้งของหมู่

⁹³ สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่วันเพ็ญ ก้องเจริญ บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁹⁴ สัมภาษณ์ นายบุญส่ง วงศ์พระราม บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁹⁵ สัมภาษณ์ นายบุญส่ง วงศ์พระราม บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

บ้านหนองชุมพร คือเป็นโรค “โรคมาจากเชื้อไวรัสติดมาจากพันธุ์ (ลูกกุ้ง) หรือมาจากอากาศ”⁹⁶ ในกรณีของนายไพโรจน์ จันทร์ ได้ลงทุนเลี้ยงฟาร์มกุ้งประมาณ 50 ไร่ จำนวน 10 บ่อ เสียหายไป 8 บ่อ ได้ประสบกับปัญหาหนี้สินถึง 1 ล้านบาท แต่เขาก็ยังต้องลงทุนต่อไปเรื่อย ๆ เพื่อเก็บเงินเอาไว้ใช้หนี้⁹⁷ แม้ว่ามีชาวบ้านบางส่วนจะได้กำไรนับหลายแสนบาทจากการเลี้ยงฟาร์มกุ้ง แต่ชาวบ้านก็รู้สึก “เครียดมาก” เพราะหากฟาร์มกุ้งเสียหาย ก็จะต้องเสียเงินเป็นจำนวนมากเช่นเดียวกัน เพราะเงินลงทุนแต่ละครั้งสูงมาก เช่น “ค่าลูกกุ้งก็เป็นหมื่นเป็นแสนบาทแล้ว เพราะถ้าตัวละสิบสตางค์ ซื้อมาสองแสนตัวก็สองหมื่นเข้าไปแล้ว”⁹⁸

ลักษณะของการลงทุนจำนวนมากในการเลี้ยงกุ้งกุลาค่าจึงมีผลสำคัญต่อ การเปลี่ยนแปลงสถานภาพของชาวนา “รายย่อย” ที่มีทุนรอนจำกัด และใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นปัจจัยการผลิตอันสำคัญในการผลิต มาสู่เป็นการผลิตที่เน้น “ทุน” ขนาดใหญ่ที่ต้องอาศัยเทคโนโลยีที่ซับซ้อนขึ้น รวมทั้งมีการบริหารการผลิตการจัดการทางการตลาดมากยิ่งขึ้น โดยใช้ทักษะของแรงงานสูงขึ้น แม้จะส่งผลให้ฟาร์มการค้าขยายตัว และมีผลให้เกษตรกรบางส่วนได้พัฒนาไปสู่การเป็นนายทุนและผู้ประกอบการสูงขึ้น แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ส่งผลให้เกษตรกรขาดความยืดหยุ่น ในการปรับตัวของการใช้เวลาและทรัพยากรในการผลิต ในอดีตแม้ว่าชาวบ้านส่วนใหญ่ของบ้านหนองชุมพร จะได้มีการผลิตเพื่อการค้า คือ การทำนาและทำสวนมะม่วงขนาดเล็ก แต่ชาวบ้านก็มี “ความยืดหยุ่น” และทางเลือกในการใช้เวลาและทรัพยากรการผลิตของตนเองทั้งผลิตเพื่อบริโภคเองและผลิตเพื่อขาย รวมทั้งใช้เวลาส่วนหนึ่งไปทำงานนอกภาคเกษตรกรรม เพื่อหารายได้เสริมจากการทำนาและสวนมะม่วงในช่วงฤดูแล้ง แต่ในปัจจุบันการเลี้ยงฟาร์มกุ้งได้ส่งผลให้ชาวบ้านบางส่วนไม่สามารถปรับตัวการใช้เวลาและทรัพยากรทางการผลิตได้เท่าที่ควร เพราะระบบตลาดได้มีส่วนกำหนดให้ชาวบ้านต้องปรับตัวให้เร่งการผลิตเพื่อการค้าโดยแสวงหากำไรสูงสุด โดยเน้นการใช้ทุนและแรงงานอย่างมีประสิทธิภาพ

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตของหมู่บ้านไปสู่การผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น นอกจากจะมีการเพิ่มขึ้นของการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรเพิ่มขึ้น แต่ทว่ายังมีผลต่อการใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมี และยาปราบศัตรูพืช สถิติการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมี ยาปราบศัตรูพืชของหมู่บ้านทั้ง 4 แห่ง ได้แสดงไว้ในตารางที่ 5.7 ตารางที่ 5.7 แสดงว่า ในทศวรรษ 1990 ค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมีทั้งในกรณีหมู่บ้านที่ทำนา คือ บ้านหนองพังกา บ้านกุดจอก และบ้านหนองชุมพร ได้เพิ่มขึ้น ที่บ้านหนองพังกาเพิ่มขึ้นจาก 225 บาทต่อไร่ ในปี ค.ศ.1992 เป็น 430 บาทต่อไร่ และ 450 บาทต่อไร่ ในปี ค.ศ.1999 ที่บ้านกุดจอกเพิ่มขึ้นจาก 94 บาทต่อไร่ เป็น 150 บาทต่อไร่ และ 200 บาทต่อไร่ ในช่วง

⁹⁶ สัมภาษณ์ นายสวัสดิ์ ทองอ่วม บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁹⁷ สัมภาษณ์ นายไพโรจน์ จันทร์ บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁹⁸ สัมภาษณ์ นายบุญส่ง วงศ์พระราม บ้านหนองพระราม จังหวัดฉะเชิงเทรา

เวลาเดียวกัน และที่บ้านหนองชุมพร ค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้นจาก 260 บาทต่อไร่ เป็น 358 บาทต่อไร่ และเป็น 300 บาทต่อไร่ ในเวลาเดียวกัน ในขณะที่ในปี ค.ศ.1999 ค่าใช้จ่ายในการซื้อสารเคมีและยาปราบศัตรูพืชของบ้านหนองพังนาค บ้านกุดจอก และบ้านใหม่ และบ้านหนองชุมพร เท่ากับ 300 บาท 141 บาท 120 บาท และ 600 บาทต่อไร่ (ตารางที่ 5.7)

ตารางที่ 5.7 สถิติการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมียาปราบศัตรูพืช ของ 4 หมู่บ้าน ในปี ค.ศ.1992-1999

หมู่บ้าน/รายการ	1992	1996	1999
หนองพังนาค (กรณีทำนา)			
จำนวนครวเรือนที่ใช้ปุ๋ยเคมี	58	94	82
จำนวนครวเรือนที่ใช้สารเคมีและยาปราบศัตรูพืช	58	94	82
ค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมี (บาทต่อไร่)	225	430	450
ค่าใช้จ่ายในการซื้อสารเคมีและยาปราบศัตรูพืช (บาทต่อไร่)	n.a.	n.a.	300
กุดจอก (กรณีทำนา)			
จำนวนครวเรือนที่ใช้ปุ๋ยเคมี	142	144	141
จำนวนครวเรือนที่ใช้สารเคมีและยาปราบศัตรูพืช	142	144	141
ค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมี (บาทต่อไร่)	9	150	200
ค่าใช้จ่ายในการซื้อสารเคมีและยาปราบศัตรูพืช (บาทต่อไร่)	n.a.	n.a.	141
บ้านใหม่ (กรณีทำไร่)			
จำนวนครวเรือนที่ใช้ปุ๋ยเคมี	n.a.	69	90
จำนวนครวเรือนที่ใช้สารเคมีและยาปราบศัตรูพืช	n.a.	80	90
ค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมี (บาทต่อไร่)	n.a.	100	180
ค่าใช้จ่ายในการซื้อสารเคมีและยาปราบศัตรูพืช (บาทต่อไร่)	n.a.	n.a.	120
หนองชุมพร (กรณีพืชไร่)			
จำนวนครวเรือนที่ใช้ปุ๋ยเคมี	38	48	54
จำนวนครวเรือนที่ใช้สารเคมีและยาปราบศัตรูพืช	38	48	54
ค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมี (บาทต่อไร่)	260	358	300
ค่าใช้จ่ายในการซื้อสารเคมีและยาปราบศัตรูพืช (บาทต่อไร่)	n.a.	n.a.	600

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค

การสัมภาษณ์ชาวบ้าน ได้รับคำตอบเหมือนกันว่า ค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมีและสารเคมีและยาปราบศัตรูพืชเป็นค่าใช้จ่ายที่สูงในการทำนาทำไร่ ทำให้รายได้จากการขายสินค้าเกษตรจึงต่ำและแทบจะไม่มีกำไรเลย ที่บ้านเขาเขียว ชาวบ้านได้พรรณาถึงสถานการณ์ของรายได้จากการขายข้าวโพดกับต้นทุนค่าปุ๋ยที่เพิ่มขึ้นไว้ดังนี้ “บางครั้งก็ขึ้นบางครั้งก็ลง ขึ้น ๆ ลง ๆ ฝนดี มันก็ได้ดี ฝนไม่ดี มันก็ไม่ได้ การลงทุนมันเยอะ ปุ๋ยแต่ก่อนลูกไม่ก่ตั้ง เดียวนี้ขึ้นมาอีก แต่ก่อนลูกละ 200 บาท ถ้าข้าวโพดก็ขึ้นมาลูกละ 400 บาท 500 บาท แล้วต้องซื้อพันธุ์ (พันธุ์ข้าวโพด – ผู้เขียน) ค่าตลอด ที่เราลงทุนไปนี่คือไม่ให้เงินเราสูญเปล่าเท่านั้นเอง ถึงไม่มีดอกเราก็กินได้เงินก้อนที่เราลงทุนคืนมา แต่ไอ้เรื่องกำไรกำไรไม่ต้องไปพูดถึง จบเห่ไป ค่าแรงเราไม่คิดนะ ค่ารายวันของเราอีก 100 บาทเนี่ยะ ขึ้นต่ำ ๆ สุด ๆ เละนะ 100 บาท เรายังไม่ได้คืนเลย คิดว่าเอาเงินตามเงินนะไม่ให้สูญไปเท่านั้นเอง ถ้าคิดว่าลงทุน 4 พัน แล้วจะได้ 5 พันอย่าไปคิด เอาแค่ 4 พันคืนมาก่อน แล้วอย่าไปคิดเอาอีกพันคืนมาได้กำไรพันหนึ่งอย่าไปคิด”⁹⁹ ที่บ้านหนองพังนาคการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจไปสู่การผลิตเพื่อการค้า เพราะการชลประทานส่งผลให้ค่าใช้จ่ายในการทำนาเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะทุกอย่างต้องจ้างและซื้อปัจจัยการผลิต “เมื่อก่อนเกี่ยวเอง นวดเอง และไม่คอยจ้างกัน เดียวนี้ต้องจ้างเค้าจึ้นดิดา จ้างเค้าหว่านปุ๋ย จ้างเค้ากำจัดเพลี้ย ถ้าไม่มีเครื่องมือนี้มันจะไปกันใหญ่เลย มันมาลงทุนเครื่องมือ เครื่องสูบ ก็เลยขาดทุน...เศรษฐกิจเดี๋ยวนี้รายได้ดีแต่เป็นหนี้ทั้งนั้น เพราะพอมีรายได้มันก็ซื้อเครื่องทุนแรง เครื่องไถนามั่ง เครื่องสูบน้ำมั่ง ซื้อยาฆ่าแมลงบ้าง ปุ๋ยบ้าง...สมัยนี้หนี้มันเยอะ ยิ่งทำนาปรังสองสามหน”¹⁰⁰ ที่บ้านกุดจอกถามชาวบ้านว่า “ในบรรดาต้นทุนการผลิตข้าวอะไร เสียค่าใช้จ่ายมากที่สุด” ก็ได้รับคำตอบว่า “ปุ๋ยกับยาปราบศัตรูพืช...ค่าแรงไม่แพงเท่าไร ปุ๋ยกับยานี้แพงมาก”¹⁰¹ ที่บ้านหนองชุมพร นายเบี้ยว ก้องเจริญ มีที่นา 10 ไร่ และทำนา 1 ครั้งต่อปี ได้ผลผลิตเท่ากับ 50 ถังต่อไร่ “รายได้หมดไปกับค่าปุ๋ย ค่ายา (ยาปราบศัตรูพืช ค่าน้ำมัน ค่าไถ แล้วจะเอากำไรมาจากไหนกัน”¹⁰²

การเจริญเติบโตและการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตร นับแต่ทศวรรษ 1960 (โดยเฉพาะนับแต่ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา) ได้ส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านทั้ง 5 แห่ง ในขอบเขตที่แตกต่างกัน นอกจากจะมีผลกระทบต่อเพิ่มขึ้นของการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรเพิ่มขึ้นเพื่อทดแทนการใช้แรงงานแล้ว ยังมีผลต่อการเจริญเติบโตของการขยายตัวกิจกรรมของภาคบริการและร้านค้า เพื่อสนับสนุนการขยายตัวของการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตร โดยก่อให้เกิดตัวแทนจำหน่ายและร้านค้าปลีกที่ขายสินค้าเครื่องจักรกลการเกษตร ซึ่งเป็นตัวเชื่อมระหว่างโรงงานผู้ผลิต

⁹⁹ สัมภาษณ์ นายฉ้ออน บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

¹⁰⁰ สัมภาษณ์ ลุงดำ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁰¹ สัมภาษณ์ นายบุญช่วย ทวีเขตกรณ์ บ้านทุ่งดินทราย ตำบลกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁰² สัมภาษณ์ นายเบี้ยว ก้องเจริญ บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

ไปยังเกษตรกรผู้ใช้ นอกจากนี้ยังช่วยสนับสนุนกิจการโรงกลึง ร้านรับซ่อมเครื่องยนต์ และเครื่องจักรในหมู่บ้าน ช่วยส่งเสริมอุตสาหกรรมผลิตอุปกรณ์การเกษตรที่ใช้กับรถแทรกเตอร์และรถไถไร้และไถนาต่าง ๆ เช่น พรวนจาน ผานไถ ไบมีดคันดิน คราด สก๊อตเป็นต้น นอกจากการใช้เครื่องจักรกลจะเพิ่มขึ้นแล้ว ปริมาณการใช้ปุ๋ยและยาปราบศัตรูพืชอื่น ๆ ย่อมเพิ่มขึ้นด้วย โดยเฉพาะในหมู่บ้านที่ทำไร่และทำนา ย่อมส่งผลสนับสนุนให้ร้านจำหน่ายปัจจัยการผลิต เช่น เมล็ดพันธุ์พืช ปุ๋ย ยาปราบศัตรูพืช เช่น ในปี ค.ศ.1999 บ้านหนองพังนาคมีร้านค้าประเภทอุตสาหกรรมบริการ รวมทั้งร้านขายปัจจัยการผลิตทางการเกษตรจำนวน 5 แห่ง บ้านกุดจอก 3 แห่ง เป็นต้น

ที่บ้านหนองพังนาค การขยายตัวของเครื่องจักรทางการเกษตรได้มีผลให้การลงทุนเปิดร้านหรือเปิดคู่มือเพื่อประกอบรถเกี่ยวข้าว รวมทั้งขายอะไหล่อุปกรณ์รถเกี่ยวข้าวในปี ค.ศ.2001 มีร้านขนาดกลางอยู่ 3 ร้าน¹⁰³ นายสัมพันธ์ อิมสบาย ได้รับเหมาเป็นคนกลางรับเหมาประกอบรถเกี่ยวข้าว เพื่อส่งให้กับบริษัทขายรถเกี่ยวข้าวในจังหวัดชัยนาท เขาได้เปิดคู่มือ ๆ เพื่อประกอบและสร้างรถเกี่ยวข้าว โดยใช้แรงงานในครัวเรือน 3 คน นายจ้างในอดีตของเขาคือเจ้าของร้านประกอบรถเกี่ยวข้าวได้ออกเงินเท่ากับ 250,000 บาท และเขาได้ใช้เงินนี้มาตั้งอยู่ประกอบรถเกี่ยวข้าว และประกอบรถเพื่อส่งแก่นายจ้าง ในปัจจุบันได้ใช้หนี้หมดแล้ว ราคารถเกี่ยวข้าวขนาดใหญ่ที่เขาประกอบขึ้นเองโดยใช้เหล็กและลูกปืนและวัสดุดิบมาจากที่อื่น ๆ ราคาประมาณ 1,300,000 บาท เขาได้กำไรประมาณ 20,000-30,000 บาทต่อคัน¹⁰⁴ นอกจากจะรับประกอบรถเกี่ยวข้าวแล้ว เขายังรับจ้างเกี่ยวข้าวด้วย โดยใช้รถเกี่ยวข้าวของเขาเองรับจ้างในหมู่บ้านเท่านั้น เพราะเขาต้องทำอยู่ด้วยจึงไม่ได้ไปรับจ้างนอกหมู่บ้าน “ที่หมู่บ้านมีอยู่ไปที่อื่นไม่ได้เลย” โดยอัตราค่าจ้างในปี 2001 เท่ากับ 300 บาทต่อไร่¹⁰⁵ ในกรณีของนายบุญเหลือ จอมพระลักษณะ ได้เปลี่ยนอาชีพจากทำนาและค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ มาประกอบอาชีพขายอะไหล่อุปกรณ์รถยนต์และรถเกี่ยว เมื่อ 6-7 ปีมาแล้ว สาเหตุเพราะ “อายุมากขึ้น ทำนาไม่ไหว ที่นามีน้อย เช่าเค้าทำลงทุนเยอะ ผลผลิตออกมาได้น้อย”¹⁰⁶ โดยที่เงินลงทุนเริ่มแรกประมาณ 1 หมื่นกว่าบาท โดยกู้เงินมาลงทุนเสียดอกเบี้ยร้อยละ 3 ต่อเดือน โดยเขาได้ขายอุปกรณ์การเกษตร คือ สายสะพานรถไถ จารบี พวกน้ำมันหล่อลื่น”¹⁰⁷ ธุรกิจประสบความสำเร็จดีมาก ประกอบกับเขามีรายได้จากการขายที่ดินในช่วงเศรษฐกิจฟองสบู่ ตอนต้นทศวรรษ 1990 เขาได้ขยายกิจการการค้าขายอะไหล่อุปกรณ์รถยนต์และรถเกี่ยวต่อไป โดยให้ลูกชายไปเปิดกิจการใหม่ โดยลงทุนทั้งสิ้นสี่แสนบาท โดยเป็นค่าสร้างอาคาร (ร้าน) ประมาณสามแสนกว่าบาท¹⁰⁸ เศรษฐกิจ

¹⁰³ สัมภาษณ์ นายบุญเหลือ จอมพระลักษณะ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁰⁴ สัมภาษณ์ นายสัมพันธ์ อิมสบาย บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁰⁵ สัมภาษณ์ นายสัมพันธ์ อิมสบาย บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁰⁶ สัมภาษณ์ นายบุญเหลือ จอมพระลักษณะ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁰⁷ สัมภาษณ์ นายบุญเหลือ จอมพระลักษณะ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁰⁸ สัมภาษณ์ นายบุญเหลือ จอมพระลักษณะ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ตกต่ำในปลายทศวรรษ 1990 ได้มีผลต่อการเจริญเติบโตของธุรกิจรับประกอบตัวรถเกี่ยวข้างในหมู่บ้านเช่นเดียวกัน ในกรณีของนายจ่านง ทาประสิทธิ์ ซึ่งเป็นผู้ประกอบการเกี่ยวข้าว โดยเขามีลูกจ้างสองคน แรงงานไร้ฝีมือได้รับค่าแรงวันละ 150 บาท ส่วนค่าแรงของช่างได้วันละ 200 บาท ในช่วงก่อนเศรษฐกิจตกต่ำในปี ค.ศ.1995 และ ค.ศ.1996 “รายได้เป็นแสนเลย” แต่ในช่วงนี้ไม่มีงานธรรมดาในบ้านหนูไม่มีขาดมิตลอด พ.ศ.2544 ตั้งแต่นั้น พ.ศ.ใหม่มาเลย ไม่มีเลย รายได้เดือนนี้ไม่รู้ถึงสองพันบาทหรือเปล่านั้นไม่รู้”¹⁰⁹ ที่บ้านหนองพังนาคการเติบโตของการผลิตข้าวเพื่อการค้า โดยเฉพาะในบางพื้นที่ ๆ ทำนาได้ถึง 3 ครั้ง ประกอบกับแรงงานในหมู่บ้านเริ่มขาดแคลนและค่าจ้างได้ถีบตัวสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ได้ส่งผลให้การใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเพื่อใช้การทำนาอย่างแพร่หลาย อาชีพรับจ้างเกี่ยวข้าวในหมู่บ้านโดยนำรถเกี่ยวข้าวออกไปรับจ้างก็มีการขยายตัวเพิ่มขึ้น นางยอดเยี่ยม ต่อแก้ว ได้ลงทุนซื้อรถเกี่ยวข้าง 3 คัน ในปี ค.ศ.1990 เพื่อรับจ้างเกี่ยวข้าว โดยใช้ลูกจ้าง 3 คน 3 คน เป็นพนักงานขับ ค่าจ้างเกี่ยวในช่วงทศวรรษ 1990 ส่วนใหญ่ประมาณไร่ละ 300 บาท โดยหักให้ค่าคนขับและค่านายหน้าสำหรับติดต่อ รวมทั้งค่าน้ำมันแล้ว กำไรจะเลือกประมาณ 100 กว่าบาทต่อไร่¹¹⁰ ค่านายหน้า 20 บาทต่อไร่ ค่าคนขับคนละ 20 บาทต่อไร่ รวม 3 คน ก็ 60 บาทต่อไร่ วันหนึ่ง ๆ อาจรับจ้างได้ได้ถึง 30 ไร่ต่อวัน¹¹¹ การรับจ้างเกี่ยวข้าวไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะในหมู่บ้าน แต่ทว่ายังรับจ้างหมู่บ้านใกล้เคียงด้วย ที่บ้านหนองชุมพร แทรกเตอร์ 4 ล้อนั่งขับ ทั้งหมู่บ้านมีอยู่ 2 คัน ในสองคันนั้นเป็นของผู้ใหญ่วันเพ็ญ ก้องเจริญ เขาซื้อมาในปี ค.ศ.1994 ราคาหนึ่งแสนสองหมื่นบาท โดยรับจ้างไถและเขาขับรถเองได้รับค่าจ้างไร่ละ 130 บาท ในปี ค.ศ.1999¹¹² ส่วนใหญ่เขาจ้างไถในหมู่บ้านเท่านั้น เพราะเขาต้องเลี้ยงฟาร์มกุ้งด้วย

5. การเปลี่ยนแปลงตลาดแรงงานและการใช้แรงงานของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน

จวบจนกระทั่งทศวรรษ 1950 แรงงานส่วนใหญ่ของหมู่บ้านหนองพังนาค กุดจอก และหนองพังนาคที่ใช้ในการทำนาและทำไร่เป็นแรงงานจากครอบครัวของผู้ทำนาเอง แบบแผนการใช้แรงงานในทศวรรษ 1950 แทบจะไม่แตกต่างจากการใช้แรงงานในภาคกลางในปลายศตวรรษ 1890 หรือก่อนหน้านั้น เมื่อมีการขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้าข้าว นับแต่การลงนามสนธิสัญญาเบาริงในปี ค.ศ.1855 เป็นต้นมา ในบางกรณีในบางครอบครัว และในบางฤดูกาลอาจมีการขาดแคลนแรงงานขึ้นมาโดยเฉพาะมีการทำนาเพื่อขายและต้องการผลผลิตมากกว่าบริโภคภายในครัวเรือน ครัวเรือนจึงต้องหาแรงงานมาเพิ่มเติม แบบที่หนึ่งคือ การแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างชาวนาด้วยกันเอง

¹⁰⁹ สัมภาษณ์ นางดาลิน ทาประสิทธิ์ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹⁰ สัมภาษณ์ นางยอดเยี่ยม ต่อแก้ว บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹¹ สัมภาษณ์ นางยอดเยี่ยม ต่อแก้ว บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹² สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่วันเพ็ญ ก้องเจริญ บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

หรือที่เรียกว่า “การลงแขก” วิธีการที่สองคือ การว่าจ้างแรงงานแบบรายวัน งานเหล่านี้จะเป็นงานที่ไม่มีมีความจำเป็นที่จะต้องชักจูงให้ทำงานอย่างเร่งรีบ เป็นงานในฤดูกาลบางอย่าง เช่น งานดายหญ้า เป็นต้น แต่งานที่จำเป็นอย่างเร่งด่วน โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานที่เกี่ยวเกี่ยวกันนั้นตกลงกันเป็นอัตราค่าจ้าง เพราะเป็นการจูงใจให้ลูกจ้างทำงาน¹¹³ แรงงานส่วนใหญ่มักจะมาจากละแวกเดียวกัน แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อเศรษฐกิจการผลิตข้าวเพื่อการค้าได้ขยายตัว แรงงานที่ใช้ในการทำนาในขั้นตอนต่าง ๆ มักจะไม่พอจึงได้มีการนำแรงงานจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาใช้ในการทำนาด้วย บรรพบุรุษของชาวบ้านหนองพังนาคหลายคนในปัจจุบันก็เป็น “ลูกจ้าง” ในการทำนามาก่อน หลายคนเป็น “คนกลาง” หรือ “นายฮ้อย” ที่นำแรงงานมาจากภาคอีสานมาทำงาน หลวงพ่อบุญเหลือ พระวัดหนองพังนาค ได้เล่าให้ฟังว่า “โยมพ่อของอาตมามาจากภาคอีสาน เมื่อก่อนมาเป็นลูกจ้างเค้า”¹¹⁴ หรือในกรณีของ หลวงพ่อบุญมา ปัญญาวิสุทธิ โยมพ่อของหลวงพ่อก็เป็นลูกจ้างในการทำนาโดยการนำมาของ “นายฮ้อย” ค่าจ้างที่ได้รับ “ประมาณว่าคนหนึ่งถ้าอยู่ปีหนึ่งนะ เค้าจะให้เกวียนหนึ่ง ถ้าอยู่ระหว่างช่วงเกี่ยวก็จะได้เพิ่มขึ้นเป็นเล่มหนึ่ง”¹¹⁵ หลังจากรับจ้างทำนาแล้วนายจ้างก็หาครอบครัวให้ อย่างไรก็ตาม ในทศวรรษ 1950 “การแลกเปลี่ยนแรงงาน” เป็นวิธีการที่ใช้กันอย่างแพร่หลายมากกว่าวิธีการจ้าง “เอาแรงกันเกี่ยวข้าวสมัยก่อน แลกเปลี่ยนกันคนนั้นลงแขกคนนั้นไปเอาแรงกัน”¹¹⁶ “เอาแรงกันฟรี ๆ เดียวนี้ต้องจ้างเมื่อก่อนวานกัน”¹¹⁷ นอกจากจะแลกเปลี่ยนแรงงานภายในหมู่บ้านเดียวกันแล้ว ในบางกรณีหากแรงงานไม่พอก็จะแลกเปลี่ยนแรงงานกับหมู่บ้านใกล้เคียง “ไปถึงบ้านหนองยายหว่า เนินตาล โรงวัว และหนองปลาตู้” เหตุผลหนึ่งเพราะ บรรพบุรุษของหมู่บ้านเหล่านี้เป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากสุพรรณบุรีและกาญจนบุรีที่สืบเชื้อสายมาจากกลุ่ม “ลาวครั้ง” เช่นเดียวกันในตอนปลายศตวรรษที่ 19¹¹⁸ ที่บ้านกุดจอก และบ้านหนองชุมพร ซึ่งเป็นหมู่บ้านอยู่ในเขตนาฝ่าน ในทศวรรษ 1950 แหล่งที่มาของแรงงานในการทำนาเกือบทั้งหมดเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานเป็นสำคัญ แทบจะไม่มีการใช้แรงงานรับจ้างเลย การใช้แรงงานแลกเปลี่ยนยังคงใช้เรื่อยมาจนกระทั่งถึงทศวรรษ 1970 (แม้ว่าจะมีการใช้แรงงานรับจ้างบ้าง แต่ก็ยังน้อยเมื่อเทียบกับการแลกเปลี่ยนแรงงาน) “เมื่อก่อนลงแขก เอาแรงกัน วันนี้ของเจ้านี้ วันหน้าของเจ้านั้น ๆ ทำไต่กันไปยังงั้น” เมื่อมีการลงแขกแรงงานแต่ละคนก็จะนำอาหารติดตัวไปกินด้วย โดยที่เจ้าภาพจะทำแกงเสริม “เรามีแกงมีต้มอะไรก็เสริมไป 2 หม้อ” ลงแขกเพียงจะเลิกไปสักกว่า 10 ปีที่ผ่านมา¹¹⁹ ที่บ้าน

¹¹³ ในประเด็นนี้โปรดดู อัมมาร (2522 : 75)

¹¹⁴ สัมภาษณ์ หลวงพ่อบุญเหลือ วัดหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹⁵ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹⁶ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹⁷ สัมภาษณ์ ลุงโห บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹⁸ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹⁹ สัมภาษณ์ นางทองเสย บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

หนองชุมพร “ตอนเอาแรงกันมันเกี่ยวกันทั้งวันเลย เกี่ยวถึงมืดเลยเข้าบ้าน”¹²⁰ โดยที่ชาวบ้านให้ความเห็นว่า ด้วยเหตุที่มีการลงแขกเพราะสังคมหมู่บ้านเป็นสังคมเล็ก มีผลให้ชาวบ้านต้องพึ่งพาอาศัยกันเพราะ “สังคมมันเล็ก มันรู้จักกันหมด”¹²¹

ที่บ้านใหม่จวบจนทศวรรษ 1970 แรงงานในการปลูกข้าวและทำไร่ข้าวโพดยังคงใช้แรงงานครัวเรือนควบคู่ไปกับแรงงานแลกเปลี่ยนเป็นสำคัญ แรงงานแลกเปลี่ยนก็มาจากภายในหมู่บ้านเป็นสำคัญ “แรงงานใกล้ ๆ กันที่ทำไร่เนี่ย พຽ່ງน้ออยู่ตรงนี้ของเราลงนะทำอะไรพຽ່ງนี้ทำอะไรางป่าก็ต้องเตรียมเสียมเตรียมจอบ ถ้าคนไปปลูกก็ต้องเตรียมจอบมาวันละ 10-20 คน ไปลงแขกไปอะไรกันทั้งเกี่ยวข้าวและทำไร่”¹²² การลดลงของการแลกเปลี่ยนแรงงาน เริ่มลดลงหลังปี ค.ศ.1978 เมื่อมีการกำหนดให้บ้านใหม่เป็นเขตตัดป่าของบริษัทไม้อัดไทย รวมทั้งมีการขยายตัวของพืชไร่เพื่อการค้าโดยเฉพาะข้าวโพดและมันสำปะหลัง (ดังได้กล่าวมาแล้ว) อย่างไรก็ตาม แม้การใช้แรงงานจะเพิ่มขึ้นเพราะการผลิตเพื่อการค้าพืชไร่ขยายตัว แต่ครัวเรือนในบ้านใหม่ถึงร้อยละ 43 ยังคงใช้แรงงานแลกเปลี่ยนในการทำไร่นา (Hirsch 1990 : 112) เหตุผลที่สำคัญการแลกเปลี่ยนแรงงาน ยังคงดำรงอยู่และเปลี่ยนแปลงไปสู่ “การใช้แรงงานรับจ้าง” อย่างช้า ๆ โดยเฉพาะในเขตทำน่าน้ำฝนและเขตทำไร่ เช่น บ้านกุดจอก บ้านหนองชุมพร และบ้านใหม่ คือ ชุมชนทั้งสามแห่งเป็นชุมชนขนาดเล็กที่มีขนาดการค้ากับโลกภายนอกค่อนข้างจำกัด ซึ่งอาจจะรวมถึงการใช้เงินตราค่อนข้างจำกัดด้วยและความแตกต่างระหว่างชนชั้นมีน้อย ที่บ้านกุดจอกในทศวรรษ 1970 การคมนาคมลำบากมาก ไม่มีถนนเข้าไปในหมู่บ้านและอำเภอ ระยะทางไปที่อำเภอวัดสิงห์ ประมาณ 20 กิโลเมตร ถนนอยู่ในสภาพที่แย่มาก ในหน้าฝนไม่สามารถเดินทางได้ นอกจากนี้ผู้คนส่วนใหญ่เป็นญาติพี่น้องกัน ชาวบ้านนิยมแต่งงานในหมู่เครือญาติซึ่งเป็นแบบฉบับของชุมชนเชื้อสายลาว แม้กระทั่งในปี ค.ศ.2001 นามสกุลในหมู่บ้านส่วนใหญ่มีอยู่ 3 นามสกุลเท่านั้นคือ ก๊กศรี จบศรี และจันทร์ศรี สมาชิกในชุมชนมีความสัมพันธ์กันหนาแน่นรู้ว่าใครเป็นใครและสัมพันธ์อย่างไร ลักษณะเด่นของหมู่บ้านกุดจอกคือ จะมีการเชื่อถือผู้หลักผู้ใหญ่มาก ทำให้ชุมชนมีความผูกพันกันระหว่างสมาชิกเป็นพิเศษ และสามารถทำในสิ่งที่ประ โยชน์ต่อชุมชน และด้วยลักษณะของการปลูกข้าวเป็นกิจกรรมการผลิตที่ใช้แรงงานเข้มข้น และต้องทำงานเป็นทีม ประกอบกับการปลูกข้าวในนาหน้าฝนซึ่งไม่ได้มีการทำนาพร้อม ๆ กัน แรงงานในนาจึงมีเวลาว่างและทำนาต่าง ๆ เวลาอื่น จึงมีเวลาที่จะมาผลิตร่วมกันได้ นอกจากนี้ลักษณะของการทำนาต้องอาศัยแรงงานเข้มข้นและเป็นทีม เช่น ขุดลอกคูคลอง หว่าน เก็บเกี่ยว ทำให้ชาวบ้านต้องพึ่งพาแรงงานซึ่งกันและกัน หากผู้ใดพยายามจะอยู่งานหรือไม่ร่วมมือ ก็จะถูกตำหนิจากเพื่อนบ้านได้ และด้วยขนาดของสังคมขนาดเล็กทำให้สมาชิกต้อง

¹²⁰ สัมภาษณ์ นายเบี้ยว ก้องเจริญ บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

¹²¹ สัมภาษณ์ นายบุญยืน คงรัตน์ บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

¹²² สัมภาษณ์ นางสาว แก้วกสิกรรม บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

มีความรับผิดชอบร่วมกัน และเกรงใจกันทำให้ช่องว่างความคิดของคนในชุมชนจะคับแคบลง ยังผลให้การรวมตัวของคนเพื่อประกอบกิจกรรมต่าง ๆ เป็นไปโดยง่าย ที่บ้านหนองชุมพรก็เช่นเดียวกัน ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นพี่น้องกัน “มีไม้ก็ตระกูล” ส่วนหนึ่งเพราะเป็นหมู่บ้านเก่าแก่และการคมนาคมไม่สะดวก จากการสัมภาษณ์ผู้นำหมู่บ้านคือ นายบุญเลิศ จันทร ก็ได้คำตอบว่า สภาพถนนเข้าไปเชื่อมหมู่บ้านและอำเภอบางคล้าอยู่ในสภาพที่แย่มาก การติดต่อกับอำเภอบางคล้าได้ใช้เส้นทางน้ำคือ ลำคลองเพื่อขนส่งพืชผลทางการเกษตรเป็นเส้นทางหลักจนกระทั่งกลางทศวรรษ 1970 แม้จะมีถนนเชื่อมหมู่บ้านกับอำเภอก็อยู่ในสภาพที่แย่มาก โดยเฉพาะหน้าฝนแทบจะใช้งานไม่ได้ ชาวบ้านจึงแทบจะตัดขาดจากโลกภายนอก ลักษณะสังคมที่ค่อนข้างปิด และเป็นสังคมขนาดเล็ก มีผลให้ลักษณะของการใช้แรงงานแลกเปลี่ยนระหว่างครัวเรือนดำเนินไปด้วยดี ที่บ้านใหม่ ที่เป็นหมู่บ้านตั้งใหม่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 แม้ว่าจะมีการอพยพผู้คนจากพื้นที่ต่าง ๆ เข้ามาหักล้างฉางพงเพื่อปลูกพืชไร่ แต่ด้วยลักษณะปัญหาการคมนาคมทำให้พื้นที่นี้เกือบถูกตัดขาดจากภายนอกอย่างสิ้นเชิง (ตลาดที่ใกล้ที่สุดอยู่ที่อำเภอหนองฉาง ซึ่งใน ค.ศ.1985) ใช้เวลาเดินทางจากบ้านใหม่โดยรถกระบะประมาณชั่วโมงครึ่งนั้น ในปี ค.ศ.1970 จะต้องใช้เวลาเดินทางด้วยเกวียนเทียมควายเป็นเวลา 2-3 วัน (เฮิร์ซ 2533 : 116) นอกจากนี้การติดต่อกับรัฐขณะนั้นก็มีอยู่น้อยมาก การค้าขายภายนอกก็ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อการผลิตแบบยังชีพมากนัก เงินตรามีบทบาทน้อยในชีวิตประจำวันเพราะชาวบ้านหาของได้เองจากธรรมชาติ กฎหมายต่าง ๆ ได้ถูกกำหนดขึ้น และบังคับใช้โดยกระบวนการที่เป็นอยู่ของหมู่บ้านเอง โดยเฉพาะมาจากผู้มีอิทธิพล ชาวบ้านขาดความปลอดภัยเพราะสภาพที่กฎหมายเข้าไปไม่ถึง “เมื่อก่อนมาจริง ๆ เนี่ยะ ได้มีการฆ่ากันเยอะเหมือนกันเพราะกฎหมายเข้ามาไม่ถึง ยิ่งกันตายบ่อยมาก กว่าเจ้าหน้าที่จะมาดูนี่บางทีทำบุญ 7 วัน ศพยังไม่เผาเลย”¹²³ ภาวะความไม่มั่นคงปลอดภัยในชีวิตทรัพย์สินในดินแดนที่บุกเบิกใหม่ ได้มีผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนต่าง ๆ ในหมู่บ้านใกล้ชิดกันและเชื่อใจกัน การแลกเปลี่ยนแรงงานก็เป็นวิธีการหนึ่งในการแก้ไขปัญหาการผลิตและการบริโภคของชุมชนและการขาดแคลนแรงงานของครัวเรือนได้ ชาวบ้านคนหนึ่งได้รำลึกถึงความประทับใจของการลงแขกว่า “ถ้ามันถอยหลังไปได้ผมอยากให้เป็นแบบนั้นอีก”¹²⁴ นอกจากการเอาแรงกันในกิจกรรมการผลิตในไร่นาแล้ว ที่บ้านใหม่ก็ได้มีการใช้แรงงานร่วมกันในกิจกรรมสร้างสาธารณูปโภค เช่น สร้างถนน สร้างวัด และศาลา บทบาทของการใช้เงินตราค่อนข้างจำกัด ก็เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่อธิบายถึงการดำรงอยู่ของการเอาแรง เพราะเมื่อมีเงินค่อนข้างจำกัด การใช้เทคโนโลยีและเครื่องจักรทันสมัยย่อมพลอยจำกัดไปด้วย รวมทั้งความแตกต่างทางชนชั้นก็มีน้อย (รวมทั้งขนาดของฟาร์มมีใกล้เคียงกัน) ซึ่งก็หมายความว่า ชาวบ้านต่างไม่มีความจำเป็นที่จะต้องไปรับจ้างทำงานให้คนอื่น แต่ในขณะเดียวกันก็มีความต้องการแรงงานมา

¹²³ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุवास บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

¹²⁴ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุवास บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

เสริมแรงงานของตนเองในบางฤดู ซึ่งก็สามารถทำได้โดยวิธีการแลกเปลี่ยนแรงงานโดยตรงได้เอง ซึ่งเหตุผลนี้น่าจะเป็นจริงเพราะชาวนาชาวไร่ในอดีตน่าจะเป็นผู้ที่ไม่มีทุนรอนและมีรายได้พอเพียงที่จะซื้อและลงทุนการผลิตโดยซื้อเครื่องจักรราคาแพงได้

เมื่อเศรษฐกิจการค้าเริ่มขยายตัว เศรษฐกิจหมู่บ้านได้มีการเปลี่ยนแปลงจาก “การแลกเปลี่ยนแรงงาน” ระหว่างครัวเรือน และการใช้แรงงานในครัวเรือนมาสู่ “แรงงานรับจ้าง” มากยิ่งขึ้น การใช้แรงงานโดยเฉพาะแรงงานแลกเปลี่ยนเริ่มลดน้อยถอยลงและหมดไปในบางหมู่บ้าน การเปลี่ยนแปลงของสภาพการใช้แรงงานข้างต้นในแต่ละหมู่บ้านมีความช้าและเร็วแตกต่างกันไปขึ้นอยู่กับสภาพเศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งภูมิศาสตร์เศรษฐกิจอื่น ๆ หมู่บ้านที่อยู่เขตชลประทาน เช่น บ้านหนองพังนาค การเปลี่ยนแปลงค่อนข้างจะรวดเร็วเมื่อเทียบกับ หมู่บ้านนอกเขตชลประทาน คือ กุดจอก หนองชุมพร รวมทั้งหมู่บ้านที่ผลิตพืชไร่ คือ บ้านใหม่ และบ้านเขาเขียว ที่บ้านหนองพังนาค การเข้ามาของชลประทานและการปรับปรุงระบบชลประทาน เช่น การขุดคลองซอย รวมทั้งการจัดรูปที่ดินนับแต่ต้นทศวรรษ 1970 มีผลให้มีการเพิ่มขึ้นของการทำนา 2-3 ครั้งต่อปี การใช้พันธุ์พืชที่ให้ผลผลิตสูง การใช้ปุ๋ยและยาเคมีอื่น ๆ มีผลให้ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้น มีการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรได้เพิ่มขึ้นมาใช้ทดแทนแรงงานคนและแรงงานสัตว์มากขึ้น โดยเฉพาะนับแต่ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การนำเอาพันธุ์ข้าวพันธุ์ใหม่ที่ได้รับการส่งเสริมจากทางราชการคือ พันธุ์ข้าวที่ไม่ไวแสงที่ไม่จำเป็นต้องปลูกเป็นฤดูกาลที่แน่นอน และยังไม่จำเป็นต้องอาศัยน้ำในระดับเท่าพันธุ์พื้นเมือง ทำให้เหมาะแก่การทำนาปรังมากกว่าการใช้ข้าวพันธุ์ใหม่จึงเป็นปัจจัยที่จำเป็นต่อความสำเร็จของการปลูกข้าวได้ปีละ 2-3 ครั้งต่อปี ซึ่งมีผลต่อการขยายตัวของการผลิตโดยมีการนำเครื่องจักรกลทางการเกษตรได้เพิ่มขึ้น การเพาะปลูก 2-3 ครั้งต่อปีทำให้มีการใช้ทดแทนแรงงานคนและแรงงานสัตว์ เพราะการทำนา 2-3 ครั้งมีผลให้เกษตรกรใช้เวลาที่เข้มข้นระหว่างฤดูเพาะปลูกมากขึ้น จนทำให้ไม่มีเวลาว่างพอเก็บเกี่ยวเสร็จยังไม่ทันได้นวดหรือสีข้าวที่เก็บเกี่ยวมาได้เสร็จก็ต้องรีบเตรียมดินเพาะปลูกในฤดูกาลผลิตคราวต่อไป ไม่เช่นนั้นก็จะไม่สามารถทันต่อฤดูกาลผลิตได้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งระยะนี้เป็นระยะที่ชาวนาจะต้องเร่งรัดดำเนินการรีบด่วน การใช้ควายไถนาจะเป็นการโอ้อ้อ และหากชาวนายังคงใช้ควายต่อไปเพื่อเพิ่มการผลิตก็สามารถทำได้ เพราะสามารถเพิ่มจำนวนควายได้ แต่ปัญหาก็มีอยู่ว่า แรงงานควายนั้นต้องมีแรงงานคนอยู่ประกอบกันไปด้วยอย่างไรก็ตาม การใช้ควายอาจจะไม่เหมาะสม ชาวนาจึงเพิ่มการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร โดยเฉพาะรถไถเดินตามหรือรถแทรกเตอร์นั่งขับ (ในประเด็นนี้โปรดดู อัมมาร 2522 : 80) แม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตร โดยที่ชาวบ้านได้หันมาใช้เครื่องจักรกลมากขึ้น แต่จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านหนองพังนาคก็พบว่า การเพิ่มขึ้นของการเครื่องจักรกลทางการเกษตรเป็นไปอย่างช้า ๆ ชาวบ้านในหลายครัวเรือนยังใช้แรงงานสัตว์ในการทำนาและยังใช้ข้าวพันธุ์พื้น

เมืองอยู่จนกระทั่งประมาณต้นทศวรรษ 1980 “วัวควายเพิ่งหายไปกว่า 20 ปีมานี้เอง”¹²⁵ การทำนาของชาวบ้านในหลาย ๆ ครัวเรือนก่อนต้นทศวรรษ 1980 ได้อาศัยแรงงานจากครัวเรือนรวมทั้งได้อาศัย การแลกเปลี่ยนแรงงานหรือลงแขกนั่นเอง เหตุผลสำคัญที่ชาวบ้านยังคงใช้ควายเป็นแรงงานสัตว์ในการทำนาเพราะ ในช่วงก่อนต้นทศวรรษ 1980 ขนาดของครัวเรือนของหมู่บ้านค่อนข้างใหญ่ ประมาณ 6-7 คน และแรงงานส่วนใหญ่อยู่ในวัยทำงานและส่วนใหญ่ไม่ได้มีการย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้าน แรงงานจึงหาได้ง่าย ประกอบกับอัตราค่าจ้างก็ไม่ได้สูงมากนัก ชาวบ้านจึงไม่มีเหตุผลที่จะใช้เครื่องจักรกลทางเกษตร เหตุผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรยังไม่แพร่หลายเท่าที่ควรก่อนต้นทศวรรษ 1980 เพราะเครื่องจักรกลทางการเกษตรในระยะเริ่มแรกจะมีราคาค่อนข้างแพง ราคารถไถเดินตาม 2 ล้อ ประมาณ 5,308 บาทต่อคัน รถไถนา 4 ล้อนั่งขับ ประมาณ 18,380 บาทต่อคัน รถแทรกเตอร์ 231,691 บาทต่อคัน เครื่องนวดข้าว 15,200 – 16,250 บาทต่อคัน (เจษฎา 2524 : 53) ซึ่งเป็นราคาที่สูงมากเมื่อเทียบกับรายได้ของชาวบ้านในขณะนั้น นอกจากนี้ความเหมาะสมของเทคโนโลยีของเครื่องจักรกลกับสภาพพื้นที่ทำนาก็เป็นเหตุผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งในการยอมรับการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเพิ่มขึ้นหรือไม่ เพราะเกษตรกรนั้นดูเหมือนจะไม่มีความต้องการเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่ซับซ้อนมากนัก และอาจจะไม่เห็นความจำเป็นที่ต้องใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรสำหรับงานบางประเภท หรือปรากฏว่าไม่มีเครื่องจักรกลที่มีคุณลักษณะที่ตนเองให้เลือก จึงทำให้เครื่องจักรกลทางการเกษตรไม่เป็นที่ยอมรับเท่าไร (ในประเด็นนี้โปรดดู เจษฎา 2524 : 56) นอกจากนี้พฤติกรรมที่ไม่รักความเสี่ยงของชาวบ้านก็เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านไม่เลือกที่จะซื้อเครื่องจักรกลทางการเกษตรเท่าที่ควร เพราะการลงทุนในเครื่องจักรกลทางการเกษตรที่ใช้เงินทุนค่อนข้างมาก ต้องสามารถคาดการณ์ว่าจะได้ผลผลิตและรายได้ที่เพิ่มขึ้นจะต้องคุ้มค่างกับเงินลงทุน เหตุผลที่สนับสนุนว่าชาวบ้านไม่มีพฤติกรรมรักความเสี่ยง เพราะว่า ชาวบ้านบางส่วนที่หมู่บ้านหนองพังนาค ยังคงใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองอยู่เพราะแม้ว่าจะให้ผลผลิตต่อไร่ต่ำกว่า แต่ก็มีความแน่นอนในแง่ผลผลิตและรายได้ รวมทั้งการใช้ทรัพยากรในครัวเรือนโดยเฉพาะแรงงานคนและแรงงานควายเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต เพราะสามารถควบคุมการตัดสินใจของการใช้ทรัพยากรในการผลิตได้

อย่างไรก็ตามก็เพิ่มขึ้นของการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรได้ส่งผลกระทบต่อารลดลงของการใช้แรงงานแลกเปลี่ยนและแรงงานในครัวเรือนโดยเฉพาะนับแต่ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การใช้แรงงานวัวควายเริ่มหมดไป แรงงานในครัวเรือนไม่พอที่จะสนองตอบการขยายตัวการผลิตข้าว 2-3 ครั้งต่อปี การใช้แรงงานรับจ้างมีเพิ่มขึ้น จริยอยู่การเข้ามาของเครื่องจักรกล เช่น รถไถนั่งขับ 4 ล้อ หรือ รถไถสองล้อ (ควายเหล็ก) ในระยะแรกจะมีผลให้การทำงานของคนลดลง แต่ในระยะต่อมากการมีรถไถย้อมส่งผลให้ชาวบ้านที่มีรถไถทำนาได้มากขึ้น (2-3 ครั้ง) แต่ถ้าไม่มีรถไถชาวบ้านก็

¹²⁵ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

สามารถทำนาได้เพียงครั้งเดียว เพราะแรงงานมีไม่พอในช่วงเก็บเกี่ยววงวดเก่า และเตรียมดินสำหรับวงวดถัดไป การทำนาสองครั้งโดยใช้เครื่องไถ จะใช้แรงงานต่อปีสูงกว่าการทำนาครั้งเดียว ถึงแม้ว่า การทำนาครั้งเดียวนั้นจะพึงควาย (ในประเด็นนี้ โปรคดู อัมมาร 2522 : 80) การใช้แรงงานจ้างจึงเริ่มขยายตัวมากขึ้น เพราะแรงงานครอบครัวและแรงงานแลกเปลี่ยนไม่สามารถจะสนองตอบการเพิ่มขึ้นของความต้องการแรงงานที่เพิ่มขึ้นเนื่องจากการขยายตัวของการทำนา 2-3 ครั้งต่อปี **ปัญหาการขาดแคลนกำลังแรงงาน** จึงเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้ประเพณีการแลกเปลี่ยนแรงงานเริ่มหมดไป โดยครัวเรือนหันมาใช้แรงงานรับจ้างมากยิ่งขึ้น ที่บ้านกุดจอกและบ้านหนองชุมพร ดังได้กล่าวมาแล้วที่บ้านกุดจอกการลดลงของประเพณีแลกเปลี่ยนแรงงานเป็นไปอย่างเชื่องช้า ในทศวรรษ 1970 ชาวนายังคงใช้ควายในการทำร่วมกับคนและกิจกรรมการผลิตใช้แลกเปลี่ยนแรงงานเป็นสิ่งสำคัญ สมัย “อาตมาทุกอย่างเป็นลงแขกหมด เกี่ยวข้าวแม่กระทั่งไถนา และคราดนามีน้อยครอบครัวที่จะพึงแรงงานตัวเอง โดยรวม ๆ แล้วเกือบทั้งหมดคือ เอาแรงกัน”¹²⁶ “เครื่องทุ่นแรงเพิ่งเข้ามาประมาณ 20 ปี ก่อนหน้านั้นเขาใช้ควาย”¹²⁷ แม้ว่าจะมีเครื่องจักรกลทางการเกษตรจะเริ่มเข้ามามีบทบาทมากขึ้น แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังถือว่าจ้างเครื่องจักรมาช่วยทำนา “รถจ้างไถมาจากนครสวรรค์บ้าง มาจากตากฟ้าบ้าง”¹²⁸ แม้กระทั่งในทศวรรษที่ 1980 ชาวบ้านยังคงใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมือง คือ หลวงประทานและขาวตามน¹²⁹ ส่วนที่บ้านหนองชุมพรชาวบ้านส่วนใหญ่ใช้พันธุ์พื้นเมืองพันธุ์ข้าวหอมมะลิ ลักษณะของสายพันธุ์ พันธุ์พื้นเมือง ซึ่งมักจะเป็นพันธุ์ข้าวไวแสงต้องรอดฤดูกาลและให้ผลผลิตต่ำ จึงเหมาะกับการปลูกในเขตนาไร่ฝน ผลผลิตข้าวต่อไร่ต่ำประกอบกับชาวนาเป็นส่วนใหญ่ทำนา 1 ครั้ง มีผลให้ความต้องการแรงงานมีน้อยกว่าเขตชลประทาน หรือปัญหาการขาดแคลนแรงงานน้อยกว่าการทำนาครั้งเดียวจึงไม่มีความจำเป็นบังคับให้ชาวนาหันไปใช้เครื่องจักรเหมือนในกรณีชาวนาทำนา 2 ครั้ง ชาวนาจึงได้อาศัยแรงงานสัตว์และแรงงานในครัวเรือน และแรงงานแลกเปลี่ยนช่วยทำนาได้ ประกอบกับในทศวรรษ 1970 แรงงานของทั้งสองหมู่บ้านไม่ค่อยได้เคลื่อนย้ายออกจากหมู่บ้านมากนัก จึงมีผลให้ครัวเรือนชาวนาได้อาศัยแรงงานแลกเปลี่ยนช่วยเหลือการทำนา อย่างไรก็ตามนับแต่ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา โดยเฉพาะปลายทศวรรษ 1980 การใช้แรงงานแลกเปลี่ยนแทบจะหมดไปเพราะสมาชิกในครัวเรือน โดยเฉพาะวัยหนุ่มสาวได้อพยพออกไปหางานทำนอกหมู่บ้าน ประกอบกับอัตราการเกิดที่ลดลงมาตั้งแต่ทศวรรษ 1970 ขนาดครัวเรือนเล็กลงประมาณ 2-3 คน ครัวเรือนขนาดเล็กจึงเป็นอุปสรรคต่อการแลกเปลี่ยนแรงงานด้วย ครัวเรือนเริ่มหันมาใช้เครื่องจักรและการแรงงานรับจ้างแทนที่บ้านใหม่ นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้น

¹²⁶ สัมภาษณ์ นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹²⁷ สัมภาษณ์ พระอาจารย์เยื้อน วัดศรีสโมสร บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹²⁸ สัมภาษณ์ นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹²⁹ สัมภาษณ์ นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

มา การแลกเปลี่ยนแรงงานได้ลดลงตามลำดับ ส่วนหนึ่งเพราะการผลิตพืชไร่ที่มีความเข้มข้นขึ้น เพราะมีการผลิตแบบการเกษตรแบบใช้ทุนเข้มข้นขึ้น (capital intensive) เพราะเป็นผลจากการเปิดป่าเพื่อตัดไม้ของบริษัทไม้อัดไทยนับแต่ปี ค.ศ.1978 เป็นต้นมา มีการบุกป่าเข้าไปเรื่อย ๆ มีการซื้อที่เพิ่มขึ้นจากนายทุนเพื่อผลิตไร่ขนาดใหญ่มากขึ้นเรื่อย ๆ” คนหลังตามมาซื้อใหม่คนเดิม ๆ ก็ไปขายไปเรื่อย ๆ คือค้าขายที่จากที่อื่นแพง แล้วมาซื้อที่แถวนี้ ขายที่ตรงโน้นสิบไร่ซื้อที่ตรงนี้ห้าสิบไร่ ซื้อตรงนั้นห้าสิบไร่...เกือบครึ่งเลยเท่าที่สังเกตดูในพื้นที่ มันจะเป็นที่ของคนนอกพื้นที่ประมาณ 40 เปอร์เซ็นต์ ซื้อแล้วเค้าทิ้งให้เช่า”¹³⁰ การทำไร่ขนาดใหญ่มีผลให้ต้องใช้แรงงานจ้างเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในขณะเดียวกันการขยายตัวของเศรษฐกิจการค้าเข้าไปในหมู่บ้านมีผลให้ชาวบ้านต้องการใช้เงินมากขึ้น การรับจ้างในไร่เชิงพาณิชย์จึงเป็นวิธีการหนึ่งจะได้เงินมาจับจ่ายใช้สอยโดยเร็ว ชาวบ้านจำนวนหนึ่งจึงหันไปรับจ้างในไร่ข้าวโพดและถั่วเขียวมากขึ้น แรงงานรับจ้างในหมู่บ้านได้เพิ่มจำนวนมากขึ้น แต่ก็เชื่อว่าพอเพียงกับการขยายตัวของการผลิตขนาดใหญ่ นายทุนได้หันไปจ้างแรงงานจากภายนอกหมู่บ้านเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ นอกจากนี้นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา ชาวบ้านบางส่วนได้อพยพออกจากหมู่บ้านเพื่อบุกเบิกที่ทำกินใหม่เพราะที่เก่าที่ดินเริ่มเสื่อมลง หลังจากที่ป่าถูกทำลาย ฝนไม่ตกตามฤดูกาล พืชผลเสียหาย ประกอบกับแรงงานคนหนุ่มสาวเริ่มย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเพื่อหางานทำในเมืองทั้งที่กรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียง ส่งผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้านใหม่เริ่มประสบปัญหาการขาดแคลนแรงงานเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จึงมีผลต่อการลดน้อยถอยลงของประเพณีการแลกเปลี่ยนแรงงาน ที่บ้านเขาเขียว นับแต่กลางทศวรรษ 1980 จนถึงปัจจุบัน ชาวบ้านยังใช้วิธีผสมผสานระหว่างการแลกเปลี่ยนแรงงานกับแรงงานจ้าง แต่แรงงานจ้างนับวันจะมีบทบาทมากขึ้นเรื่อย ๆ เพราะความเข้มข้นของการทำไร่เพราะชาวบ้านนอกจากจะปลูกข้าวโพดได้ 2 ครั้งต่อปี และฝ้ายได้ 1 ครั้งต่อปี ความชุกของงานในไร่ข้าวโพดและไร่ฝ้ายมีมากขึ้น ชาวบ้านจึงไม่ค่อยมีเวลาว่าง “พอเก็บข้าวโพดเดือนธันวาคมเสร็จก็ไปรับจ้างหักข้าวโพดต่อ เริ่มหักข้าวโพดพอหักข้าวโพดเสร็จ ก็เริ่มหยอดข้าวโพดต่อ ข้าวโพดก็ต้องราคา แล้วก็ขายช่วงเดือนมีนาคม แล้วเอาเงินไปเที่ยวสงกรานต์ แล้วสงกรานต์เสร็จก็ทำอีก...รวมทั้งทำฝ้ายด้วย”¹³¹ เหตุผลที่ระบบเอาแรงแลกเปลี่ยนแรงงานยังคงดำรงอยู่ในบ้านเขาเขียวก่อนข้างนานเพราะ เป็นหมู่บ้านที่ค่อนข้างปิด การติดต่อจากภายนอกลำบากมาก ไฟฟ้ายังไม่มีและถนนแทบจะใช้การไม่ได้ในช่วงฤดูฝน ประกอบกับความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติ ชาวบ้านหากินกับธรรมชาติ ความต้องการเงินตราในชีวิตประจำวันก็น้อย และความแตกต่างระหว่างรายได้ค่อนข้างน้อย ไม่มีสถิติบันทึกว่าแต่ละครัวเรือนใช้แรงงานรับจ้างจำนวนกี่คนหรือคน/วัน ไถ พรวนดิน และเก็บเกี่ยว แต่ข้อมูลจาก กชช.2.ค ซึ่งแสดงถึงจำนวนครัวเรือนที่ต้องจ้างรถไถทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ในช่วงปี ค.ศ.1992 และปี ค.ศ.1999

¹³⁰ สัมภาษณ์ คุณรัชณี บัวตุม บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

¹³¹ สัมภาษณ์ นายฉอ้อน บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

แสดงว่า ครั้วเรือนที่ทำนาคือ หนองพังกาและกุดจอก ได้จ้างรถไถโดยเฉพาะรถไถขนาดเล็กเพื่อการทำงานสูงถึง 57 ครั้วเรือน และ 44 ครั้วเรือน ในปี ค.ศ.1992 และเพิ่มขึ้นเป็น 60 ครั้วเรือน และ 111 ครั้วเรือน ในปี ค.ศ.1999 ส่วนบ้านหนองชุมพร ในปี ค.ศ.1992 ไม่มีการจ้างรถไถขนาดเล็กและขนาดใหญ่ แต่ในปี ค.ศ.1999 มีครั้วเรือนถึง 51 ครั้วเรือน จ้างรถไถขนาดใหญ่เพื่อทำนาและทำฟาร์มเลี้ยงกุ้ง ส่วนที่บ้านใหม่ในปี ค.ศ.1999 มีการจ้างรถไถขนาดเล็กและขนาดใหญ่เท่ากับ 15 ครั้วเรือน และ 27 ครั้วเรือนตามลำดับ (ตารางที่ 5.8) การเพิ่มขึ้นของการจ้างรถไถเพื่อทำการเกษตรโดยเฉพาะของหมู่บ้านทั้งสามอันประกอบไปด้วย หนองพังกา กุดจอก และหนองชุมพร แสดงถึง การใช้เครื่องจักรกลทดแทนทางการเกษตรแทนแรงงานคนมากขึ้น เพราะแรงงานคนเริ่มขาดแคลนเนื่องจากมีการอพยพของคนหนุ่มสาวออกนอกหมู่บ้าน มีผลให้อัตราค่าจ้างในไร่นาได้ถีบตัวสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ส่วนที่บ้านใหม่แม้ว่าการจ้างรถไถขนาดเล็กจะลดลงจาก 42 ครั้วเรือนในปี ค.ศ.1992 เหลือเพียง 15 ครั้วเรือนในปี ค.ศ.1999 แต่การจ้างรถไถขนาดใหญ่ลดลงเพียงเล็กน้อยเท่านั้น คือจาก 28 ครั้วเรือน ในปี ค.ศ.1992 เหลือเพียง 27 ครั้วเรือน ในปี ค.ศ.1999 ซึ่งแสดงถึงการใช้เครื่องจักรเพื่อทดแทนแรงงานคนที่ขาดแคลนนั่นเอง

ภาพที่ 5.5 ร้านให้เช่าหนังสือบ้านหนองพังกา จ.ชัยนาท

ตารางที่ 5.8 จำนวนครัวเรือนที่ต้องจ้างรถไถของ 4 หมู่บ้าน ค.ศ.1992-1999

หมู่บ้าน	1992	1999
หนองพังนาค		
รถไถขนาดเล็ก	57	60
รถไถขนาดใหญ่	4	2
กุดจอก		
รถไถขนาดเล็ก	44	111
รถไถขนาดใหญ่	43	1
หนองชุมพร		
รถไถขนาดเล็ก	ไม่มีการจ้าง	ไม่มีการจ้าง
รถไถขนาดใหญ่	ไม่มีการจ้าง	51
บ้านใหม่		
รถไถขนาดเล็ก	42	15
รถไถขนาดใหญ่	28	27

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค

ลักษณะของการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของหมู่บ้านทั้ง 5 แห่ง นอกจากจะมีการเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานรับจ้างเพิ่มขึ้น (และเครื่องจักรเพิ่มขึ้น) คือ (1) การย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้าน (2) ความหลากหลายของอาชีพและการจ้างงานในหมู่บ้าน

(1) การย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้าน

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา แรงงานหนุ่มสาวของหมู่บ้านได้เริ่มเคลื่อนย้ายออกไปทำงานนอกหมู่บ้านและนอกภาคเกษตรอย่างกว้างขวางทั้งในกรุงเทพฯ และจังหวัดเดียวกัน รวมทั้งจังหวัดใกล้เคียงด้วย เนื่องจากการขยายตัวภาคอุตสาหกรรมและบริการอย่างกว้างขวาง ในด้านรูปแบบการเคลื่อนย้ายเกิดขึ้นทั้งรูปแบบของการเคลื่อนย้ายออกจากหมู่บ้านโดยถาวรไม่กลับไปทำงานการเกษตรที่หมู่บ้านอีก กับการเคลื่อนย้ายออกจากหมู่บ้านชั่วคราว ในอดีตเช่นในทศวรรษ 1970 การเคลื่อนย้ายออกนอกหมู่บ้านเพื่อไปทำงานชั่วคราวในเมืองเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปของหมู่บ้านที่อาศัยน้ำฝนเป็นหลัก คือ บ้านกุดจอกและบ้านหนองชุมพร โดยเฉพาะในช่วงที่ราคาข้าวและพืชผลอื่น ๆ ตกต่ำ แรงงานบางส่วนจะอพยพไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมและ

ภาคบริการในเมือง แต่แรงงานเหล่านี้ก็ยังคงผูกพันกับภาคเกษตร เช่น มีครอบครัวที่ยังอยู่ในหมู่บ้าน แรงงานอพยพเหล่านี้ยังมีความผูกพันกับครอบครัวอยู่ พอหน้าปีเก่าหรือเก็บเกี่ยวก็กลับไปทำนา เหตุผลหนึ่งที่เป็นแรงงานอพยพชั่วคราวเพราะแรงงานเหล่านี้มีการศึกษาค่อนข้างต่ำ จึงมักจะเป็นแรงงานไร้ฝีมือแบบจ้างงานชั่วคราวในบางฤดู เช่น แรงงานก่อสร้าง เป็นต้น พอหมดการก่อสร้างในเมืองก็จะย้ายกลับมาทำงานที่บ้าน ส่วนบ้านหนองพังนาคการย้ายถิ่นเข้าสู่เมืองในทศวรรษ 1970 มีเป็นจำนวนน้อยส่วนหนึ่งเป็นเพราะมีการขยายตัวของระบบชลประทานและการจัดรูปที่ดินทำให้สามารถทำนาได้ 2-3 ครั้ง ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้นมีผลให้ชาวนาได้รับรายได้สูงขึ้น (รวมทั้งค่าจ้างของแรงงานรับจ้างในก็พลอยสูงขึ้นด้วย “ในสมัยจอมพล ป.เป็นนายกค่าแรงเท่ากับ 2 บาทต่อวัน สมัยจอมพลสฤษดิ์ค่าแรงเป็น 4 บาท และเพิ่มมาเป็น 8-10 บาทต่อวัน เมื่อกว่า 20 ปีมาแล้ว”¹³² รายได้และค่าจ้างที่สูงมีผลต่อการดึงดูดชาวนาทำงานในนา ส่วนที่**บ้านใหม่**ก่อนปี ค.ศ. 1978 พื้นที่ส่วนใหญ่ยังเป็นป่า เศรษฐกิจยังเป็นแบบอาศัยธรรมชาติและหาของป่า เพื่อนำมาขายเป็นรายได้เพิ่มเติมจากผลิตแบบยังชีพ ผู้ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานรุ่นแรก ๆ เป็นพวกริคน้ำมันยางจากหมู่บ้านเป็นจำนวนน้อย ส่วนที่**บ้านเขาเขียว**ทศวรรษ 1970 เพิ่มจะเริ่มเป็นทศวรรษแห่งการก่อตั้งหมู่บ้านและบุกเบิกที่ดินทำกิน การย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา เป็นไปอย่างกว้างขวาง (ตารางที่ 5.9) ตารางที่ 5.9 แสดงถึงการอพยพย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านของสมาชิกของครัวเรือนของหมู่บ้านทั้ง 4 แห่ง ระหว่างปี ค.ศ.1992-1999 คนอพยพส่วนใหญ่เป็นคนหนุ่มสาวอายุระหว่าง 18-45 ปี การย้ายถิ่นออกมีทั้งเพศชายและหญิง (ที่บ้านหนองพังนาคมีผู้อพยพย้ายออกจากหมู่บ้านเท่ากับ 35 คน 26 คน 96 คน และ 23 คน ในปี ค.ศ.1992, 1994, 1996 และ 1999 ตามลำดับ ที่**บ้านกุดจอก**มีคนอพยพออกเท่ากับ 21 คน 65 คน 33 คน และ 13 คน ในช่วงเวลาเดียวกัน ที่**บ้านหนองชุมพรม**มีคนอพยพออกเท่ากับ 37, 32, 28 และ 5 คนในช่วงเวลาเดียวกัน ที่**บ้านใหม่**มีคนอพยพออกเท่ากับ 42 คน 75 คน 150 คน และ 60 คน ในช่วงเวลาเดียวกัน (ตารางที่ 5.9)

¹³² สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ตารางที่ 5.9 สถิติการไปทำงานนอกตำบลของหมู่บ้าน 4 แห่ง ปี 1992 และ 1999

หมู่บ้าน	1992	1994	1996	1999
หนองพังนาค				
จำนวนครัวเรือน (หลัง)	35	22	48	13
ชาย (คน)	20	10	45	12
หญิง (คน)	15	16	51	11
รวม (คน)	35	26	96	23
บ้านกุจจอก				
จำนวนครัวเรือน (หลัง)	12	29	11	n.a.
ชาย (คน)	11	35	29	-
หญิง (คน)	10	30	4	13
รวม (คน)	21	65	33	13
บ้านหนองชุมพร				
จำนวนครัวเรือน (หลัง)	25	19	14	5
ชาย (คน)	20	12	9	3
หญิง (คน)	17	20	19	2
รวม (คน)	37	32	28	5
บ้านใหม่				
จำนวนครัวเรือน (หลัง)	23	20	60	23
ชาย (คน)	17	50	80	40
หญิง (คน)	25	25	70	20
รวม (คน)	42	75	150	60

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค

ในปี ค.ศ.1999 จำนวนคนย้ายถิ่นออกน้อยกว่าปีก่อนหน้านั้น อาจเป็นเพราะภาวะวิกฤตเศรษฐกิจมีผลให้โรงงานอุตสาหกรรมและธุรกิจต่าง ๆ ในภาคเศรษฐกิจเมืองได้ปิดตัวลงมีผลให้ผู้อยู่ย้ายถิ่นออกนอกหมู่บ้านมีเป็นจำนวนน้อย นอกจากนี้ในปลายทศวรรษ 1990 แรงงานคนหนุ่มสาวเมื่อคิดเป็นสัดส่วนของแรงงานกลุ่มอื่น ๆ ทั้งหมดมีแนวโน้มลดลงเพราะบางส่วนได้อพยพออกจากหมู่บ้านก่อนหน้านี้นี้ ก่อนปี ค.ศ.1994 แรงงานย้ายถิ่นของบ้านกุจจอกส่วนใหญ่

ไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ โดยที่ส่วนใหญ่ไปนานกว่า 3 เดือน (ข้อมูล กชช. 2.ค) แต่หลังปี ค.ศ.1994 เป็นต้นมา แรงงานย้ายถิ่นส่วนใหญ่ไปทำงานที่อำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท (ข้อมูล กชช. 2.ค) ส่วนแรงงานย้ายถิ่นของบ้านหนองชุมพร ในทศวรรษ 1990 แรงงานส่วนใหญ่ทำงานที่อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา และในบางกรณีสามารถเดินทางไปเข้าเย็นกลับได้ ซึ่งแสดงถึงโรงงานอุตสาหกรรมได้ขยายตัวเข้าไปถึงเขตอำเภอ (คือที่อำเภอวัดสิงห์และบางคล้า) และกลายเป็นแหล่งการจ้างงานที่สำคัญของชาวบ้านทั้ง 2 แห่ง และหากเลือกได้ชาวบ้านยินดีจะทำงานใกล้บ้านมากกว่าจะไปทำงานที่กรุงเทพฯ เพราะจะได้อยู่ใกล้ชิดกับสมาชิกของครัวเรือนในหมู่บ้าน ส่วนที่หนองพังกาและบ้านใหม่ ในทศวรรษ 1960 ผู้อพยพออกจากหมู่บ้านส่วนใหญ่นิยมไปทำงานที่โรงงานอุตสาหกรรม ตลอดจนงานประเภทใช้แรงงานมีฝีมือในกรุงเทพฯ และส่วนใหญ่ออกจากหมู่บ้านนานกว่า 3 เดือน นอกจากนี้มีผู้อพยพจากบ้านใหม่บางส่วนไปทำงานรับจ้างกรีดยางพารา (ข้อมูล กชช. 2. ค) อัตราค่าจ้างที่แรงงานอพยพเหล่านี้ได้รับก็แตกต่างกันบ้างเล็กน้อย (ตารางที่ 5.10) ยกเว้นในกรณีที่บ้านใหม่ในปี ค.ศ.1995 ได้รับค่าจ้างเพียง 60 บาทต่อวัน ซึ่งอาจจะเป็นค่าจ้างที่แรงงานได้รับในกรณีรับจ้างกรีดยาง ซึ่งมักจะต่ำกว่าค่าจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม

ตารางที่ 5.10 อัตราค่าจ้างที่แรงงานส่วนใหญ่ได้รับ 1995- 1999

หน่วย : บาทต่อวัน

หมู่บ้าน	1995	1996	1998	1999
บ้านหนองพังกา	100	110	130	130
บ้านกุตจอก	120	130	120	100
บ้านหนองชุมพร	110	120	130	120
บ้านใหม่	60	n.a.	100	100

แหล่งที่มา : โครงการสำรวจสำมะโนหมู่บ้านฉบับต่าง ๆ

ลักษณะการย้ายออกจากหมู่บ้านของสมาชิกครัวเรือนในวัยหนุ่มสาว โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ย้ายถิ่นถาวรมักจะมีความสัมพันธ์กับฐานะของครัวเรือนและระดับการศึกษาของผู้อพยพ กล่าวคือในกรณีที่เป็นครอบครัวเกษตรกรที่มีฐานะปานกลางถึงดี สามารถส่งลูกหลานไปเรียนต่อสายอาชีพระดับ ปวช ปวส สถาบันราชภัฏ หรือแม้แต่มหาวิทยาลัย ขณะที่การทำการเกษตรของครอบครัวก็สามารถจ้างแรงงานเพิ่มเติมได้โดยไม่ต้องอาศัยแรงงานบุตร ในกรณีที่เมื่อสมาชิกในครัวเรือนสำเร็จการศึกษาก็จะไม่หวนกลับมาทำงานเกษตรในหมู่บ้านอีก แต่จะเข้าสู่งานนอกภาคเกษตรกรรมโดยเฉพาะในเมืองอย่างถาวร โดยที่บิดาและมารดาอาจจะทำการเกษตรต่อไปหรือเลิกทำการ

เกษตรเมื่ออายุมากขึ้น นอกจากนี้ทัศนคติของหัวหน้าครัวเรือนก็มักจะไม่นิยมให้ลูกหลานทำงานในภาคเกษตรกรรม “ส่งลูกเรียนไม่พอก็ต้องไปยืมเค้าก่อน จะได้ไปทำงานมีรายได้มากไม่ต้องขาดทุนเหมือนชานา...ลูกสาวผมตอนนี้ก็ไปทำธนาคาร ลูกเขยก็ไปทำชลประทาน”¹³³ การสัมภาษณ์ชาวบ้านของผู้วิจัยมักจะได้รับคำตอบว่า อยากให้ลูกเป็นข้าราชการและพนักงานรัฐวิสาหกิจ และทำงานในธุรกิจที่มั่นคง และพยายามจะส่งเสริมให้ลูกหลานเรียนสูง ๆ “คนโตจบปริญญาตรี สถาบันราชภัฏแปดริ้ว คนเล็กกำลังเรียน ปวช.... และตอนนี้คนโตก็ทำงานบริษัทอยู่กรุงเทพฯ”¹³⁴ นับวันครัวเรือนประเภทที่สามารถส่งบุตรหลานจนเรียนจบชั้น ปวช. ปวส. และระดับอุดมศึกษาเพิ่มขึ้นสูงทุกขณะ เพราะส่วนหนึ่งขนาดของครัวเรือนของในหมู่บ้านมีขนาดเล็กลง เนื่องจากผลสำเร็จของนโยบายลดการเพิ่มของประชากรนับแต่ต้นทศวรรษที่ 1970 เป็นต้นมา ในปี ค.ศ.2001 ขนาดของครัวเรือนเฉลี่ยของหมู่บ้าน 5 แห่ง มีค่าเฉลี่ยดังต่อไปนี้

บ้านหนองพังนาค	2.7 คน
บ้านกุคจอก	2.7 คน
บ้านหนองชุมพร	4.3 คน
บ้านเขาเขียว	2.1 คน
บ้านใหม่	3.4 คน

แหล่งที่มา : การสำรวจโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

ขนาดของครัวเรือนที่เล็กลง เมื่อเทียบกับก่อนหน้านั้น (ซึ่งอาจจะมิขนาดของครัวเรือนเท่ากับ 6-7 คน ในทศวรรษ 1960 และ 5-6 คน ในทศวรรษ 1980) มีผลให้ภาระในการใช้จ่ายเพื่อการศึกษาของสมาชิกในครัวเรือนต่ำลง มีผลให้สมาชิกในครัวเรือนได้มีโอกาสได้รับการศึกษาสูงขึ้น ประกอบในระยะกว่า 20 ปีที่ผ่านมา รัฐบาลได้มีนโยบายเปิดโอกาสการศึกษามากขึ้น โดยการตั้งมหาวิทยาลัยเปิด รวมทั้งเปิดโอกาสให้เยาวชนเข้าศึกษาในสถาบันของรัฐ เช่น สถาบันราชภัฏมากขึ้น ผู้คนจึงสำเร็จการศึกษาในระดับที่สูงกว่าภาคบังคับมากขึ้น (ตารางที่ 5.11)

¹³³ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹³⁴ สัมภาษณ์ คุณวิมล บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

ตารางที่ 5.11 ระดับการศึกษาของคนในหมู่บ้าน 4 แห่ง (เฉพาะคนที่เรียนจบแล้วไม่ได้เรียนต่อ)

ค.ศ.1992 – 1999

ปี/หมู่บ้าน	จบสูงกว่ามัธยม ปลาย (คน)	จบมัธยมปลาย (คน)	จบมัธยมต้น (คน)	จบภาคบังคับ (คน)
1992				
หนองพังกา	15	n.a.	48	737
กุดจอก	32	19	32	454
หนองชุมพร	3	1	21	194
ใหม่	0	1	9	398
1999				
หนองพังกา	7	12	7	383
กุดจอก	51	48	219	190
หนองชุมพร	9	13	37	190
ใหม่	11	10	15	277

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค

หมายเหตุ : ผู้สูงกว่ามัธยมศึกษาตอนปลาย (เช่น ปวส. ปกศ.สูง อนุปริญญา ปริญญาตรี)

ตัวเลขของผู้สำเร็จการศึกษาระดับต่าง ๆ ในตารางที่ 5.11 พึงตีความด้วยความระมัดระวังยิ่งเพราะการสำรวจไม่ได้นับรวมผู้ที่กำลังศึกษาต่อ ซึ่งมีจำนวนมากกำลังศึกษาอยู่ตั้งแต่ระดับมัธยมต้นขึ้นไป เช่นที่บ้านหนองพังกามีผู้คนที่กำลังเรียนต่อในระดับที่สูงกว่ามัธยมปลายถึง 20 คน ในปี ค.ศ.1999 (ข้อมูล กชช.2.ค) รวมทั้งมีสมาชิกครัวเรือนบางส่วนได้ย้ายออกไปจากหมู่บ้านจึงมีผลให้ตัวเลขต่ำกว่าที่ควรจะเป็น อย่างไรก็ตามตัวเลขจากตารางที่ 5.11 ช่างต้นแสดงถึง แนวโน้มของจำนวนผู้คนที่ได้รับการศึกษาสูงขึ้น เพราะจำนวนคนที่จบการศึกษาในระดับภาคบังคับได้ลดต่ำลงในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 นอกจากนี้สมาชิกในครัวเรือนในหมู่บ้านมีแนวโน้มจะได้รับการศึกษาสูงขึ้น โดยเฉพาะในระดับสูงกว่ามัธยมปลาย (ยกเว้นที่บ้านหนองพังกาที่คนจบการศึกษาในระดับสูงกว่ามัธยมตอนปลายลดลงจาก 15 คน ในปี ค.ศ.1992 เหลือเพียง 7 คน ในปี ค.ศ.1999 ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าผู้ที่สำเร็จการศึกษาเหล่านี้บางส่วนได้อพยพไปหางานทำนอกหมู่บ้านเป็นการถาวร)

ผลกระทบที่สำคัญต่อการย้ายถิ่นออกนอกหมู่บ้านคือ ผลกระทบต่อโครงสร้างของอายุของประชากรในหมู่บ้าน กล่าวคือ ผู้ย้ายถิ่นออกมักจะเป็นแรงงานวัยหนุ่มสาว จึงมีผลให้สัดส่วนของเด็กและคนชราได้เพิ่มขึ้น (ตารางที่ 5.12) ในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 สัดส่วนของคนชราและเด็กเกิด

เป็นมากกว่าร้อยละ 50 ของประชากรทั้งหมด ของทั้ง 4 หมู่บ้าน ที่บ้านหนองพังนาคสัดส่วนของวัยหนุ่มสาว (อายุ 18-49 ปี) มีประมาณร้อยละ 39 เท่านั้น นอกนั้นอีก 3 หมู่บ้านคือ บ้านกุดจอก บ้านหนองชุมพร และบ้านใหม่ สัดส่วนของคนหนุ่มสาวอยู่ในช่วงร้อยละ 42-49 เท่านั้น หมู่บ้านที่มีการลดลงอย่างรวดเร็วของคนหนุ่มสาวคือ บ้านใหม่ กล่าวคือ สัดส่วนคนหนุ่มสาวลดลงจากร้อยละ 57.2 ในปี ค.ศ.1992 เป็นร้อยละ 47.8 ในปี ค.ศ.1999 (ตารางที่ 5.12)

ตารางที่ 5.12 จำนวนราษฎรจำแนกตามอายุของ 4 หมู่บ้าน ค.ศ.1992 – 1999

หน่วย:คน

หมู่บ้าน/อายุ (ปี)	1992	1994	1999
หนองพังนาค			
น้อยกว่า 18	349 (33.3)	352 (33.2)	ข้อมูลคลาดเคลื่อน
18 – 49	412 (39.3)	419 (39.6)	
มากกว่า 49	287 (27.3)	298 (28.1)	
รวม	1,048 (100.0)	1,059 (100.0)	
กุดจอก			
น้อยกว่า 18	140 (24.3)	167 (26.9)	129 (24.8)
18 – 49	261 (45.2)	258 (41.8)	244 (46.9)
มากกว่า 49	176 (30.5)	195 (31.4)	147 (28.7)
รวม	577 (100.0)	620 (100.0)	520 (100.0)
หนองชุมพร			
น้อยกว่า 18	89 (29.5)	110 (33.7)	79 (23.2)
18 – 49	149 (49.3)	149 (45.7)	166 (48.8)
มากกว่า 49	64 (21.2)	67 (20.5)	95 (27.9)
รวม	302 (100.0)	326 (100.0)	340 (100.0)
บ้านใหม่			
น้อยกว่า 18	139 (28.1)	110 (29.9)	113 (31.54)
18 – 49	283 (57.2)	168 (45.6)	172 (47.8)
มากกว่า 49	73 (14.7)	90 (24.4)	75 (20.8)
รวม	495 (100.0)	368 (100.0)	360 (100.0)

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค

หมายเหตุ : เป็นตัวเลขร้อยละ

โครงสร้างอายุที่เปลี่ยนแปลงไปคือ สัดส่วนของเด็กและคนชรามีมากขึ้นเมื่อเทียบกับคนหนุ่มสาว จึงมีผลกระทบต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านที่สำคัญคือ ภาวะการเจริญพันธุ์ในชนบทลดลง อัตราค่าจ้างในชนบทมีแนวโน้มถดถอยสูงขึ้น ผลผลิตทางการผลิตในภาคเกษตรอาจจะลดลงเพราะขาดแรงงานวัยหนุ่มสาวที่มีผลผลิตการผลิตของแรงงานอยู่ในระดับสูง และไม่สามารถรักษาระดับการผลิตซ้ำได้ อย่างไรก็ตามผลอาจจะเป็นตรงกันข้าม ผลผลิตทางการผลิตในไร่นาอาจจะเพิ่มขึ้นได้เพราะขึ้นอยู่กับ การปรับตัวของเศรษฐกิจหมู่บ้าน กล่าวคือ ขนาดการถือครองที่ดินมีขนาดใหญ่ขึ้น ลักษณะฟาร์มเปลี่ยนจากฟาร์มขนาดเล็กเป็นการผลิตในลักษณะการค้า และเป็นแบบเกษตรอุตสาหกรรมมากยิ่งขึ้น มีโอกาสการใช้เทคโนโลยีการผลิตในระดับสูงขึ้น (เพื่อทดแทนแรงงานที่ขาดแคลนและปรับตัวกับค่าจ้างที่สูงขึ้น) เช่น มีการใช้เครื่องจักรกลที่ทันสมัย มีการใช้ปุ๋ยในสัดส่วนที่สูงขึ้น และผลกระทบที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ผลกระทบต่อการทำการเกษตรแบบ “เศรษฐกิจครัวเรือน” หรือเกษตรกรรายย่อย ที่ใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ แรงงานที่ออกจากหมู่บ้านมีผลให้บิดามารดาต้องเลิกทำการเกษตรเพราะขาดคนช่วยเหลือนั่นเองในกิจการไร่นานั่นเอง หรือในกรณีครัวเรือนเกษตรกรฐานะไม่ดี ย่อมไม่สามารถจ้างแรงงานหรือเครื่องจักรในการทำนาได้นั่นเอง

(2) ความหลากหลายของอาชีพและการจ้างงานในหมู่บ้าน

ลักษณะการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญประการหนึ่งของเศรษฐกิจหมู่บ้านนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา คือ ความหลากหลายของอาชีพและการจ้างงาน (diversification of work) ความหลากหลายของอาชีพและการจ้างงานมีเพียงจำกัดอยู่ในภาคเกษตรกรรม หากแต่รวมถึงกิจกรรมต่าง ๆ นอกภาคเกษตรกรรมในหมู่บ้านด้วย กิจกรรมที่นอกภาคเกษตรกรรมในได้ขยายตัวค่อนข้างรวดเร็วในระยะกว่า 10 ปีที่ผ่านมา คือ กิจกรรมของภาคบริการทั้งที่ให้บริการแก่การผลิตสินค้าในภาคเกษตร และกิจการบริการโดยทั่วไป กิจการเหล่านี้ เช่น กิจการขนส่งสินค้าเกษตรและบริการการขนส่งทั่วไประหว่างหมู่บ้านกับอำเภอหรือจังหวัด เช่น รถสองแถว รถเมล์ รถมอเตอร์ไซด์รับจ้าง หรือรถรับจ้างอื่น ๆ วิ่งจากหมู่บ้านไปสถานที่ของหรือที่อื่น ๆ รวมทั้งกิจกรรมร้านค้า เช่น ขายของชำ ขายอาหาร ขายซ่อมเครื่องไฟฟ้าและเครื่องยนต์ เป็นต้น การขยายตัวในกิจการขนส่งในภาคบริการเกิดจากสาเหตุสำคัญ 2 ประการ คือ **ประการแรก** การขยายตัวของภาคบริการการขนส่งมีความใกล้ชิดกับภาคเกษตร หลังฤดูเก็บเกี่ยว กิจกรรมขนส่งจะขยายตัวมากขึ้น นอกจากนั้นเกษตรกรจำนวนมาก (โดยเฉพาะในหมู่บ้านที่อยู่เขตน้ำฝน เช่น บ้านใหม่ และบ้านกุดจอก) ต้องหางานทำนอกภาคเกษตรชั่วคราวเพื่อหารายได้เสริม **ประการที่สอง** การสร้างและการปรับปรุงถนนเข้าไปในหมู่บ้านมีผลให้ บริการการขนส่งทั้งเกี่ยวข้องกับการเกษตรและกิจการอื่น ๆ ได้ขยายตัว

กิจกรรมภาคบริการประเภทร้านค้าในหมู่บ้านอันประกอบไปด้วย ร้านขายของชำ อาหารขายซ่อมเครื่องไฟฟ้า และเครื่องยนต์ เป็นต้น ก็ได้มีการขยายตัวสูงเช่นเดียวกัน (ตารางที่ 5.13) ในช่วงปี ค.ศ.1992 – 1999 ที่บ้านหนองพังนาคมีประมาณ 15-17 ร้าน บ้านกุดจอกมีเท่ากับ 10-12 ร้าน

ที่บ้านใหม่เพิ่มขึ้นจาก 1 ร้าน ในปี ค.ศ.1992 เป็น 4 ร้าน ในปี ค.ศ.1999 (ตารางที่ 5.13) ตัวเลขในตารางที่ 5.13 พังตีความด้วยความระมัดระวังเพราะในปี ค.ศ.1999 เป็นปีที่อยู่ในภาวะวิกฤตเศรษฐกิจ จึงมีผลให้กิจการร้านค้าและธุรกิจในบางหมู่บ้านได้ปิดตัวลง จึงทำให้ตัวเลขของกิจการร้านค้าในหมู่บ้านเพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้าในช่วงปี ค.ศ.1992 – 1999 นอกจากนี้ตัวเลขในตารางที่ 5.13 มิได้รวมกิจกรรมร้านค้าที่จำหน่ายปัจจัยการผลิต เช่น เมล็ดพันธุ์พืช ปุ๋ย เครื่องจักรกลทางการเกษตร ซึ่งก็มีการขยายตัวเช่นกัน ในทศวรรษ 1990 จึงมีผลให้ตัวเลขของร้านค้าในตารางที่ 5.13 ต่ำกว่าที่ควรจะเป็น อย่างไรก็ตามอาจกล่าวได้ว่ากิจการร้านค้าในหมู่บ้านได้มีการขยายตัวพอสมควรในทศวรรษ 1990

ภาพที่ 5.6 ร้านมินิมาร์ทที่บ้านหนองพังกา จ.ชัยนาท

ตารางที่ 5.13 ร้านค้าในหมู่บ้านของ 4 หมู่บ้าน ค.ศ.1992 – 1999

หมู่บ้าน	1992	1994	1999
หนองพังนาค (รวม)	15	12	17
ช่างซ่อมรถยนต์หรือเครื่องยนต์	1	2	1
ช่างซ่อมวิทยุ – โทรทัศน์	-	1	-
ช่างไฟฟ้า	-	-	1
ช่างเชื่อมโลหะ-กลึง	1	1	3
ช่างอื่น ๆ	-	-	2
กุคจอก (รวม)	10	8	12
ช่างซ่อมรถยนต์หรือเครื่องยนต์	3	1	-
ช่างซ่อมวิทยุ – โทรทัศน์	-	-	3
ช่างไฟฟ้า	-	-	-
ช่างเชื่อมโลหะ-กลึง	-	1	-
ช่างอื่น ๆ	-	-	1
หนองชุมพร (รวม)	1	1	2
ช่างซ่อมรถยนต์หรือเครื่องยนต์	-	-	-
ช่างซ่อมวิทยุ – โทรทัศน์	-	1	-
ช่างไฟฟ้า	-	-	1
ช่างเชื่อมโลหะ-กลึง	1	1	-
ช่างอื่น ๆ	-	-	1
บ้านใหม่ (รวม)	1	3	4
ช่างซ่อมรถยนต์หรือเครื่องยนต์	-	2	-
ช่างซ่อมวิทยุ – โทรทัศน์	-	1	-
ช่างไฟฟ้า	-	-	-
ช่างเชื่อมโลหะ-กลึง	-	-	-
ช่างอื่น ๆ	-	-	-

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค

หมายเหตุ : รวมถึง ขายของชำ ขายอาหาร ขาย-ซ่อมเครื่องไฟฟ้า และเครื่องยนต์ ช่างเชื่อมโลหะ-
กลึง ช่างอื่น ๆ

สาเหตุสำคัญของการขยายตัวของร้านค้าในหมู่บ้าน (รวมทั้งรายจำหน่ายปัจจัยการผลิตทางการเกษตรด้วย) มีอย่างน้อย 3 ประการ คือ (1) การขยายตัวของรายได้จากภาคเกษตร (2) การขยายตัวของรายได้นอกภาคเกษตร (3) การเปลี่ยนแปลงแผนการบริโภค (4) การเปลี่ยนแปลงแผนการลงทุน ซึ่งจะได้กล่าวไปพร้อม ๆ กัน

การเพิ่มขึ้นของรายได้ในแต่ละหมู่บ้านเกิดจากปัจจัยที่แตกต่างกันออกไป ที่บ้านหนองพังนาค การทำนาได้ปีละหลายครั้งมีผลให้ชาวนามีรายได้เพื่อการบริโภคเพิ่มขึ้น ประกอบกับในเขตพื้นที่ชลประทาน ชาวบ้านได้ใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยที่ชาวบ้านได้ใช้รถไถนาแบบเดิน รถไถสี่ล้อนั่งขับ เครื่องเกี่ยวข้าว เครื่องนวดข้าว และเครื่องสูบน้ำที่ทำหน้าที่ควบคุมน้ำเข้านา เทคโนโลยีการผลิตเหล่านี้ส่งผลให้ผลผลิตต่อไร่ได้เพิ่มสูงขึ้น รายได้จึงเพิ่มขึ้นสูงขึ้นและเมื่อรายได้สูงขึ้น ชาวบ้านจึงใช้ปุ๋ยเคมี ตลอดจนยาปราบศัตรูพืชและอุปกรณ์การเกษตรเพื่อใช้ในการผลิตมากขึ้น ซึ่งก็เป็นธรรมดาจะต้องมีร้านค้าบริการ เช่น ช่างซ่อมรถยนต์และเครื่องยนต์ที่เกิดขึ้นเพื่อผลิตและจำหน่าย รวมทั้งซ่อมบำรุงเครื่องมือเหล่านี้ ในขณะที่บ้านกุดจอกและบ้านหนองชุมพร เป็นเขตที่ทำน่าน้ำฝน การขยายตัวของกิจกรรมเหล่านี้ย่อมมีน้อยกว่า เพราะชาวบ้านส่วนใหญ่ยังทำนาครั้งเดียว จึงมีผลต่อความต้องการของบริการเหล่านี้ต่ำกว่าเมื่อเทียบกับการทำนาสองครั้งในเขตชลประทาน ในกรณีของบ้านหนองชุมพรซึ่งในทศวรรษ 1990 มีการขยายตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจเหล่านี้ค่อนข้างจะเชื่องช้าเพราะที่ตั้งของหมู่บ้านอยู่ใกล้กับอำเภอบางคล้า ประมาณ 8 กิโลเมตร ชาวบ้านสามารถที่จะเดินทางไปซื้อหาสินค้าและปัจจัยการผลิตเหล่านี้จากร้านค้าในตัวอำเภอได้ ส่วนที่บ้านใหม่ การขยายตัวของรายได้ไม่ได้มีผลต่อเนื่องไปถึงกิจการพวกช่างซ่อมรถยนต์ ช่างซ่อมวิทยุ โทรทัศน์ ช่างไฟฟ้า ช่างเชื่อม เป็นต้น นอกจากนี้กิจการที่ขยายตัวในช่วงกว่าระยะ 20 ปีที่ผ่านมา แต่ไม่มีการเก็บบันทึกเป็นสถิติเอาไว้ แต่จากการสอบถามชาวบ้านของทั้ง 4 หมู่บ้าน คือ ร้านขายยา ร้านตัดเย็บเสื้อผ้า ร้านทำผม รวมทั้งโรงสีด้วย การทำถนนเชื่อมระหว่างหมู่บ้านถึงตำบลและอำเภอ และจากอำเภอถึงจังหวัด ก็เป็นปัจจัยหนึ่งทำให้ร้านค้าในหมู่บ้าน โดยเฉพาะร้านขายของชำและร้านขายสินค้าอุปโภคบริโภคเล็ก ๆ น้อย ๆ ขยายตัวได้ เช่นที่หมู่บ้านหนองพังนาค มีเส้นทางลาดยางและคอนกรีตเชื่อมหมู่บ้านไปถึงจังหวัดชัยนาท (ระยะทางเพียง 10 กิโลเมตรเท่านั้น) ได้ส่งผลให้สินค้าอุปโภคและบริโภคเข้าไปในหมู่บ้านได้ง่าย สินค้าจำพวกสบู่ ยาสีฟัน อาหารสำเร็จรูป เครื่องดื่ม ผงซักฟอก บำรุงกำลัง มีมาตั้งแต่ทศวรรษที่ 1970 แล้ว ในปัจจุบันที่บ้านหนองพังนาคได้มีร้านเซเว่นอีเลฟเว่น ซึ่งขายสินค้าอุปโภคและบริโภคอยู่ 1 ร้าน ซึ่งสินค้าที่ซื้อขายไม่ได้มีความแตกต่างจากห้างเซเว่น อีเลฟเว่น ในเมืองชัยนาทเลย นอกจากนี้ยังมีร้านคาราโอเกะอีก 1 แห่งด้วย ซึ่งสะท้อนภาพของการขยายตัวของรายได้ของครัวเรือนในหมู่บ้าน ส่วนที่บ้านใหม่การขยายตัวของร้านค้าเป็นไปอย่างเชื่องช้า อาจเป็นเพราะที่ตั้งเส้นทางคมนาคมเข้าหมู่บ้านค่อนข้างจะลำบาก เพราะมีทางลูกรังและหินคลุก มีผลให้การคมนาคม

ลำบากโดยเฉพาะในหน้าฝน ประกอบกับการบริการขนส่งระหว่างหมู่บ้านกับอำเภอ โดยใช้รถเมล์ และรถสองแถวก็มีจำกัด ในบางกรณีชาวบ้านสามารถหาซื้อสินค้าโดยเฉพาะ พวกเนื้อวัว เนื้อหมู ผักและผลไม้ จากรถปิคอัพที่บรรทุกเข้ามาขายในหมู่บ้าน การขยายตัวของรายได้เป็นปัจจัยสำคัญ ในการกำหนดการขยายตัวของรายจ่ายครัวเรือนในหมู่บ้าน โดยเฉพาะรายจ่ายของครัวเรือน ร้านขายสินค้าปลีก รวมทั้งร้านซ่อมวิทยุโทรทัศน์ และร้านช่างรับซ่อมแซมบ้าน เป็นต้น เพราะกิจกรรมเหล่านี้ มักจะมีความยืดหยุ่นต่อรายได้สูงหรือมากกว่า 1 (high income elasticity of goods and services) ยอดขายสินค้าเหล่านี้มักจะเพิ่มขึ้นสูงเมื่อชาวบ้านได้รับรายได้จากการขายพืชผลทางการเกษตร นำเสียดายที่เราไม่มีสถิติรายได้และการเพิ่มขึ้นของรายได้ของครัวเรือนในระยะยาว และตัวเลขที่มีอยู่ จากข้อมูล กชช. 2.ค และข้อมูลจากการสำรวจโครงการสำมะโนหมู่บ้านของสำนักงานสถิติแห่งชาติก็เป็นตัวเลขที่คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงเป็นอันมาก เพราะไม่ได้เก็บข้อมูลในระดับครัวเรือน รายได้ของครัวเรือนที่เพิ่มขึ้นสะท้อนออกมาในรูปของการเพิ่มขึ้นของอำนาจซื้อ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการซื้อเครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องจักรกลทางการเกษตร มีการใช้อุปกรณ์ไฟฟ้าเพิ่มขึ้นของการใช้เตาแก๊ส หม้อหุงข้าวไฟฟ้า โทรทัศน์สี โทรศัพท์มือถือ ตู้เย็น มีรถยนต์ มอเตอร์ไซด์ รถปิคอัพส่วนตัว ชุดเครื่องเล่นสเตอริโอ สร้างบ้านและต่อเติมบ้าน มีการทำสินนอกบ้าน เป็นต้น เช่น ในปี ค.ศ.1996 จำนวนครัวเรือนบ้านหนองพังนาคมีทั้งสิ้น 149 ครัวเรือน มีโทรทัศน์สีทั้ง 149 ครัวเรือน ที่บ้านกุดจอกมีครัวเรือนทั้งสิ้นเท่ากับ 162 ครัวเรือน และมีวิทยุเท่ากับ 139 ครัวเรือน ในจำนวนนี้มีโทรทัศน์สีเท่ากับ 155 ครัวเรือน และขาวดำเท่ากับ 3 ครัวเรือน เครื่องรับวิทยุเท่ากับ 162 ครัวเรือน ในขณะที่บ้านใหม่มีสัดส่วนเครื่องรับโทรทัศน์และวิทยุต่ำกว่า เมื่อเทียบกับจำนวนครัวเรือนของหมู่บ้านทั้ง 2 แห่งข้างต้น ซึ่งแสดงถึงการขยายตัวของรายได้ที่น้อยกว่าหมู่บ้านทั้ง 2 แห่ง ในปี ค.ศ.1996 จำนวนครัวเรือนของบ้านใหม่มีทั้งสิ้น 117 ครัวเรือน แต่มีเครื่องโทรทัศน์สี 75 เครื่อง ทีวีขาวดำเท่ากับ 5 เครื่อง (ข้อมูลการสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้าน ปี พ.ศ.2539) แม้ว่ารายได้จากภาคเกษตรของหมู่บ้านทั้ง 4 แห่ง จะเพิ่มขึ้นมีผลให้ชาวบ้านมีเงินใช้จ่ายใช้สอยสินค้าอุปโภค และบริโภคเพิ่มขึ้น แต่ไม่ได้หมายความว่า ทุกครัวเรือนจะมีรายได้เพิ่มขึ้นทั้งหมด ในบางครัวเรือน แม้รายได้จะเพิ่มขึ้น แต่การเพิ่มขึ้นก็มีอัตราส่วนน้อยกว่าการเพิ่มขึ้นของรายจ่ายของครัวเรือน ส่งผลให้ครัวเรือนประสบกับปัญหาหนี้สินมากยิ่งขึ้น รายจ่ายที่เพิ่มขึ้นก็เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เพราะแบบแผนของการบริโภคของชาวบ้านก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไป เพราะสินค้าบริโภคบางอย่างในอดีตที่เห็นว่าเป็นสิ่งฟุ่มเฟือยก็กลายเป็นสิ่งจำเป็น เช่น โทรทัศน์สี โทรศัพท์มือถือ รถยนต์ส่วนบุคคล เป็นต้น ครัวเรือนจึงมีสัดส่วนค่าใช้จ่ายได้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในขณะที่ราคาสินค้าเกษตรก็มีได้มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นสูงอย่างต่อเนื่อง การสร้างระบบชลประทาน แม้ว่าจะเพิ่มปริมาณการผลิตข้าวสูงขึ้น (ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้น) แต่ก็ส่งผลกระทบต่อราคาและรายได้ของชาวนาทั้งในและนอกเขตชลประทานได้เช่นเดียวกัน ราคาข้าวไม่มีแนวโน้มสูงขึ้นเมื่อเทียบกับผลผลิตเกษตรอื่น ๆ เช่น อ้อยและผลไม้ และปศุสัตว์ และรายได้จากการทำนาต่ำกว่ารายได้จากการทำนอภาคเกษตรกรรม จึงเป็นปัจจัยหลัก

ดันให้คนหนุ่มสาวละทิ้งการทำนา มาทำงานทำในโรงงานอุตสาหกรรมมากยิ่งขึ้น รายได้จากนอก
 ภาคเกษตรกรรมที่สมาชิกของครัวเรือนที่ทำงานนอกหมู่บ้านที่ส่งมายังหมู่บ้านเป็นปัจจัยสำคัญใน
 การขยายตัวของการค้าในชนบท นอกจากนี้จะเป็นตัวกระตุ้นอุปสงค์ในการใช้จ่ายซื้อสินค้าและ
 บริการในหมู่บ้านแล้วยังมีผลต่อการลงทุนเปิดกิจการใหม่ ๆ ในหมู่บ้านด้วย ในปี ค.ศ.2001/2002
 รายได้นอกภาคเกษตรกรรมของบ้านเขาเขียวและบ้านใหม่สูงเท่ากับร้อยละ 53.8 52.1 ของรายได้
 ทั้งหมดของครัวเรือน ส่วนที่บ้านหนองพังนาค บ้านกุดจอก และหนองชุมพร รายได้ส่วนนี้คิดเป็น
 ร้อยละ 37.3, 45.6 และ 34.6 ของรายได้ทั้งหมด (ตารางที่ 5.14) รายได้นอกภาคเกษตรกรรมจึงเป็น
 แหล่งรายได้ที่สำคัญในการกระตุ้นให้เกิดการขยายตัวของกิจกรรมร้านค้า ดังได้กล่าวมาแล้ว รายได้
 นอกภาคเกษตรกรรมที่มีสัดส่วนค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับรายได้ของครัวเรือนทั้งหมด (ยกเว้นใน
 กรณีของบ้านหนองชุมพร) ยังสะท้อนภาพถึงความตกต่ำของราคาของพืชผลทางการเกษตร คือ
 ข้าวและพืชไร่ รวมทั้งผลไม้ซึ่งมีผลต่อให้ชาวบ้านได้เริ่มหันไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรม
 มากยิ่งขึ้น การขยายตัวของอาชีพและกิจกรรมการผลิตนอกภาคเกษตรกรรมทั้งในหมู่บ้านและ
 นอกหมู่บ้านมีเพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ (ดังจะได้กล่าวต่อไป) รายได้จากนอกภาคเกษตรกรรมนับวันจะมี
 ความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ ในสัดส่วนของรายได้ทั้งหมด และในภาคเกษตรเองก็เริ่มมีการกระจาย
 การผลิตจากข้าวและไม้ผลไปยังการเลี้ยงกุ้งด้วย เช่น ที่บ้านหนองชุมพร นับแต่ปี ค.ศ.1996 เป็นต้น
 มา ชาวบ้านได้เริ่มหันมาเลี้ยงกุ้งมากยิ่งขึ้น เพราะราคากุ้งค่อนข้างจะดีและให้กำไรมากกว่าการทำ
 นาและไม้ผล บางครัวเรือนมีรายได้สูงถึง 500,000 – 600,000 บาท ต่อปี ในช่วงปี ค.ศ.1996 - 2001
 รายได้จากการเลี้ยงกุ้งค่อนข้างสูงส่งผลให้รายได้จากการเกษตรของหมู่บ้านนี้ยังคงอยู่ในระดับสูง
 ของรายได้ทั้งหมดประมาณกว่าร้อยละ 65 ของรายได้ของครัวเรือนทั้งหมด อย่างไรก็ตามการเลี้ยง
 กุ้งเป็นกิจกรรมการผลิตที่ต้องใช้ทุนรอนมาก เกษตรกรผู้มีฐานะดีจึงจะสามารถประกอบกิจการนี้
 ได้ ส่วนเกษตรกรผู้มีฐานะไม่ค่อยดีก็ยังคงประกอบอาชีพทำนาในที่นาขนาดเล็กประมาณ 10 – 15
 ไร่ โดยที่สมาชิกครัวเรือนบางส่วนได้ออกไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม ซึ่งส่วนใหญ่มีที่ตั้งอยู่
 ที่อำเภอบางคล้า โดยที่สมาชิกครัวเรือนเหล่านี้สามารถเดินทางไปเข้าเย็นกลับได้ ในกรณีของบ้าน
 หนองชุมพรรายได้นอกภาคเกษตรไม่ได้มีส่วนกระตุ้นทำให้เกิดการขยายตัวของกิจกรรมร้านค้า
 ประเภทของชำ ร้านอาหาร และร้านขายของเบ็ดเตล็ดมากนัก เพราะที่ตั้งอยู่อำเภอบางคล้า
 (ประมาณ 6 กิโลเมตร และสามารถเดินทางไปซื้อสินค้าและบริการได้สะดวก ที่บ้านกุดจอกรายได้
 จากนอกภาคเกษตรมีส่วนกระตุ้นให้เกิดร้านค้าขยายตัวด้วย เช่น ในกรณีของ นายบุญช่วย ทวีเขต
 กรรม์ อายุ 46 ปี ในอดีต (ก่อนปี ค.ศ.1999) ได้เคยทำงานกับบริษัทญี่ปุ่นที่คอนเมืองโดยเป็นคนงาน
 ในการบรรจุผักใส่กล่องไปขายต่างประเทศ รายได้ประมาณ 9,000 บาทต่อเดือน (ในช่วงปี
 ค.ศ.1996 – 1999) ได้ลาออกจากราชการและนำเงินที่สะสมได้จากการทำงานมาเปิดกิจการขายก๊วยเตี๋ยว
 และของชำที่บ้านกุดจอก นอกจากนี้ก็มีเงินทุนส่วนหนึ่งซึ่งเป็นเงินที่ลูกชายส่งมาจากการทำงานใน
 บริษัทที่กรุงเทพฯ ประมาณเดือนละ 3,000 บาท มาช่วยขยายกิจการด้วย เหตุผลที่ลาออกจากราชการ

เพราะ “มันเปื้อนก็เลยออกมา” รวมทั้งไม่เป็นอิสระเนื่องจาก “เค้าจะเรียกพวกเราใช้เวลาไหนก็ต้องไป กลางคืนก็ต้องไป”¹³⁶ ในอดีตก่อนที่จะไปทำงานที่บริษัทญี่ปุ่นที่กรุงเทพฯ ก็เคยทำมาก่อนแต่ก็ประสบกับขาดทุน และเมื่อลาออกจากงานที่กรุงเทพฯ ในปี ค.ศ.1999 ก็กลับมาที่บ้านกุดจอกและไม่เคยคิดไปทำนาอีกเลย เหตุผลที่เลือกประกอบอาชีพอิสระคือเปิดร้านขายก๊วยเตี๋ยวและของชำ เพราะเป็นอาชีพอิสระและได้อยู่กับครอบครัวด้วย และช่วยกันทำมาหากิน รายได้จากการขายประมาณวันละ 500 – 600 บาท โดยที่ยังไม่หักค่าใช้จ่าย¹³⁷ ที่บ้านหนองพังนาค นายรวม คำบุญมี (อายุ 50 ปี) ได้นำเงินที่สะสมจากการเป็นเซลล์แมนอิสระโดยมีหน้าที่ในการขายกรอบรูป เขาได้รับรายได้จากการเป็นพนักงานขายโดยได้ส่วนแบ่งร้อยละ 15 จากยอดขาย หากช่วงที่เศรษฐกิจดีเขาจะมีรายได้สูงถึง 60,000 บาทต่อเดือน (ในต้นทศวรรษ 1980) ในปี ค.ศ.1983 เขาได้นำเงินที่สะสมได้จากการประกอบอาชีพนี้และได้มาเปิดร้านทำกรอบวิทยาศาสตร์และรับเคลือบรูปวิทยาศาสตร์ กิจการเจริญก้าวหน้าตามลำดับ เพราะธุรกิจของเขามีได้จำกัดอยู่ในหมู่บ้านเท่านั้น หากแต่เขาได้ไปปรับรูปถ่ายเพื่อนำมาอัดกรอบจาก “ชัยนาท นครสวรรค์ สิงห์บุรี ลพบุรี เมื่อก่อนผมเคยไปทำถึงเพชรบูรณ์ กำแพงเพชร”¹³⁸ ในช่วงก่อนเกิดภาวะเศรษฐกิจวิกฤตในปี ค.ศ.1997 เช่น ในปี ค.ศ.1995 – 1996 เขาเคยมีรายได้ถึงวันละหนึ่งหมื่นบาท โดยที่ยังไม่หักค่าใช้จ่าย นอกจากนี้ในช่วงเศรษฐกิจบูมในทศวรรษ 1990 เขาเคยจ้างลูกจ้างถึงเกือบ 20 คน โดยให้ค่าจ้างคนละ 100 บาทต่อวัน และทั้งหมดเป็นคนบ้านหนองพังนาค ในช่วงภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ (ค.ศ.1997 – 2001) เขามีรายได้ “ตอนนั้นวันหนึ่งไม่ถึง 1,000 บาทหรือกั กัไรไม่เกิน 700 บาท และมีลูกจ้างในร้าน 1 คน”¹³⁹ จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านอื่น ๆ ก็ได้ข้อสรุปคล้าย ๆ กันคือ รายได้จากนอกภาคเกษตรมีเพียงแต่เป็นแหล่งเงินทุนที่สำคัญ ในการดำเนินธุรกิจหมู่บ้านและมีผลต่อความหลากหลายของกิจกรรมทางเศรษฐกิจและอาชีพ หากแต่ว่าผู้ลงทุนหรือเจ้าของเงินทุนส่วนใหญ่มักจะเป็นบุคคลในหมู่บ้านที่เคยมีประสบการณ์และความชำนาญในการทำงานในภาคเศรษฐกิจเมือง โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ มาก่อน เขาอาจจะเป็นลูกจ้าง แรงงานมีฝีมือ ผู้จัดการ ผู้ประกอบอาชีพอิสระ ฯลฯ โดยที่เขาพาเอา “ทักษะและประสบการณ์” มาถ่ายทอดให้แก่สมาชิกในครัวเรือน ตลอดจนคนในหมู่บ้านเพื่อดำเนินธุรกิจต่อไป ซึ่งมีผลให้โครงสร้างเศรษฐกิจหมู่บ้านไปเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจทำการเกษตร ไปสู่เศรษฐกิจนอกภาคเกษตรกรรม โดยการดำเนินงานโดย “แรงงานครัวเรือน” เป็นสำคัญ

¹³⁶ สัมภาษณ์ นายบุญช่วย ทวีเขตกรณ์ บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹³⁷ สัมภาษณ์ นายบุญช่วย ทวีเขตกรณ์ บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹³⁸ สัมภาษณ์ นายรวม คำบุญมี บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹³⁹ สัมภาษณ์ นายรวม คำบุญมี บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ตารางที่ 5.14 รายได้ของครัวเรือนของ 5 หมู่บ้าน ปี ค.ศ. 2001/2002

หน่วย : บาทต่อครัวเรือน

รายการหมู่บ้าน	ทองทันเกล	กุดจอก	ทองชุมพร	ใหม่	เขาเขียว
(1) รายได้เงินสดทางการเกษตร	221,438.3	115,013.2	204,687.4	42,934.3	43,637.3
(2) รายได้เงินสดสุทธิทางการเกษตร	89,188.4	60,919.9	136,245.3	22,973.1	18,064.0
(3) รายได้เงินสดนอกภาคเกษตร	53,068.6	51,147.2	72,283.3	25,012.7	21,101.4
(4) รายได้ทั้งหมด	142,257.0	112,067.1	208,528	47,985.8	39,165.4
(5) รายได้นอกภาคเกษตรคิดเป็นร้อยละ ของรายได้ทั้งหมด	37.3	45.6	34.6	52.1	53.8
(6) จำนวนตัวอย่าง	100	100	80	100	100

แหล่งที่มา : การสำรวจโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

นอกจากรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรมจะมีผลต่อการขยายตัวของธุรกิจและบริการต่าง ๆ ในหมู่บ้านแล้ว การขยายตัวกิจกรรมทางเศรษฐกิจนอกภาคเกษตรกรรมอื่น ๆ ก็มีผลต่อความหลากหลายของอาชีพในหมู่บ้านด้วยเช่นเดียวกัน ที่บ้านกุตจอก มีโรงงานประดิษฐ์ไฟแชคอยู่ 1 โรง โดยที่ชาวบ้านจำนวน 60 – 80 คน ไปรับจ้างทำงานในโรงงาน โดยทำหน้าที่ประกอบชิ้นส่วนไฟแชค ชาวบ้านสามารถจะเลือกที่ไปทำที่โรงงานหรือทำที่บ้านก็ได้ ค่าแรงต่ำมาก และไม่มีอาหารและสวัสดิการ ในยามเจ็บป่วยชาวบ้านจะได้รับค่าจ้างเป็นรายชิ้น โดยที่โรงงานจะให้ชิ้นส่วนมาประดิษฐ์ที่บ้าน หากชาวบ้านประกอบไฟแชคได้ 100 ชิ้น (100 ชิ้น เท่ากับ 1 แผง) จะได้รับค่าตอบแทนเท่ากับ 1 บาท 60 สตางค์ต่อ 1 แผง “โดยค่าเฉลี่ย วันหนึ่งประมาณ 60 – 70 แผงเท่านั้น คนทำได้ 70 แผงก็ถือว่าเต็มที่แล้ว”¹⁴⁰ บุคคลที่เป็นเจ้าของโรงงานคือ นายพิกุล จันศรี ผู้ใหญ่บ้าน โดยเขาได้รับช่วงโรงงานใหญ่รับเหมามาหาคนงานให้ทำไฟแชคให้ได้ 100 – 200 คน ชาวบ้านบางคนสงสัยว่า งานประกอบไฟแชค มีผลให้เกิดอาการ “แพ้ฝุ่นคัน ฉี่ดยาหาย ๆ แล้วก็มาอีก” เพราะต้องสูดกลิ่นน้ำมันและสารเคมีเข้าไป หลายคนได้หยุดทำเพราะกลัวเป็นมะเร็งและชีวิตสั้น และจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านก็ได้รับคำตอบว่า แต่ก็ไม่มีทางเลือก เพราะงานในหมู่บ้านมีจำกัด ประกอบกับในเขตหมู่บ้านที่อยู่นอกเขตชลประทานหรือทำนาได้ 1 ครั้ง การเข้ามาเครื่องจักรกลทางการเกษตรมีผลให้ใช้แรงงานน้อยลง เพราะทำนาได้จำกัด (ซึ่งตรงกันข้ามกับการทำนาในเขตชลประทานที่สามารถทำนาได้ปีละหลายครั้ง การเข้ามาของเครื่องจักรกลไม่ได้มีผลให้การใช้แรงงาน (วัน – ทำงาน) น้อยลง) ประกอบกับการปรับเปลี่ยนจากนาดำเป็นนาหว่านเพื่อเป็นการประหยัดแรงงานจึงมีผลให้การใช้แรงงานในนาน้อยลง “เดี๋ยวนี้มันไม่มีจ้างแล้ว เพราะนาเคঁหว่านหมด นาสมัยนี้มันไม่มีรับจ้างแล้วดำ มันไปใช้เครื่องจักรเครื่องยนต์ เคঁก็ไม่จ้างเรา ก็เลยไม่รู้จะไปรับจ้างที่ไหน ก็เลยอยู่อย่างนี้ มันไม่มีใครจ้างที่ไหนนะ เคঁมีเครื่องจักรแล้วเดี๋ยวนี้ สมัยโน้นยังไปดำนา ถอนกล้า จ้างคนหลายคน เดี๋ยวนี้มันไม่มีแล้ว สองสามปีมานี้ไม่มีแล้ว”¹⁴¹ นอกจากนี้จะรับจ้างประกอบไฟแชคทั้งที่ทำในโรงงานและรับที่บ้านแล้ว ที่บ้านกุตจอกก็มีโรงงานทำดอกไม้ปักกลายประดิษฐ์ด้วย โดยที่มีนายทุนจากกรุงเทพฯ มาตั้งโรงงาน มีคนงานประจำที่โรงงาน 5 – 6 คน สำหรับผู้ที่ทำงานเต็มเวลาและมีชาวบ้านบางส่วนได้รับมาทำดอกไม้ประดิษฐ์ที่บ้าน รายได้คิดเป็นชิ้นคือ 1,000 ดอก ได้รับค่าจ้าง 15 บาท ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะทำได้ประมาณ 3,000 ดอก (ก้าน) หรือได้รับรายได้ประมาณ 45 บาทต่อวัน รายได้ส่วนนี้เป็นรายได้เสริมของครัวเรือนและเป็นกิจกรรมที่หารายได้เวลาว่างงานจากการทำนาและเป็นอาชีพที่ผู้สูงอายุสามารถทำได้ดี เพราะสามารถทำที่บ้านได้¹⁴² ที่บ้านหนองพังนาค ก็เช่นเดียวกันชาวบ้านบางส่วนก็หามาประกอบอาชีพรับจ้างทำดอกไม้พลาสติกและอุปกรณ์

¹⁴⁰ สัมภาษณ์ นางมณี จันศรี บ้านกุตจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁴¹ สัมภาษณ์ นางมณี จันทรศรี บ้านกุตจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁴² สัมภาษณ์ นางสาวคิม จบศรี บ้านกุตจอก จังหวัดชัยนาท

ทำดอกไม้เพื่อส่งออก มีโรงงานของบริษัทเอกชนแห่งหนึ่งมาตั้งโรงงานใกล้กับหมู่บ้าน โรงงานแห่งนี้มีแรงงานทำงานประจำที่โรงงานประมาณ 20 คน และในจำนวนนี้เป็นคนบ้านหนองพังนาค ทั้ง 20 คน ค่าจ้างได้รับวันละ 60 บาทต่อวัน (ในปี ค.ศ.2001) โดยที่โรงงานแห่งนี้จะรับคำสั่งผลิต (order) ส่วนใหญ่จากไต้หวัน¹⁴³ รายได้จากการทำดอกไม้พลาสติกและอุปกรณ์ดอกไม้อยู่ในระดับสูงกว่าทำไฟแช็คและดอกไม้ประดิษฐ์ที่บ้านกุคจอก มูลเหตุที่เลือกทำงานรับจ้างทำดอกไม้พลาสติกและอุปกรณ์ทำดอกไม้ แม้ว่ารายได้ค่อนข้างต่ำ (ต่ำกว่าอัตราค่าจ้างขั้นต่ำในขณะนั้น) เพราะอยู่ใกล้บ้าน จะได้ดูแลลูกรวมทั้งพ่อแม่¹⁴⁴ อย่างไรก็ตาม ภาวะการทำงานก็ไม่มั่นคงเพราะขึ้นอยู่กับจะได้รับคำสั่งจากต่างประเทศหรือไม่ ในบางช่วงหากไม่มีคำสั่งเลย โรงงานก็จะหยุดกิจการชั่วคราว “บางครั้งสั่งหยุดยาวถึง 15 วันก็มี”¹⁴⁵

ในภาคเกษตรเองการขยายตัวของระบบชลประทานทำนาได้หลายครั้งต่อปี มีผลทำให้อาชีพรับจ้างไถนาเกี่ยวข้าว โดยใช้รถแทรกเตอร์รับจ้างไถไปทั้งในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้าน เช่นในกรณีของนางยอดเยี่ยม ต่อแก้ว และนายจ๋านง ทาประสิทธิ์ บ้านหนองพังนาค ที่มีอาชีพรับจ้างไถนาและเกี่ยวข้าว โดยรับจ้างไถนาและ (รับจ้างไถที่ไร่ด้วย) ได้รับค่าจ้างวันละ 300 บาทต่อไร่¹⁴⁶ ในกรณีของนางยอดเยี่ยม ต่อแก้ว ในช่วงที่เศรษฐกิจขยายตัวในตอนต้นทศวรรษ 1990 (และมีการทำนาเพิ่มขึ้นจากปีละ 2 ครั้งเป็น 3 ครั้ง) ได้ซื้อรถเกี่ยวข้าวถึง 3 คัน ตอนนี้อยู่เป็นหนี้ ธกส. อยู่ในปัจจุบันนอกจากจะรับจ้างไถนาแล้ว เธอยังได้มีร้านขายของชำในหมู่บ้าน¹⁴⁷ ที่บ้านใหม่ นอกจากการปลูกพืชไร่ โดยเฉพาะข้าวโพดเป็นอาหารหลักแล้ว ชาวบ้านบางส่วนก็ได้เลี้ยงหมูด้วย กิจกรรมเลี้ยงหมูมีขนาดไม่ใหญ่มากนัก และเป็นกิจกรรมที่ใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ เมื่อเลี้ยงหมูโตก็จะมีรถบรรทุกเล็กมารับซื้อถึงที่และนำไปขายที่ตลาด¹⁴⁸ ในหมู่บ้านที่ศึกษาเท่าที่สังเกตดู จะพบว่า สมาชิกในครัวเรือนมีแบบแผนการใช้เวลาที่มีลักษณะกระจายตัวไปในกิจกรรมต่าง ๆ ในภาคเกษตรและนอกเกษตร ชาวบ้านคนหนึ่งอาจจะมียาชีพหลาย ๆ อย่าง ในระยะเวลาเดียวกัน เช่น 1 ปีเขาอาจจะได้รับจ้างไถนา และก็เป็นชาวนาเอง รวมทั้งเปิดกิจการร้านอาหาร และร้านขายของชำในหมู่บ้าน นอกจากนี้อาจจะไปเป็นแรงงานรับจ้างในภาคอุตสาหกรรมในเมืองหรือเป็นนายทุนปล่อยเงินกู้ในหมู่บ้านด้วย การสัมภาษณ์ชาวบ้านในครัวเรือนหนึ่ง ๆ จะพบว่ามียาชีพหลายอาชีพ เช่นครอบครัวของนายสัมฤทธิ์ คำภูผา นายสัมฤทธิ์ ผู้เป็นหัวหน้าครอบครัวมีอาชีพทั้งทำนาเป็นนาย

¹⁴³ สัมภาษณ์ นางวันเพ็ญ แหวววงศ์ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁴⁴ สัมภาษณ์ นางวันเพ็ญ แหวววงศ์ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁴⁵ สัมภาษณ์ นางวัยเพ็ญ แหวววงศ์ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁴⁶ สัมภาษณ์ นางยอดเยี่ยม ต่อแก้ว บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁴⁷ สัมภาษณ์ นางยอดเยี่ยม ต่อแก้ว บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁴⁸ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุวาส บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

หน้าขายที่ดิน โดยเฉพาะที่ดินที่อยู่ใกล้หมู่บ้านสำหรับทำสวนส้มโชกุน ส่วนภรรยาที่ทำส้มตำซุบหน่อไม้ รวมทั้งในอดีตได้ทำนาได้ควบคู่กันไปด้วย¹⁴⁹

ที่หมู่บ้านที่ศึกษาทั้ง 5 แห่ง ปรากฏว่า อุตสาหกรรมครัวเรือนได้เริ่มหายไปเกือบหมด ยกเว้นที่บ้านกุดจอกที่มีความพยายามจะรื้อฟื้นการทอผ้าขึ้นมาใหม่ โดยมีการตั้งโรงเรียนสอนการทอผ้า นำโดย ป้าซ้อง ซึ่งโครงการนี้ได้รับการสนับสนุนจากชาวบ้านเอง รวมทั้งได้รับการสนับสนุนจากทางจังหวัดชัยนาทด้วย อย่างไรก็ตาม การทอผ้าก็ทำในขอบเขตจำกัดโดยกระทำกันเฉพาะที่มีคำสั่ง (order) จากหมู่บ้าน รวมทั้งทอผ้าซื้อขายกันในหมู่เครือญาติในช่วงเทศกาลสำคัญคือ เทศกาลสงกรานต์เท่านั้น ส่วนที่บ้านหนองพังนาค การทำนาได้ปีละหลายครั้ง ชาวบ้านไม่มีเวลาหรือมูลเหตุจูงใจที่เพียงพอที่จะทำงานอุตสาหกรรมในครัวเรือน ในปัจจุบันเหลือเพียงครัวเรือนไม่กี่แห่งที่ยังทำการจักสานอยู่ แต่ก็ทำเพียงเล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่ปรากฏว่ามีการทำอุตสาหกรรมครัวเรือนในบ้านใหม่ บ้านเขาเจ็ย และหนองชุมพร ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า การสร้างถนนเชื่อมหมู่บ้านกับโลกภายนอกมีให้ (ชาวบ้านมีรถยนต์และรถปิคอัพเพิ่มขึ้น) ทำให้สินค้าอุปโภคและบริโภคราคาถูกลงจากเมืองเข้ามาตีตลาดได้ง่ายขึ้น ชาวบ้านจึงไม่มีความจำเป็นต้องผลิตสินค้าขึ้นใช้เองหรือผลิตเพื่อขาย เพราะสินค้าอุตสาหกรรมในครัวเรือนมีขนาดของตลาดที่จำกัดด้วย

6. รายได้ รายจ่าย และหนี้สิน

เนื่องจากขาดสถิติรายได้และรายจ่ายระยะยาวของหมู่บ้านทั้ง 5 แห่ง ตัวเลขจากการสำรวจภาคสนามในระดับครัวเรือนของโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ในปี ค.ศ.2001/2002 ให้เราเห็นภาพของรายได้จากการทำงานในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร รวมทั้งรายจ่ายทางการเกษตร (เช่น ค่าจ้างแรงงาน ค่าปุ๋ย ค่าจ้างรถไถ ค่ายาปราบศัตรูพืช และอื่น ๆ) ของครัวเรือนในหมู่บ้านทั้ง 5 แห่งได้ดังนี้ **ที่บ้านหนองพังนาค** รายได้จากการเกษตรและนอกเกษตรรวมกันเท่ากับ 142,256 บาทต่อครัวเรือน โดยที่รายได้จากการเกษตรสุทธิ (รายได้จากการเกษตรหักด้วยรายจ่ายทางการเกษตร) เท่ากับ 89,188 บาทต่อครัวเรือน และเมื่อหักรายจ่ายเพื่อการบริโภคอื่น ๆ จะเท่ากับ 81,935 บาทต่อครัวเรือน บ้านหนองพังนาคมีระดับรายได้ของครัวเรือนค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับบ้านกุดจอก ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่มีการทำนาเป็นอาชีพหลักของชาวบ้าน ส่วนหนึ่งเพราะที่บ้านหนองพังนาคสามารถทำนาได้อยู่ในเขตชลประทานและทำนาได้ปีละหลายครั้ง (หลายครัวเรือนสามารถทำนาได้ถึงปีละ 3 ครั้ง) ส่วนบ้านกุดจอกสามารถทำนาส่วนใหญ่ได้เพียงปีละ 1 ครั้ง (บางครัวเรือนสามารถทำนาได้ 2 ครั้ง หากอยู่ใกล้กับคลอง) นอกจากนี้รายได้นอกภาคเกษตรของบ้านหนองพังนาคก็อยู่สูงกว่าบ้านกุดจอก กล่าวคือเท่ากับ 53,068 บาทต่อครัวเรือน ในขณะที่บ้านกุดจอกเท่ากับ 51,147 บาทต่อครัวเรือน **ปัจจัยสำคัญ**ในการกำหนดความแตกต่างของรายได้ระหว่างบ้านหนองพังนาค และบ้านกุดจอกน่าจะมาจากปัจจัยทรัพยากรการใช้เป็นสำคัญ เพราะการมีระบบชล

¹⁴⁹ สัมภาษณ์ นางอุบลรัตน์ มั่งมี บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ประทานได้ส่งผลให้ชาวนาใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างเข้มข้นไปพร้อม ๆ กับการยอมรับเทคโนโลยีสมัยใหม่ ซึ่งในที่สุดจะมีผลต่อรายได้ของเกษตรกรนั่นเอง (แม้ว่าขนาดของฟาร์มทำนาของบ้านกุดจอกมีขนาดใหญ่กว่าขนาดฟาร์มทำนาของบ้านกุดจอก แต่ก็ไม่มีผลทำให้รายได้ของเกษตรกรบ้านกุดจอกอยู่ในระดับสูงกว่าบ้านหนองพังนาค) แม้ว่ารายได้จากการทำนาของบ้านหนองพังนาคจะอยู่ในระดับสูงกว่าบ้านกุดจอกประมาณเกือบ 1 เท่าตัว แต่ทว่ารายจ่ายในการทำนาของเกษตรกรที่บ้านหนองพังนาคก็อยู่ในระดับสูงมากเช่นเดียวกัน ในปี ค.ศ.2001/2002 รายจ่ายในการทำนาของบ้านหนองพังนาคสูงกว่าบ้านกุดจอกถึงมากกว่าเท่าตัว (สูงถึงร้อยละ 124) ซึ่งแสดงว่า ค่าใช้จ่ายในการทำนาในเขตชลประทานก็เพิ่มขึ้นสูง เนื่องมาจากการใช้ปัจจัยการผลิตทางการเกษตรที่เพิ่มสูงขึ้นนั่นเอง ปัญหาค่าใช้จ่ายในการทำนาในระดับสูงมักจะเป็นปัญหาที่สำคัญโดยเฉพาะในเขตชลประทาน ในด้านค่าจ้างไถและเกี่ยว โดยในปัจจุบันนี้ใช้รถไถและรถเกี่ยวหมด และในหมู่บ้านเองก็มักขาดแรงงานในการทำนา (ส่วนหนึ่งเพราะหนุ่มสาวได้ไปทำงานในเมืองกันหมด) ค่าจ้างจึงถีบตัวสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น สูงถึง 120 บาทต่อวัน (ในปี ค.ศ.2001) แม้กระนั้นก็ตามก็ยังคงหาคนทำไม่ได้อีก ชาวนาต้องจ่ายค่าจ้างที่สำคัญคือ ค่าไถไร่ละ 300 บาท ค่าดำไร่ละ 240 บาท ค่าเก็บเกี่ยวไร่ละ 300-400 บาท นอกจากนั้นยังต้องเสียค่าปุ๋ยไร่ละ 300 – 350 บาท (1 กระสอบ (1 ลูก)) และยาปราบศัตรูพืชประมาณ 200 – 400 บาทต่อ 4 – 5 ไร่ แล้วแต่ราคาซึ่งแตกต่างกันมาก แม้ว่าค่าใช้จ่ายทางการเกษตรของชาวนาหมู่บ้านหนองพังนาคค่อนข้างสูง แต่ทว่ารายได้สุทธิทางการเกษตรก็ยังสูงกว่าบ้านกุดจอกเกือบร้อยละ 60 (รายได้สุทธิการเกษตรที่บ้านหนองพังนาคเท่ากับ 89,188 บาทต่อครัวเรือน แต่ที่บ้านกุดจอกเท่ากับ 56,147 บาทต่อครัวเรือน) รายได้จากนอกภาคเกษตรของทั้งสองหมู่บ้านอยู่ในระดับที่ใกล้เคียงกัน ในปี ค.ศ.2001/2002 รายได้นอกการเกษตรของบ้านหนองพังนาคเท่ากับ 53,068 บาทต่อครัวเรือน ส่วนที่บ้านกุดจอกเท่ากับ 51,147 บาทต่อครัวเรือน (ตารางที่ 5.15) และหลังจากหักค่าใช้จ่ายเพื่อการบริโภค เช่น ค่าอาหาร เสื้อผ้า ยารักษาโรค ที่อยู่อาศัย ค่ายานพาหนะ ค่าภาษีสังคม ค่าทำบุญและบริจาค ค่าเล่าเรียนของบุตร ครัวเรือนที่บ้านหนองพังนาคมีรายได้มากกว่ารายจ่ายทั้งสิ้นเท่ากับ 81,935 บาทต่อครัวเรือน ในขณะที่บ้านกุดจอกมีรายได้มากกว่ารายจ่ายเท่ากับ 8,519 บาทต่อครัวเรือนเท่านั้น (ตารางที่ 5.15) ส่วนที่บ้านหนองชุมพรรายได้ทางการเกษตรมาจากสามส่วนคือ รายได้จากการเลี้ยงกึ่งกุลาดำ ทำนา และสวน แม้ว่ารายได้จากการทำนาและทำสวนของบ้านหนองชุมพรจะค่อนข้างต่ำ แต่รายได้จากการเลี้ยงกึ่งจะอยู่ในระดับสูงเมื่อเทียบกับรายได้จากการทำนาและสวน ในบางกรณีผู้ที่เลี้ยงกึ่งกุลาดำในฟาร์มขนาดใหญ่ เช่น 40 – 50 ไร่ และเลี้ยงกึ่งปีละกว่า 2 ครั้ง (2 ปี 5 ครั้ง) จะมีรายได้ถึง 500,000 – 600,000 บาทต่อการขายกึ่งต่อครั้งเลยทีเดียว ในปี ค.ศ.2001/2002 รายได้จากการเลี้ยงกึ่งกุลาดำ ทำนา และทำสวน ในฟาร์มเฉลี่ยเท่ากับ 204,687 บาทต่อครัวเรือน และเมื่อหักรายจ่ายทางการเกษตรออกไปแล้ว คือ ค่าอาหารเลี้ยงกึ่ง ค่าน้ำมันเชื้อเพลิง ค่าจ้างแรงงาน ค่าลูกกึ่ง แล้ว ชาวบ้านที่บ้านหนองชุมพรมีรายได้สุทธิทางการเกษตรสูงถึง 126,245 บาทต่อครัวเรือน และหากนับรวมรายได้

ตารางที่ 5.15 รายได้รายจ่ายของครัวเรือนของหมู่บ้าน 5 แห่ง ค.ศ.2001/2002

หน่วย : บาทต่อครัวเรือน

หมู่บ้าน	(1) อายุ หัวหน้า ครัวเรือน	(2) ขนาดครัว เรือน (คน)	(3) ขนาดปารม (ไร่)	(4) รายได้จาก การเกษตร	(5) รายจ่ายการ เกษตร	(6) = (5) - (4) รายได้สุทธิ การเกษตร	(7) รายได้ นอกภาค เกษตร	8 = (7) + (6) รายได้ของ ครัวเรือน	(9) รายจ่าย เพื่อการ บริโภคและ อื่นๆ	(10) = (8) (9) รายได้ มากกว่าราย จ่าย
หนองพังกา	54.2	2	28	221,438	132,250	89,188	53,068	142,256	60,321	81,935
กุคจอก	48.3	2.7	333	115,013	58,866	56,147	51,147	107,294	39,909	8,519
หนองชุมพร	53.1	4.3	19.1	204,687	78,442	126,245	82,223	208,528	45,372	163,156
ใหม่	49.8	3.4	21.9	68,340	36,240	22,100	33,128	62,220	52,431	12,789
เขาเขียว	48.1	2.1	20.3	64,230	30,121	34,109	36,249	70,358	49,320	21,038
เฉลี่ย	50.7	3.04	24.6	134,741	67,183	67,557	51,175	11,731	49,470	57,487

แหล่งที่มา : การสำรวจโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

จากนอกภาคเกษตรซึ่งเท่ากับ 82,283 บาท (รายได้ส่วนนี้ส่วนใหญ่มาจากการทำงานโรงงานอุตสาหกรรมในอำเภอบางคล้า) แล้ว จะมีรายได้เท่ากับ 208,528 บาทต่อครัวเรือน และเมื่อหักค่าใช้จ่ายในการบริโภคและค่าใช้จ่ายอื่น ๆ แล้ว จะมีรายได้มากกว่ารายจ่ายเท่ากับ 163,156 บาทต่อครัวเรือน (ตารางที่ 5.16) ส่วนที่บ้่านใหม่และบ้านเขาเจ็ยรายได้จากการทำการเกษตรคือ พืชไร่ (และส่วนใหญ่คือข้าวโพด) ก่อนข้างจะต่ำเมื่อเทียบกับรายได้จากการทำนา ที่บ้านหนองพังนาคและกุดจอก เพราะรายได้จากการทำพืชไร่ของหมู่บ้านทั้งสองเท่ากับ 68,340 บาทต่อครัวเรือน และ 64,230 บาทต่อครัวเรือน และหากหักรายจ่ายในการทำการเกษตรออกจากรายได้บ้านใหม่และบ้านเขาเจ็ยจะมีรายได้สุทธิทางการเกษตรเท่ากับ 32,100 และ 36,249 บาทต่อครัวเรือนตามลำดับ และหากนับรวมรายได้นอกภาคเกษตรแล้วบ้านใหม่และบ้านเขาเจ็ยจะมีรายได้ทั้งหมดเท่ากับ 65,220 บาทต่อครัวเรือน และ 70,358 บาทต่อครัวเรือน ตามลำดับ และหากหักค่าใช้จ่ายเพื่อการบริโภคและค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ออกไปแล้ว จะมีรายได้มากกว่ารายจ่ายเท่ากับ 12,789 และ 21,038 บาทต่อครัวเรือนตามลำดับ

แม้ว่ารายได้ของครัวเรือนจะมากกว่ารายจ่ายของครัวเรือน (ตารางที่ 5.16) แต่ไม่ได้หมายความว่า ชาวบ้านจะไม่ประสบปัญหาหนี้สิน เพราะค่าใช้จ่ายของการเกษตรที่นับวันจะสูงขึ้นเรื่อย ๆ และราคาสินค้าเกษตรไม่มีแนวโน้มที่เพิ่มขึ้นแต่อย่างไร (ยกเว้นในกรณีของราคากุ้งกุลาดำที่ตลาดต่างประเทศยังขยายตัวได้ดี ประกอบกับการปล่อยให้ค่าเงินบาทลอยตัว นับแต่เดือนกรกฎาคม 2540 เป็นต้นมา มีผลให้ราคาของกุ้งกุลาดำค่อนข้างจะอยู่ในระดับสูง ชาวบ้านสามารถขายได้ในราคากิโลกรัมละ 200 – 450 บาท) ชาวบ้านจึงประสบกับปัญหาหนี้สิน และเป็นหนี้สินที่เกิดจากค่าใช้จ่ายในการเกษตร เพื่อที่จะรักษาระดับการผลิตเดิม รวมทั้งหนี้สินเพื่อการบริโภคด้วย ตัวเลขจากตารางที่ 5.17 แสดงว่า ในปี ค.ศ.2001/2002 ชาวบ้านหนองชุมพรมีระดับเป็นหนี้ต่อครัวเรือนสูงที่สุดคือ 110,214 บาทต่อครัวเรือน เมื่อเทียบกับหมู่บ้านอื่น ๆ ในขณะที่บ้านหนองพังนาค หนี้สินต่อครัวเรือนสูงเป็นอันดับสอง คือเท่ากับ 99,615 บาท และตามด้วย บ้านกุดจอก (77,504 บาทต่อครัวเรือน) บ้านใหม่ (69,055 บาทต่อครัวเรือน) และบ้านเขาเจ็ย (56,543 บาทต่อครัวเรือน) (ตารางที่ 5.16)

ตารางที่ 5.16 หนี้สินของหมู่บ้าน 5 แห่ง ค.ศ.2001/2002

หน่วย : บาทต่อครัวเรือน

หมู่บ้าน	ร้อยละของครัวเรือนที่เป็นหนี้	บาทต่อครัวเรือน	จำนวนตัวอย่าง
หนองพังกา	39	99,615	100
กุดจอก	47	77,504	100
หนองชุมพร	28	110,214	80
ใหม่	27	69,055	100
เขาเขียว	67	56,543	100

แหล่งที่มา : การสำรวจโครงการชุมชนเศรษฐกิจหมู่บ้านไทย

ภาวะหนี้สินที่ค่อนข้างสูงของครัวเรือนของหนองชุมพรและบ้านหนองพังกา แสดงถึง การขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้า คือ การทำฟาร์มกุ้งที่มีการลงทุนต่อไร่ค่อนข้างสูง (ในกรณีบ้านหนองชุมพร) และการทำงานในเขตชลประทานปีละหลายครั้งมีผลให้ขนาดของการลงทุนและค่าใช้จ่ายทางการเกษตรในการทำงานได้เพิ่มสูงขึ้นด้วย เมื่อเทียบกับการทำงานในเขตน้ำฝน ซึ่งส่วนใหญ่ทำนาครั้งเดียว เช่น ที่บ้านกุดจอก และการทำไร่ที่บ้านใหม่และบ้านเขาเขียว เป็นที่น่าสังเกตว่าที่บ้านเขาเขียว แม้ว่าจำนวนหนี้สินต่อครัวเรือนจะต่ำที่สุดเมื่อเทียบกับหมู่บ้านอื่น ๆ แต่สัดส่วนของครัวเรือนที่เป็นหนี้สินต่อครัวเรือนทั้งหมดก็อยู่ในระดับสูงที่สุดเช่นเดียวกัน คือ (ร้อยละ 67 ของครัวเรือนเป็นหนี้) โดยที่รองลงไปคือ บ้านกุดจอก (ร้อยละ 47) บ้านหนองพังกา (ร้อยละ 39) บ้านหนองชุมพร (ร้อยละ 28) และบ้านใหม่ (ร้อยละ 27) ตามลำดับ (ตารางที่ 5.16) เหตุที่สัดส่วนของจำนวนครัวเรือนของบ้านเขาเขียวอยู่ในระดับสูงเมื่อเปรียบเทียบกับหมู่บ้านอื่นเพราะเกษตรกรที่บ้านเขาเขียวมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ยากจนและระดับรายได้ต่ำเมื่อเทียบกับหมู่บ้านอื่น ๆ รวมทั้งเป็นลักษณะของเกษตรกรรายย่อยที่ใช้แรงงานในครัวเรือน และ “แรงงานแลกเปลี่ยน” ในบางเวลา สินเชื่อทางการเกษตรจึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับเกษตรกรเพราะหากเขาต้องทำการผลิตเพื่อการค้าคือ ข้าวโพด ถ้าปราศจากสินเชื่อแล้วเขาจะไม่สามารถมีทุนรอนเพื่อประกอบการผลิตในระดับเดิมต่อไป และเนื่องจากความจำเป็นดังกล่าว ทำให้ชาวบ้านจำนวนมากต้องตกอยู่ในภาวะหนี้สิน

หนี้ที่เกิดขึ้นมีเพียงแต่เป็นหนี้ที่เกิดขึ้นกับการประกอบการเกษตร (และกิจกรรมนอกภาคเกษตรกรรมในหมู่บ้าน) แต่ทว่ายังเกิดขึ้นกับการบริโภคด้วย โดยเฉลี่ยแล้วประมาณร้อยละ 70 – 80 ของเงินกู้ถูกนำไปใช้เพื่อการผลิต (ครัวเรือนเกษตรกรที่รายได้ต่ำและขนาดของฟาร์มมีขนาดเล็กเงินกู้จะถูกใช้ไปเพื่อการผลิตในการรักษาระดับการผลิตเดิมของตน ส่วนครัวเรือนเกษตรกรที่มีรายได้ค่อนข้างสูงและมีขนาดของฟาร์มค่อนข้างใหญ่ จะถูกใช้ไปในการขยายกิจการการผลิต โดยลง

ทุนเพิ่มขึ้น เช่น ในกรณีของบ้านหนองชุมพร) อีกร้อยละ 20 – 30 กู้ยืมไปใช้เพื่อการบริโภค และนับวันค่าใช้จ่ายในการบริโภคจะมีความสำคัญเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ การเลียนแบบการบริโภคอาจถือว่าเป็นรายจ่ายที่เกินตัวของเกษตรกร และเป็นเหตุให้มีการใช้จ่ายเกี่ยวกับตัวเงินมากยิ่งขึ้น รายจ่ายที่เพิ่มขึ้นส่วนนี้มาจากความต้องการซื้อสินค้าฟุ่มเฟือย ที่ไม่จำเป็น อาทิเช่น การแต่งกาย การใช้จ่าย การจัดงานประเพณี บวชนาค บวชนเณร งานรื่นเริงประจำปีของหมู่บ้าน การประกวดประชันจัดงานพิธีต่าง ๆ เป็นต้น รวมทั้งการมีรถมอเตอร์ไซด์ ปิคอัพ และโทรศัพท์มือถือ เป็นต้น ลักษณะของการเลียนแบบการบริโภคของชาวบ้านในแต่ละหมู่บ้านย่อมแตกต่างกันตามระดับของรายได้และความเจริญของท้องถิ่นเป็นสำคัญ เกษตรกรที่มีฐานะปานกลางและค่อนข้างดีมักจะมีการเลียนแบบอย่างในการบริโภคมากกว่าฐานะยากจน เกษตรกรในท้องถิ่นที่เจริญ ใกล้เมือง รวมทั้งมีการคมนาคมสะดวก เช่น ที่บ้านหนองพังนาค ย่อมมีการเลียนแบบในการบริโภคมากกว่าท้องถิ่นที่ล้าหลังกว่า เช่น บ้านเขาเขียวและบ้านใหม่ เป็นต้น แหล่งที่มาของเงินกู้ที่สำคัญของหมู่บ้านทั้ง 5 แห่ง ที่กว่าร้อยละ 80 ของครัวเรือนและเงินทุนมาจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร และในระยะหลังเริ่มมีการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ในบางหมู่บ้าน คือ บ้านเขาเขียว เกษตรกรได้กู้เงินจากนายทุนจากอำเภอถานสั๊ก โดยคิดอัตราดอกเบี้ยเท่ากับร้อยละ 3 – 5 ต่อเดือน โดยที่เกษตรกรจะชำระหนี้โดยนำพืชไร่ไปขายแก่นายทุนและถูกหักรายได้บางส่วนเป็นค่าดอกเบี้ย แต่ก็มีอยู่ไม่กี่ครัวเรือนประมาณ 3 – 4 ครัวเรือนในหมู่บ้านเท่านั้น

ภาพที่ 5.7 เาแรงเก็บเกี่ยวข้าวที่บ้านหนองชุมพร จ.ละโว้

ภาพที่ 5.8 รถเก็บเกี่ยวข้าวที่ประกอบขึ้นที่บ้านหนองพังนาค จ.ชัยนาท

7. เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน : เศรษฐกิจแบบ 2 ระบบ

แม้ว่าเศรษฐกิจหมู่บ้านทั้ง 5 แห่ง ในด้านหนึ่งจะมีการแทรกซึมของเศรษฐกิจที่เน้นการผลิตเพื่อขายและกำไรมากขึ้นเรื่อย ๆ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นเศรษฐกิจทุนหรือระบบเศรษฐกิจที่การผลิตที่เข้าสู่การค้าหรือเป็นเงินตราเข้ามามีบทบาทเพิ่มขึ้นตามลำดับ แต่ทว่าระบบเศรษฐกิจของชาวบ้านที่มีวิถีชีวิตที่ไม่คิดพึ่งระบบทุน ที่เน้นการผลิตทุกอย่างเป็นสินค้าก็ยังคงดำรงอยู่ การดำรงอยู่ของวิถีชีวิตแบบนี้บางที่เราเรียกว่า “เศรษฐกิจบ้าน”¹⁵⁰ หรือเป็นระบบเศรษฐกิจบ้านซึ่งมีอยู่โดยธรรมชาติ ซึ่งดำรงอยู่มาช้านานและดำรงอยู่ในปัจจุบัน เศรษฐกิจส่วนนี้คือการใช้แรงงานเข้มข้นและใช้แรงงานในครอบครัว แลกเปลี่ยนเพื่อให้พอเพียงยิ่งขึ้นไม่ใช่เพื่อกำไร และในแง่ของสังคมและการปกครองได้มีระบบเครือญาติ เคารพผู้อาวุโสตามอายุ และปฏิบัติตามธรรมเนียมประเพณีโดยดั้งเดิม วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนและเศรษฐกิจของวัดและชุมชนเป็นเศรษฐกิจที่พึ่งพาอาศัย

¹⁵⁰ ผู้วิจัยได้รับอิทธิพลของแนวความคิดนี้จาก ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (ฉัตรทิพย์ 2545)

ซึ่งกันและกัน เศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจที่มีเส้นทางเป็นของตนเอง มีวัฒนธรรมชุมชนที่เข้มแข็ง คือ ความมีน้ำใจ ครอบครัวทั้งหลายในชุมชนมีบรรพบุรุษร่วมกันช่วยเหลือกันด้วยความเต็มใจเต็มที่ในการผลิตและการแบ่งปันผลผลิต รวมทั้งช่วยเหลือกันในช่วงเวลาสำคัญ เช่น สร้างบ้านสร้างถนน และกิจการก่อสร้างอื่น ๆ ช่วยกันเวลาทุกชั่วรุ่น ร่วมกันปกป้องอันตราย (ฉัตรทิพย์ 2545 : 4)

ลักษณะสำคัญของเศรษฐกิจหมู่บ้านทั้ง 5 แห่งอีกประการหนึ่ง คือ ลักษณะเศรษฐกิจที่มีการผลิตเพื่อครัวเรือนและชุมชน ในบางแห่งพยายามฟื้นฟูและทำหัตถกรรมพื้นบ้าน เช่น ทอผ้าหรือทำไรรักษาสวนผสม และหาอยู่หากินกับธรรมชาติ การออกไปทำงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมในเมืองก็ได้มีรายได้นอกภาคเกษตรกรรมเข้ามาลงทุนในหมู่บ้านเพื่อให้กิจการเศรษฐกิจทั้งในเกษตรและนอกเกษตรในหมู่บ้านได้ขยายตัวต่อไป เพื่อที่จะรักษาวิถีการผลิตแบบครัวเรือนและแบบอิสระเอาไว้ต่อไป สมาชิกของครัวเรือนบางแห่งก็ไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมเป็นเพียงชั่วคราวหรือในช่วงฤดูแล้งเท่านั้น เมื่อถึงฤดูทำนาก็กลับมาช่วยสมาชิกในครัวเรือนทำไรรักษาด้วยความจำเป็นที่จะต้องดูแลครอบครัวใกล้ชิดกันจึงนิยมทำงานไม่ไกลบ้าน (หากเขามีทางเลือกที่จะทำงานใกล้บ้าน) แม้ว่าในระยะกว่าทศวรรษที่ผ่านมา แรงงานวัยหนุ่มสาวในหมู่บ้านเริ่มขาดแคลนเนื่องจากอัตราการเพิ่มของประชากรได้ลดลงนับแต่ต้นทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา มีผลให้ขนาดของครัวเรือนเล็กลง ประกอบกับ แรงงานวัยหนุ่มสาวได้อพยพย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านไปทำงานในเมือง ค่าจ้างได้เติบโตสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว เกษตรกรได้หันมาใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรมากขึ้น การแลกเปลี่ยนแรงงานในไรรักษาหรือ “ลงแขก” ได้เริ่มหมดไป แต่อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านก็มีการพัฒนารูปแบบของการ “เอาแรง” มาเป็นการ “ยืมแรง” หรือ “ยืมเครื่องจักร” มาใช้ในการทำงานในไรรักษาและการเกษตรอื่น ๆ รวมทั้งยืมแรงกันในบางช่วงเวลาการผลิตเพื่อรักษาระดับการผลิตในไรรักษาให้อยู่ได้ จิตวิญญาณของ “การแลกเปลี่ยน แรงงาน” ก็ยังคงดำรงอยู่ นอกจากนี้ชาวบ้านจำนวนไม่น้อยยังพอใจที่จะทำนาต่อไป ทั้งนี้แม้ว่าจะมีผลตอบแทนต่ำหรือ “ขาดทุน” เพราะว่าจะเพื่อที่จะรักษาที่ดินและวิถีชีวิตในภาคเกษตรเอาไว้ และคิดว่าสมาชิกของครัวเรือนที่อพยพออกไปทำงานในเมืองจะกลับมาใช้ชีวิตบั้นปลายของชีวิตในหมู่บ้าน วิถีชีวิตในชุมชนหมู่บ้าน 5 แห่ง ในภาคกลาง แม้จะได้รับผลกระทบจากการพัฒนาแบบทุนนิยม โดยมีการผลิตการค้าที่เน้นกำไร แต่สาระสำคัญของ “เศรษฐกิจบ้าน” หรือ “เศรษฐกิจชาวบ้าน” ที่ไม่ได้เน้นกำไรก็ยังไม่ได้ถูกทำลายลงอย่างสิ้นเชิง ชาวบ้านชาวไร่ยังคงรักษาความสัมพันธ์กันภายในหมู่บ้าน ในฐานะเป็นลูกหลานหรือสมาชิกของคนในหมู่บ้านเดียวกัน แม้ระดับการพึ่งพาจะน้อยลงกว่าในอดีต แต่ก็ยังคงมีการพึ่งพากันตามพอสมควร ซึ่งจะได้เห็นจาก การช่วยเหลือกิจกรรมวัด กิจกรรมทางสาธารณะ กิจการของเพื่อนบ้านเมื่อถึงวาระบวชลูก เจ็บป่วย หรือเมื่อตาย ชาวบ้านจะแสดงน้ำใจช่วยเหลือกันคนละไม้ละมือในฐานะคนหมู่บ้านเดียวกัน

ที่บ้านกุจจอก แม้ว่าอุตสาหกรรมครัวเรือนคือ ทอผ้าจะได้เริ่มลดความสำคัญลง เพราะชาวบ้านหันไปทำนาเพิ่มขึ้นนับแต่ทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา และหันไปทำงานนอกภาคเกษตรกรรมนอกหมู่บ้านมากขึ้น ในระยะกว่า 10 ปีที่ผ่านมา แต่ชาวบ้านยังเห็นความสำคัญของอุตสาหกรรมทอผ้าในฐานะเป็นอุตสาหกรรม “ภูมิปัญญา” ชาวบ้านนำโดย ป้าซ้องพยายามจะรื้อฟื้นอุตสาหกรรมนี้ขึ้นมา ส่วนหนึ่งเพื่อเป็นการถ่ายทอดภูมิปัญญาของชาวบ้านไปสู่ลูกหลานไม่ให้สูญหาย แม้ว่าตลาดจะแคบ แต่ชาวบ้านประมาณ 30 – 40 คน ก็เข้าร่วมโครงการ¹⁵¹ ส่วนใหญ่ของสมาชิกครัวเรือนที่เข้าร่วมก็เป็นเครือข่าย นอกจากจะเป็นการผลิตเพื่อการค้าโดยขึ้นอยู่กับคำสั่ง (order) จากนอกหมู่บ้าน แต่ชาวบ้านก็ยังทอผ้าเพื่อขายให้กับญาติในหมู่บ้าน โดยไม่ได้คิดกำไรสูงนักและวัตถุประสงค์ของการขายให้กับญาติก็เพื่อใช้ในประเพณีสำคัญ เช่น วันสงกรานต์ และซื้อให้ผู้ใหญ่ด้วย ในกรณีของคุณทองเสย จบศรี ได้ทำการทอผ้ามา 5 – 6 ปีแล้ว แต่ไม่ได้ส่งไปขายที่ไหนแต่ขายให้ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นญาติกันเองในบ้านกุจจอก “ไม่มีตลาดส่งนะ ตลาดผ้าไม่มี มีแต่ซื้อขายกันเอง”¹⁵² แม้ว่าจะมีการพยายามส่งเสริมจากทางกระทรวงมหาดไทยโดยให้ทุนอุดหนุนการฝึกอบรมกลุ่มทอผ้าเพื่อสนับสนุนอาชีพสตรีตามโครงการมาตรการกระตุ้นเศรษฐกิจ โดยการให้งบประมาณมาดำเนินงานในแง่ ฝึกอบรม จัดซื้อวัสดุ อุปกรณ์ในการผลิต ก็ยังไม่ประสบความสำเร็จมากนัก เพราะปัญหาและอุปสรรคที่สำคัญคือ (1) เงินทุนของกลุ่มยังไม่เพียงพอ (2) สมาชิกขาดความมั่นใจด้านการตลาด¹⁵³ ดังนั้น กิจกรรมทอผ้าของบ้านกุจจอกจึงเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ทำกันไม่มากนัก และดำเนินการโดยสมาชิกในครัวเรือน โดยมีได้มุ่งหวังผลตอบแทนกำไรเป็นสำคัญ หากแต่เป็นกิจกรรมที่ใช้เพื่อสมานความสามัคคีในครัวเรือนและในหมู่บ้าน ตลอดจนรักษาวัฒนธรรมและภูมิปัญญาดั้งเดิมของชาวบ้านต่อไป

¹⁵¹ สัมภาษณ์ ป้าซ้อง จบศรี บ้านกุจจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁵² สัมภาษณ์ นางทองเสย จบศรี บ้านกุจจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁵³ เอกสาร ผลการดำเนินงานของคณะกรรมการพัฒนาสตรีหมู่บ้าน (2538)

ภาพที่ 5.9 พ่อใหญ่โห(คนกลาง) ผู้ที่ชาวบ้านหนองพังนาค จ. ชัยนาทให้ความเคารพนับถือ

ภาพที่ 5.10 ผู้วิจัยและทีมงานกับชาวบ้าน บ้านกุดจอก จ.ชัยนาท

นอกจากนี้ที่บ้านกุดจอกในปัจจุบันชาวบ้านยังได้ร่วมมือการทำงานโดยการแลกเปลี่ยนเครื่องจักรเพื่อทำงาน จากการสัมภาษณ์พระอาจารย์เขื่อน วัดศรีสโมสร บ้านกุดจอก ท่านได้กล่าวว่า ชาวบ้านได้แก้ไขการขาดแคลนแรงงานในการทำงาน โดยอาศัยการยืมและแลกเปลี่ยนเครื่องจักรกัน “การทำงานสมัยนี้มันเร็วขึ้น เมื่อหว่านแล้ว พอเกี่ยวก็รูด รูดแล้วได้ข้าวเป็นกระสอบ ต้องหลายคนทำ ครอบครัวเดียวทำไม่ได้ เพราะครอบครัวหนึ่งจะมีคนอยู่สองสามคน บ้านหนึ่งมีคนแก่อยู่ก็

ทำไม่ได้ต้องอาศัยรถหลายคัน ๆ มารวมกัน”¹⁵⁴ นอกจากจะยืมเครื่องจักรใช้ในการทำนาแล้ว หากบ้านใดมีแรงงานอยู่ก็จะช่วยแรงงานด้วย “ลงแขกก็คือว่าอย่างบ้านนี้จะหว่าน เขาก็จะมาแล้ว เขาจะบอกกัน เขารู้เลยว่าบ้านนี้จะหว่านข้าว เขาก็มาเอแรงกันไว้ พวกผู้ชายก็ไถก็ไถไป ไถเสร็จแล้วผู้หญิงเขาก็จะหว่านข้าว หว่านแต่ละวัน ๆ ก็เสร็จ”¹⁵⁵ ส่วนในแง่ของการปกครองหมู่บ้าน ด้วยเหตุที่เป็นหมู่บ้านเก่าและส่วนใหญ่เป็นเครือญาติเพราะมีบรรพบุรุษมาจากลาวครั้งเช่นเดียวกัน คนในหมู่บ้านไม่เคยจะทะเลาะกันและแตกแยกกัน สังคมค่อนข้างจะสงบและปรองดองกันสูง ไม่ค่อยมีปัญหาเรื่องขโมย และอบายมุข “คนในหมู่บ้านนี้มันเป็นตระกูลเดียวกันซะหมด เป็นพี่เป็นน้องกันซะหมด มันก็เลยไม่ค่อยแตกแยกกัน ปกครองง่าย การลักขโมยก็ไม่มีเพราะมันเป็นพี่น้องกันซะยังงั้น ตระกูลใหญ่ ๆ มี 3 ตระกูล คือ จันศรี จบศรี และก๊กศรี มันก็เลยเป็นตระกูลเดียวกัน ไม่ค่อยทะเลาะเบาะแว้งกัน”¹⁵⁶ ที่บ้านหนองพังนาค แม้ว่าเศรษฐกิจของหมู่บ้านจะเป็นเศรษฐกิจการปลูกข้าวเพื่อการค้าอย่างเข้มข้น เพราะอยู่ในเขตชลประทานซึ่งมีผลให้การลงแขกได้หมดความสำคัญลง แต่ทว่าในปัจจุบันชาวบ้านยังสามารถยืมเครื่องจักรกลทางการเกษตรเพื่อใช้ในการทำนาได้ บทบาทของผู้นำทางธรรมชาติของ “ลุงโห” ก็มีผลให้ชาวบ้านยอมรับนับถือและยอมรับในความคิดในการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนร่วมทั้งร่วมกันพัฒนาหมู่บ้าน โดยใช้ “วัด” เป็นศูนย์กลางในการพัฒนาลุงโห ปัจจุบัน (ปี ค.ศ.2002) อายุ 75 ปี เป็นผู้ใหญ่ในบ้านหนองพังนาค นอกจากจะเป็น “หมอคู่” เพื่อช่วยดูเคราะห์และโชคชะตาให้กับชาวบ้านโดยไม่คิดมูลค่าแล้ว ยังเป็นผู้อุทิศตัวให้การพัฒนาบ้านหนองพังนาคอย่างแท้จริง รวมทั้งสั่งสอนให้คนนับถือศีล 5 เป็นเนืองนิจ ในช่วงปี ค.ศ.1998- 20001 ได้ชักชวนชาวบ้านให้บริจาคเงินทำบุญเพื่อสร้างศาลาให้แก่วัดได้เงินเป็นจำนวนสูงถึง 780,000 บาท (ซึ่งนับว่าเป็นรายได้ที่สูงมากในช่วงเศรษฐกิจตกต่ำ) ซึ่งใช้ศาลาเพื่อทำกิจกรรมต่าง ๆ ทางศาสนา และกิจกรรมที่สำคัญของหมู่บ้าน เช่น การประชุมของชาวบ้าน เป็นต้น แม้ว่าการขยายตัวของการทำงานเพื่อการค้าจะเพิ่มขึ้นและมีผลต่อความเป็นปัจเจกชนของคนในหมู่บ้าน แต่ทว่าชาวบ้านยังได้มีการร่วมมือกันในการแก้ไขปัญหาสังคมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เช่น ในการแก้ไขปัญหายาบ้า ชาวบ้านได้เสียสละกันมา “มีการตั้งป้อมยามทุกตรอกของหมู่บ้าน อยู่ยามตอนกลางคืน โดยเปลี่ยนเวรกันโดยไม่มีเงินเดือน”¹⁵⁷ ด้วยเหตุที่เป็นหมู่บ้านเก่าแก่ยาวนานนับร้อยปี ชุมชนหมู่บ้านหนองพังนาคมีพิธีกรรมที่สำคัญที่แสดงถึงความเป็นชุมชนร่วมกันของชาวบ้าน คือ พิธีทรงพระนาม พิธีทำบุญกลางหมู่บ้าน พิธีการทำบุญแห่ข้าวพันก้อน และพิธีการทำบุญกลางทุ่งนา (วัฒนธรรมพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดชัยนาท 2542 : 145 – 149) พิธีกรรมแต่ละอย่างได้

¹⁵⁴ สัมภาษณ์ พระอาจารย์เย็น วัดศรีสโมสร บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁵⁵ สัมภาษณ์ นายอนันต์ หินแก้ว บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁵⁶ สัมภาษณ์ นางทองเสย จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁵⁷ สัมภาษณ์ พระอาจารย์สุนทร ชญารักษ์ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

สะท้อนภาพของความเป็นชุมชนที่เก่าแก่ที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ยาวนาน พิธีกรรมบางอย่าง อาทิเช่น พิธีการทำบุญกลางทุ่งนา เป็นเครื่องสะท้อนภาพของ เศรษฐกิจการผลิตข้าวมีความสำคัญกับชาวบ้านชุมชนหนองพังนาคอย่างต่อเนื่อง โดยได้ร่วมกันทำพิธีทำบุญกลางทุ่งนา ซึ่งได้ปฏิบัติสืบทอดจากบรรพบุรุษมาถึงปัจจุบัน โดยกำหนดวันที่ชมงคลของแต่ละปีเป็นการทำบุญกลางทุ่งนาร่วมกัน โดยมีความเชื่อว่า ทุ่งนาคือ สิ่งที่มีพระคุณต่อชาวบ้าน ชาวนาจึงได้อุทิศบุญกุศลไปให้เทวดาที่อาศัยตามท้องทุ่ง ทำให้การทำงานได้ข้าวกล้าอุดมสมบูรณ์ เหลือ แผลงสัตว์ต่าง ๆ ไม่เข้ามารบกวนข้าวในนา โดยที่ชาวบ้านจะนำอาหารคาวหวานไปรวมกันที่กลางทุ่งนา ที่หมู่บ้านกำหนดพิธีทำบุญ นิมนต์พระสงฆ์ทั้งหมู่บ้านมาทำพิธีกรรม และได้พระอุทิศส่วนกุศลแก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลท้องทุ่งท้องนา (วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดชัยนาท 2542 : 149) ส่วนพิธียกทรงชนะมารเป็นพิธีที่ยิ่งใหญ่มากที่สุดของชุมชนในหมู่บ้านทุกหมู่บ้านทุกหลังคาเรือนมาร่วมกันในพิธียกทรง แม้แต่บุตรหลานที่ไปทำงานต่างจังหวัดก็มาร่วมพิธีเช่นเดียวกัน และยังรวมหมู่บ้านอื่น ๆ ที่มีเชื้อลาวครั้งที่มีบรรพบุรุษร่วมกันมาร่วมด้วย เช่น หมู่บ้านไผ่โรงวัว หมู่บ้านแหลมหว้า ชาวบ้านมีความเชื่อว่า หากได้ยกทรงแล้วจะทำให้มีความสุขไม่มีโรคภัยไข้เจ็บประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิต ชีวิตได้ผ่านพ้นอุปสรรคทั้งหลายทั้งปวง เพื่อเป็นสิริมงคลในวันปีใหม่ของไทย (วันสงกรานต์) (วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดชัยนาท 2542 : 147)

วัดและชุมชนหมู่บ้านซึ่งกันและกัน ทุกวันพระชาวบ้านจะไปฟังเทศน์ฟังธรรม ชาวบ้านได้บริจาคเงินเพื่อทำบุญและลงทาน ส่วนวัดได้บริจาคเงินจำนวนหนึ่งเพื่อสร้างโรงเรียน รวมทั้งบริจาคเงินสร้างสถานอนามัยของหมู่บ้านและบริจาคทุนการศึกษาให้แก่เด็กนักเรียน¹⁵⁸ นอกจากนี้ในระยะเวลากว่า 10 ปีที่ผ่านมา ชาวบ้านของหมู่บ้านหนองพังนาคได้อาศัยรายได้จากนอกภาคเกษตรที่ลูกหลานได้ส่งมาให้ได้มาทำการลงทุนในหมู่บ้าน รวมทั้งรายได้จากการทำนา โดยมีกิจการเกี่ยวกับร้านค้าในหมู่บ้าน เช่น ร้านขายของชำ ร้านอาหาร ร้านซ่อมแซมเครื่องยนต์และไฟฟ้า ร้านค้าขายวัสดุและอุปกรณ์ทางการเกษตร ร้านประกอบรถเกี่ยวข้าว เป็นต้น โดยที่กิจกรรมการผลิตเหล่านี้มักจะใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ และเป็นอาชีพที่ค่อนข้างอิสระ ที่บ้านหนองชุมพร แม้ว่าชาวบ้านจะเริ่มหันมาเลี้ยงกุ้งกุลาดำแทนที่การทำนาและมะม่วงมากขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งส่งผลต่อการผลิตเพื่อการค้าเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ และลักษณะการผลิตกุ้งที่ใช้ทุนมากขึ้น แต่การลงแขกในกิจการทำนายังปรากฏให้เห็น ส่วนหนึ่งเพราะการทำนาของชาวบ้านได้ใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง คือ ข้าวหอมมะลิ ซึ่งเป็นข้าวพันธุ์ไวแสง และเหมาะกับการทำนา 1 ครั้ง ซึ่งชาวบ้านบางส่วนพอจะมีเวลาช่วยเหลือกันเอาแรงในไร่นา (แต่ก็ลดลงไปอันมากเมื่อเทียบกับระยะ 20 ปีที่ผ่านมา) ส่วนกิจการอื่น ๆ นอกจากการทำนาก็มีการเอาแรงกันเหมือนกัน เช่น การเลี้ยงฟาร์มกุ้ง รวมทั้งกิจการใน

¹⁵⁸ สัมภาษณ์ พระมหาบุญมี ชัยยาโน วัดหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

การใช้แรงงาน เช่น ซ่อมแซมและต่อเติมบ้าน เป็นต้น ในกรณีของการทำนาข้าว การเอาแรงกัน ได้ใช้ “ช่วยกันของใครมีคนละคันมารวมกัน 3 คัน 4 คัน 5 คัน ระดมกันไถกันเลย”¹⁵⁹ การเอาแรงในกรณีของการทำนาจะใช้แรงงานโดยเฉลี่ยประมาณ 10 – 20 ส่วนใหญ่จะทำตอนเก็บเกี่ยวข้าว โดยช่วยกันเก็บเกี่ยวบรรทุก เป็นต้น¹⁶⁰ ส่วนในกรณีของนาทุ่ง การเอาแรงจะกระทำกันตอนที่จับกุ้งเมื่อทุ่งโตแล้ว การจับกุ้งครั้งหนึ่ง ๆ ใช้คนประมาณ 20 – 30 คน แล้วแต่ขนาดของฟาร์ม เพราะการจับกุ้งต้องใช้แรงงานมาก โดยการจับเพื่อนำไปส่งรถที่เขามารับถึงที่ฟาร์มทุ่ง¹⁶¹ แม้ว่าชาวบ้านส่วนใหญ่จะผลิตเพื่อขายและใช้เทคโนโลยีใหม่มากขึ้น แต่ความสัมพันธ์ของชาววัดก็ไม่เคยเปลี่ยนแปลง หากชาวบ้านมีความทุกข์จากการค้าขาย เช่น ทำฟาร์มเลี้ยงกุ้งขาดทุน ก็จะหาไปหลวงพ่อที่วัด เพราะหลวงพ่อก็นำวัตถุมงคลซึ่งเป็นแผ่นสำหรับเสกคาถามาปลุกเสก แล้วให้ชาวบ้านนำไปใส่ไว้ในบ่อเลี้ยงกุ้ง เพราะเชื่อว่าจะเป็นพิธีกรรมที่เรียก กุ้งมาหา หรือไม่ให้ล้มตายนั่นเอง เจ้าอาวาสมีวิชามาจากเขมร และปัจจุบันท่านก็พูดภาษาเขมรได้ ท่านกล่าวว่า “คาถานี้มีหัวใจพระเวสสุวรรณ แล้วก็ป็นนางพันธุรัตน์เรียกเนื้อปลา กุ้ง มัน (คาถา) มีที่มา และที่ไปของมันไม่ใช่นี้ ๆ แล้วอยากจะทำเอง”¹⁶² นอกจากนี้ในวัดของท่านได้มีการรักษาโรค โดยใช้ยาแผนโบราณรักษาด้วย โรคที่วัดทำการรักษาคืออัมพฤกษ์ อัมพาต ปวดหลัง ปวดเอว โดยมียาหม้อ ยาเม็ด เหยียบเหล็กเผาไปเหยียบให้คนไข้¹⁶³ วิชานี้หลวงพ่เจ้าอาวาสได้เรียนมาจากประเทศลาวด้วย ผู้คนที่มารักษาไม่เพียงมาจากหมู่บ้านหนองชุมพรและหมู่บ้านใกล้เคียงนี้เท่านั้น หากแต่มี “ผู้คนมาจากกรุงเทพฯ ก็มี จันทบุรี ระยอง ปราจีนบุรี นครนายก ก็มี ระดับครู ๆ ยังมีเลย” โดยที่ค่ารักษาแล้วแต่คนไข้จะบริจาคตามศรัทธา¹⁶⁴

¹⁵⁹ สัมภาษณ์ หลวงพ่อวิบูลโชติธรรม วัดไผ่ขวาง อำเภอราชสาส์น จังหวัดฉะเชิงเทรา

¹⁶⁰ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

¹⁶¹ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

¹⁶² สัมภาษณ์ หลวงพ่อวิบูล โชติธรรม วัดไผ่ขวาง อำเภอราชสาส์น จังหวัดฉะเชิงเทรา

¹⁶³ สัมภาษณ์ หลวงพ่อวิบูลโชติธรรม วัดไผ่ขวาง อำเภอราชสาส์น จังหวัดฉะเชิงเทรา

¹⁶⁴ สัมภาษณ์ หลวงพ่อวิบูลโชติธรรม วัดไผ่ขวาง อำเภอราชสาส์น จังหวัดฉะเชิงเทรา

บทที่ 6 บทสรุป : หมู่บ้านกับการพัฒนาเศรษฐกิจไทยสมัยใหม่

ชุมชนหมู่บ้านในภาคกลางมีประวัติศาสตร์อันยาวนาน อาณาบริเวณของภาคกลางเป็นที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ และอุดมสมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งของโลก ดินแดนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา (Chao Phraya Delta) หรือที่เรียกว่า ลุ่มน้ำเจ้าพระยานั้นเฉกเช่นพื้นที่ลุ่มแม่น้ำอื่น ๆ ของโลก อาทิเช่น ลุ่มแม่น้ำโขงในประเทศเวียดนามและกัมพูชา และลุ่มแม่น้ำอิรวดีของพม่า ต่างก็เป็นแหล่งกำเนิดอารยธรรมและการตั้งถิ่นฐานชุมชนที่สำคัญยิ่ง ด้วยเหตุที่ดินดอนสามเหลี่ยมหรือเดลตาคือพื้นที่ราบลุ่มที่เกิดจากการทับถมของโคลนตะกอนที่แม่น้ำและลำน้ำพัดพาลงมาจากภูเขาและพื้นที่สูง จึงเป็นดินอุดมสมบูรณ์ด้วยปุ๋ยธรรมชาติ เหมาะกับการเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารที่เลี้ยงผู้คนได้มาก ที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาจึงเป็นที่ตั้งหลักแหล่งของกลุ่มชนหลากหลายเชื้อชาติที่อพยพเข้ามาจากภายนอกเป็นที่เหมาะสมกับการสร้างบ้านเรือนและเรือนสวนและชุมชน ที่ราบลุ่มภาคกลางเคยได้รับสมญานามว่าเป็น “อู่ข้าวอู่น้ำ” ที่สำคัญแห่งหนึ่งของโลก บางครั้งชาวตะวันตกให้สมญานามว่า “Rice Bowl of Asia” ซึ่งเป็นภาพสะท้อนถึงความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ดินในการทำเกษตรกรรมเพื่อค้าขาย “ข้าว” เลี้ยงดูผู้คนในเอเชียและของโลก ผลกระทบของสนธิสัญญาเบาริงที่รัฐบาลสยามได้ลงนามกับสหราชอาณาจักร ในปี ค.ศ.1855 และผลของสนธิสัญญาประเภทเดียวกันนี้กับประเทศมหาอำนาจอื่น ๆ ในเวลาต่อมาได้ส่งผลให้หมู่บ้านไทยในภาคกลางเริ่มเปลี่ยนไปสู่เศรษฐกิจการค้าและการใช้เงินตรามากขึ้นตามลำดับ และไทยได้กลายเป็นผู้ส่งออกสินค้ารายใหญ่ของโลกนับแต่ทศวรรษ 1880 เป็นต้นมา ในปี ค.ศ.1910 ร้อยละ 90 – 95 ของผลผลิตข้าวมาจากการผลิตของหมู่บ้านภาคกลาง จวบจนกระทั่งสงครามโลกครั้งที่ 2 ข้าวมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางและของประเทศไทยเป็นอันมาก ในแง่ของเป็นการผลิตของหมู่บ้าน การจ้างงาน วัฒนธรรม และพิธีกรรมต่าง ๆ ลักษณะการผลิตทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านไทยยังคงเป็นชาวนารายย่อย/หรือมีระบบการผลิตขนาดเล็กยังคงเป็นลักษณะเด่น (เหมือนกับการผลิตเมื่อมีการลงนามสัญญาเบาริงในปี ค.ศ.1855 เกือบร้อยปีมาแล้วนั่นเอง) การเพิ่มผลผลิตข้าวเกิดจากการขยายเนื้อที่การเพาะปลูก โดยใช้เทคโนโลยีการผลิตแบบง่าย ๆ คือ ใช้วัว ควาย และคราด แม้ว่าผลผลิตต่อไร่จะต่ำ แต่ทว่าผลผลิตข้าวต่อหน่วยแรงงานอยู่ในระดับสูง เพราะการผลิตข้าวในภาคกลางมีที่ดินมากและประชากรน้อย หากเราพิจารณาถึงประสิทธิภาพการผลิตของชาวนาไทยในภาคกลางเมื่อเทียบกับประเทศอื่น ๆ ในทวีปเอเชียด้วยกัน (โดยคิดเป็นผลผลิตข้าวต่อหน่วยแรงงานหรือกิโลกรัมต่อ 1 ชั่วโมงทำงาน) เราพบว่าประมาณปี ค.ศ.1890 ชาวนาในญี่ปุ่นต้องใช้เวลารวมถึง 2 เท่าของชาวนาไทยในภาคกลางเพื่อจะได้ผลผลิต 1 หน่วย นอกจากนี้ประสิทธิภาพการผลิตข้าวของชาวนาในภาคกลางในช่วงปี ค.ศ.1906-1909 ยังคงสูงกว่าอินโดนีเซียในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 หรือประมาณ ค.ศ. 1920-1929 เสียอีก (Sompop 1989 : 170 และพอฟันท์ 2539 : 54) ประสิทธิภาพของแรงงานที่สูงส่งผลให้ระดับรายได้และค่าจ้างในชนบทอยู่ในอัตราที่สูงกว่าหรือสูงที่สุดเมื่อเทียบกับประเทศต่าง ๆ ใน

ทวีปเอเชียด้วยกัน เช่น ญี่ปุ่น นอกจากนี้ระดับรายได้หรือค่าจ้างของชาวนาไทยยังมีระดับสูงกว่ารายได้หรือค่าจ้างของแรงงานไร้ฝีมือในกรุงเทพฯ อีกด้วย ระดับรายได้และค่าจ้างที่สูงของชาวชนบทในที่ราบภาคกลาง (หรือที่อื่น ๆ ของไทย) เมื่อเทียบกับนอกภาคเกษตรกรรม เช่น ในกรุงเทพฯ (ประกอบกับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและมีที่ดินเหลือเฟือ) มีผลสำคัญต่อการดึงดูดแรงงานให้ทำงานอยู่ไรรานา และดำรงไว้ซึ่งเศรษฐกิจหมู่บ้านอย่างแน่นหนา และการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจของภาคเกษตรกรรมในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 จึงมีน้อยมาก

แม้ว่าเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางจะมีผลผลิตของแรงงานและระดับรายได้ค่อนข้างสูง โดยเปรียบเทียบกับนอกภาคเกษตรกรรม แต่ทว่าภาวะความล่าช้าทางเทคโนโลยียังคงดำรงอยู่ ชาวนายังคงใช้เทคโนโลยีการผลิตแบบง่าย ๆ ซึ่งมีผลให้ระดับการพัฒนาการเจริญมีเจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร ซึ่งสภาพการณ์ดังกล่าวแตกต่างไปจากบริเวณที่มีการบุกเบิกที่ดินทำกินในประเทศที่พัฒนาแล้ว เช่น สหรัฐอเมริกา นิวซีแลนด์ เพราะในประเทศเหล่านี้ การเพิ่มผลผลิตข้าวมาจากการลงทุนและการนำเอาเทคโนโลยีและวิทยาการใหม่ ๆ มาใช้ตลอดเวลา ผลที่ตามมาก็คือ รายได้ของเกษตรกรได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในขณะที่หมู่บ้านของไทยรายได้ที่เพิ่มขึ้นนั้นมาจากการบุกเบิกพื้นที่ดินทำกินไปเรื่อย ๆ และรัฐก็มิได้ส่งเสริมการเพิ่มผลผลิตการผลิตโดยใช้สินค้าทุนและเทคโนโลยี (อาจจะเป็นเพราะประเทศไทยในขณะนั้นขาดแคลนทุนและความรู้ทางเทคโนโลยีก็อยู่ในระดับต่ำ) จึงกลายเป็นข้อจำกัดอันสำคัญมิให้การพัฒนาเกษตรเจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร และด้วยเหตุที่ระดับการใช้ทุนและเทคโนโลยีของชาวนาไทยอยู่ในระดับต่ำ ผลที่ตามมาก็คือ เศรษฐกิจการผลิตของชาวนาไทยจึงเป็นการผลิตของ “ชาวนาย้อย” ซึ่งแตกต่างไปจากเศรษฐกิจการเกษตรของประเทศที่พัฒนาแล้วจะมีการผลิตที่เน้นเกษตรกรรมขนาดใหญ่ (plantation)

แม้ว่าเศรษฐกิจการปลูกข้าวเพื่อการค้าได้ขยายตัวเข้าสู่ในหมู่บ้านภาคกลางเป็นอันมาก นับแต่กลางศตวรรษที่ 19 ลักษณะทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านในภาคกลางเป็นจำนวนมากยังคงดำรงอยู่เป็น “เศรษฐกิจของชาวนาย้อย” และในหลาย ๆ หมู่บ้านที่ห่างออกไปจากกรุงเทพฯ และแม่น้ำลำคลอง ยังคงเป็นเศรษฐกิจ “แบบเลี้ยงตนเอง” โดยเฉพาะการปลูกข้าวเพื่อการบริโภคเป็นสำคัญ และยังมีการผลิตสินค้าอื่น ๆ เพื่อการบริโภคเสริมด้วย อาทิเช่น สิ่งทอ และเสื้อผ้า การหากินของชาวบ้านก็ดำเนินไปอยู่กับธรรมชาติอย่างง่าย ๆ เช่น จับปลาจากแม่น้ำลำคลอง หาของกินจากป่าและสวน เป็นต้น แม้แต่ในพื้นที่ที่มีการผลิตข้าวเพื่อการค้าเป็นอันมาก เช่น ในย่านรังสิตและธัญบุรี เศรษฐกิจการปลูกข้าวก็ดำเนินไปด้วย “ชาวนาย้อย” เป็นสำคัญ โดยที่ชาวนาย้อยเหล่านี้ได้อาศัยที่นาเช่าของขุนนางและพ่อค้าเจ้าของที่ดินในกรุงเทพฯ ประมาณว่าร้อยละ 95 ของชาวนาที่ทำนาในโครงการรังสิตเป็นชาวนาเช่า (สุนทร 2520)

พัฒนาการของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางได้แตกต่างไปจากประสบการณ์ของประเทศที่พัฒนาแล้ว เช่น ในสหรัฐอเมริกาและยุโรป ในช่วงการปฏิวัติอุตสาหกรรมนับแต่ต้นศตวรรษที่ 18 จนถึงต้นศตวรรษที่ 20 กล่าวคือ พัฒนาการทางเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมของประเทศเหล่านี้

ได้มีผลต่อการทำลายเศรษฐกิจหมู่บ้านและมีส่วนสำคัญยิ่งต่อการผลิตให้แรงงานในชนบทได้เคลื่อนย้ายเข้าสู่เมืองใหญ่เพื่อกลายเป็น “แรงงานราคาถูก” ในภาคอุตสาหกรรมในเมือง นอกจากนี้การพัฒนาเศรษฐกิจยังมีผลต่อ “ความแตกต่างของชนชั้น” ในชนบท (class differentiation) เนื่องจากมีการผลิตเพื่อการค้าขนาดใหญ่ (plantation) โดยใช้ทุนและที่ดินขนาดใหญ่ย่อมมีผลให้ทุนและที่ดินได้กระจุกตัวอยู่กับคนกลุ่มน้อย ในขณะที่เดียวกันชาวนาได้ถูกผลักดันได้สูญเสียที่ดินเพิ่มขึ้นผลที่ตามมาก็คือ ชาวนาต้องไร้ที่ดินทำกิน ในขณะที่เศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางยังคงรักษาระบบเศรษฐกิจของ “เกษตรกรรายย่อย” ที่เน้นการปลูกข้าวยังคงดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่น และพัฒนาการของทุนนิยมไม่สามารถทำลายวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจและการผลิตของเศรษฐกิจหมู่บ้านลงไปได้ การถือครองที่ดินแม้จะมีการกระจุกตัวอยู่กับเจ้าของที่ดินรายใหญ่ไม่ก็รายในพื้นที่โครงการรังสิตและธัญบุรี แต่ในหมู่บ้านรอบนอกออกไปการถือครองที่ดินยังเป็นขนาดเล็ก และชาวนาส่วนใหญ่มีที่ดินเป็นของตนเอง (Zimmerman 1993 : 25-26)

ในด้านวิถีชีวิตและวัฒนธรรม “การปลูกข้าว” และ “วัฒนธรรมข้าว” ชาวนามีเพียงแค่ปลูกข้าวเพื่อบริโภคและค้าขาย แต่ทว่าข้าวยังเป็นที่มาของวัฒนธรรมการช่วยเหลือซึ่งกันและกันของชุมชน และภูมิปัญญาอื่น ๆ เศรษฐกิจการปลูกข้าวและที่มาของวัฒนธรรมจากการเพาะปลูกข้าวเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งต่อการคงอยู่ของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง ข้าวสามารถปลูกได้ดีในเขตที่ราบภาคกลาง เพราะที่ดินที่เหมาะสม ประกอบกับมีระบบแม่น้ำและลำคลองช่วยในด้านการขนส่งและด้านเกษตรกรรม และด้วยลักษณะพิเศษบางประการของ “ข้าว” คือ พืชที่ใช้แรงงานอย่างเข้มข้นในการเพาะปลูก (labor – intensive crop) ย่อมมีผลให้กิจกรรมการปลูกข้าวเกี่ยวพันกับการผลิต การเพาะปลูกข้าวย่อมอาศัยคนเป็นจำนวนมาก ชาวนาในอดีตจะใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นแรงงานในการเพาะปลูก หากแรงงานในครัวเรือนไม่เพียงพอที่จะใช้ “การลงแขก” หรือขอความร่วมมือจากญาติพี่น้องและเพื่อนบ้าน ด้วยการปลูกข้าวต้องอยู่ใน (น้ำ) นา และเพื่อต้องการผลผลิตข้าวให้สูงขึ้นจึงต้องอาศัยความร่วมมือร่วมแรงจากเพื่อนบ้านในการสร้างคูคลอง สระน้ำ เขื่อน และประตูระบายน้ำ เป็นต้น ดังนั้น จึงเป็นการยากที่เพียงลำพังชาวนาคนเดียวหรือครอบครัวเดียวจะทำสำเร็จได้ การร่วมมือและช่วยเหลือระหว่างสมาชิกในหมู่บ้านจึงเป็นทางเลือกที่ดีที่สุดในการผลิตข้าว ลักษณะการร่วมมือดังกล่าวย่อมมีผลต่อการรักษา “ความเป็นชุมชนหมู่บ้าน” ตลอดจนวัฒนธรรมดั้งเดิมที่ตกทอดกันมาของหมู่บ้าน เพราะหากสมาชิกในครัวเรือนใดไม่ได้ให้ความร่วมมือย่อมมีผลให้เขาถูก “ตำหนิ” จากชุมชนได้ ลักษณะการช่วยเหลือโดยเฉพาะการ “แลกเปลี่ยนแรงงาน” ในการผลิตข้าวย่อมมีผลต่อคงอยู่ของชุมชนในแง่ที่ว่า หมู่บ้านไม่ได้ถูกลากเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจการค้ามากกว่าที่ควรจะเป็น ลักษณะเด่นของ “เศรษฐกิจหมู่บ้าน” จึงเป็นเศรษฐกิจการปลูกข้าวที่เน้นความร่วมมือในหมู่สมาชิก และลักษณะการผลิตเช่นนี้เองมีผลให้ลักษณะของชุมชน “ชาวนารายย่อย” จึงคงอยู่ได้อย่างยาว

แม้ว่า “ทุนนิยม” จะเริ่มเข้าทะลวงเข้าสู่หมู่บ้านโดยผ่านเมืองกรุงเทพฯ และเมืองรอบ ๆ กรุงเทพฯ โดยผ่านการค้าขายทางแม่น้ำลำคลองนับแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งน่าจะมีผลต่อการแตกสลายของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน แต่ทว่าหมู่บ้านไทยยังคงเปลี่ยนแปลงน้อยมาก อาทิเช่น ผู้คนส่วนใหญ่ยังคงดำรงชีวิตอยู่ในหมู่บ้านและเน้นการปลูกข้าวเป็นสำคัญ วัฒนธรรมและประเพณีดั้งเดิม (เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงาน) ยังคงดำรงอยู่ ประชากรและแรงงานส่วนใหญ่ยังคงอยู่ในหมู่บ้าน (มากกว่าร้อยละ 90 ของประชากรในภาคกลาง) การเคลื่อนย้ายของแรงงานจากหมู่บ้านสู่กรุงเทพฯ มีน้อยมาก อัตราส่วนระหว่างประชากรในเมืองใหญ่ เช่น กรุงเทพฯ ต่อประชากรทั้งประเทศค่อนข้างจะคงที่หรือเพิ่มขึ้นเพียงเล็กน้อยในช่วงปี ค.ศ.1855 – 1940 ซึ่งอาจจะไม่เกินร้อยละ 2 ต่อปี และสัดส่วนของประชากรในกรุงเทพฯ เมื่อเทียบกับจำนวนประชากรของประเทศไม่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นเลย นับแต่ปี ค.ศ.1914 เป็นต้นมา สัดส่วนของประชากรของกรุงเทพฯ ต่อประชากรทั้งหมดเท่ากับร้อยละ 4.5 เท่านั้น การเจริญเติบโตกรุงเทพฯ ก่อนสงครามโลกครั้งที่สองเป็นไปอย่างเชื่องช้า เพราะส่วนหนึ่งมาจากการขาดแคลนแรงงานจากชนบท เพื่อเป็นแรงงานสำคัญในการพัฒนาอุตสาหกรรมในเมือง ผลที่ตามมาก็คือ ภาคอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ จึงขยายตัวอย่างเชื่องช้า กรุงเทพฯ จึงมิได้มีลักษณะของเมืองอุตสาหกรรมสมัยใหม่หรือภาคอุตสาหกรรมมีบทบาทน้อยมากในทางเศรษฐกิจ ความเชื่อมโยงกับภูมิภาคอื่นยังมีน้อยทั้งแง่กิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคม การเพิ่มขึ้นของประชากรของกรุงเทพฯ มาจากแรงงานชาวจีนอพยพเป็นสำคัญ กรุงเทพฯ เป็นฐานแรงงานของคนจีนอพยพเป็นสำคัญ และเป็นปัจจัยสำคัญต่อการขยายตัวของกิจกรรมนอกภาคเกษตรกรรม ประมาณว่ามากกว่าร้อยละ 50 ของประชากรในกรุงเทพฯ เป็นชาวจีน (Skinner 1957, พงษ์พันธ์ 2544) ชาวจีนมิเพียงแต่มีบทบาททางเศรษฐกิจในกรุงเทพฯ เท่านั้น แต่ทว่าชาวจีนยังมีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจของเมืองอื่น ๆ นอกกรุงเทพฯ ด้วย ชาวจีนมีฐานะเป็นแรงงานในโรงสีข้าว พ่อค้าคนกลาง พ่อค้าส่งออกและนำเข้า

นับแต่สงครามโลกครั้งที่สองสิ้นสุดลงในปี ค.ศ.1945 การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของเศรษฐกิจหมู่บ้านที่สำคัญ คือ (1) การเจริญเติบโตของเศรษฐกิจตลาด (2) การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตร (3) การเปลี่ยนแปลงของตลาดแรงงานและการใช้แรงงาน ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีผลกระทบซึ่งกันและกัน การเจริญเติบโตของตลาดของหมู่บ้านที่สำคัญคือ **ประการแรก** การขยายเนื้อที่ดินเพื่อการเพาะปลูกข้าวในภาคกลางเพิ่มขึ้นในอัตราที่ลดลง โดยเฉพาะในที่ราบภาคกลางหรือเจ้าพระยาเดลตา ชาวนาชาวไร่ได้บุกเบิกและเข้าไปจับจองพื้นที่ใหม่ ๆ ในที่ “ดอน” และป่าเขาเพื่อปลูกพืชไร่ คือ อ้อย มันสำปะหลัง และข้าวโพด ส่งผลให้ผลผลิตทางการเกษตรเหล่านี้เพิ่มขึ้น ปริมาณการส่งออกเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เกษตรกรมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการผลิตเพื่อขายพืชไร่ พื้นที่ของการปลูกพืชไร่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว **ประการที่สอง** การสร้างถนนเชื่อมหมู่บ้านในภาคกลางกับโลกภายนอกโดยเฉพาะกับกรุงเทพฯ ส่งผลให้ปฏิสัมพันธ์ระหว่างเมืองและชนบทขยายตัวเพิ่มขึ้น ในแง่ของตลาดสินค้า การย้ายถิ่น ตลอดจนการขยายตัวของการผลิตข้าวและ

พืชไร่เพื่อการส่งออก เป็นต้น **ประการที่สาม** การเจริญเติบโตของเมืองกรุงเทพฯ ประชากรของกรุงเทพฯ ได้เพิ่มขึ้นจากกว่า 7 แสนคน ในปี ค.ศ.1947 เป็น 2.6 ล้านคน ในปี ค.ศ.1967 และ 5.3 ล้านคน ในปี ค.ศ.1981 กรุงเทพฯ ได้เจริญเติบโตในทุก ๆ ด้าน และมีลักษณะเป็น Primate Megalopolis อย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะหลังปี ค.ศ.1960 เป็นต้นมา กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจสังคม การค้า และอุตสาหกรรม รวมทั้งตลาดแรงงานนอกภาคเกษตรกรรม และเมืองทำการค้าระหว่างประเทศที่ใหญ่ที่สุดของไทย การเติบโตของกรุงเทพฯ ย่อมมีผลต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง (เพราะที่ตั้งของหมู่บ้านในภาคกลางอยู่ใกล้กับกรุงเทพฯ ที่สำคัญคือ การกระจุกตัวของอุตสาหกรรมในหมู่บ้านโดยเฉพาะอุตสาหกรรมแปรรูปที่มีน้ำหนักไม่ลดลงภายหลังจากการแปรรูป หรือกิจกรรมทางการเกษตรบางอย่างที่ผลผลิตจะเสียเร็ว เช่น ผัก ผลไม้ และกิจกรรมห้องเย็น และผลผลิตเหล่านี้มักจะมีอุปสงค์ที่มีความยืดหยุ่นต่อรายได้สูง เช่น การเลี้ยงหมู ไก่ เป็ด ส้มมะม่วง (ตลอดจนโรงงานอาหารสัตว์ ฯลฯ) จะตั้งอยู่ในเขตหมู่บ้านในจังหวัดรอบ ๆ กรุงเทพฯ (และในกรุงเทพฯ ด้วย) เช่น นครปฐม ปทุมธานี สมุทรปราการ ฯลฯ หมู่บ้านที่รายรอบกรุงเทพฯ ได้มีการกระจายการผลิตสินค้าเกษตรจากข้าวไปสู่ผักและผลไม้ รวมทั้งการเลี้ยงสัตว์ หรือปศุสัตว์มากขึ้น พื้นที่การเพาะปลูกข้าวลดลงในขณะที่พื้นที่การเพาะปลูกผลไม้เพิ่มขึ้น โดยเฉพาะนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การขยายตัวของ การเพาะปลูกของผลไม้ได้ขยายตัวไปถึงหมู่บ้านไกลออกไป เช่นที่ นครนายก ปราจีนบุรี ชลบุรี ที่นาถูกเปลี่ยนเป็นร่องสวนเพื่อเพาะปลูกผลไม้ ผลผลิตของผลไม้เพิ่มขึ้น การเจริญเติบโตของกรุงเทพฯ ยังมีผลต่อการกระตุ้นให้หมู่บ้านรอบ ๆ กรุงเทพฯ มีการผลิตสินค้าหัตถกรรมและฝีมือเพื่อขาย (สินค้าเหล่านี้ อาทิเช่น การทอผ้า การทำแห อวน อาหารแห้ง และอาหารดอง) เพราะด้วยลูกค้าจำนวนมาก การติดต่อซื้อขายที่สะดวกเพราะระบบการขนส่งและสื่อสารที่ดีย่อมกระตุ้นให้ครัวเรือนผลิตสินค้าสนองต่อความต้องการของตลาด การสำรวจรายได้นอกสาขาการเกษตรของครัวเรือนเกษตรกรในภาคกลางในปี ค.ศ.1978 - 79 แสดงว่าครัวเรือนในกรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียงในกรุงเทพฯ จะมีรายได้จากการผลิตสินค้าประเภทฝีมือต่าง ๆ มากกว่าจังหวัดที่ห่างออกไป ในแง่ของการเติบโตของตลาดแรงงาน ด้วยกรุงเทพฯ เป็นตลาดแรงงานขนาดใหญ่ โอกาสในการทำงานก็มีสูง เพราะความหลากหลายของอาชีพกว่าภูมิภาคอื่น ๆ นั่นเอง การย้ายถิ่นจากชนบทสู่กรุงเทพฯ มีสูงขึ้น การย้ายถิ่นจากชนบทหมู่บ้านเข้าสู่กรุงเทพฯ จึงเป็นการปฏิสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับเมือง รายได้ของครัวเรือนเกษตรกรในหมู่บ้านจึงมีความสัมพันธ์กับการจ้างงานและกิจกรรมทางเศรษฐกิจในภาคเมือง สมาชิกในครัวเรือนส่วนหนึ่งออกมาทำงานในภาคอุตสาหกรรม ก่อสร้าง และบริการมากขึ้น แต่แรงงานเหล่านี้ก็ยังคงมีความผูกพันกับภาคเกษตร เช่น มีครอบครัวที่ยังอยู่ในหมู่บ้าน แรงงานเหล่านี้ก็ยังคงมีความผูกพันกับหมู่บ้านอยู่ พอหน้าปากคำหรือเก็บเกี่ยวก็กลับไปทำนา ขณะที่อยู่ในโรงงานในกรุงเทพฯ พวกเขาเหล่านี้ได้ส่งเงินรายได้กลับเข้ามายังครอบครัว เงินรายได้นอกภาคเกษตรเหล่านี้มีส่วนช่วยทำให้ครัวเรือนในหมู่บ้านสามารถลงทุนดำเนินการผลิตกิจกรรมในภาคเกษตรต่อไปได้ รายได้นอก

ภาคเกษตรจากการทำงานรับจ้างในกรุงเทพฯ (ตลอดจนเมืองใหญ่อื่น ๆ) นับวันจะมีสัดส่วนที่มากขึ้นเรื่อย ๆ นอกจากนี้การเจริญเติบโตของกรุงเทพฯ มีผลกระทบต่อ หมู่บ้านในภาคกลางในฐานะเป็นตลาดสำคัญของสินค้าอุตสาหกรรม เพราะส่วนหนึ่งมีที่ตั้งอยู่ใกล้กรุงเทพฯ สินค้าอุตสาหกรรมได้เข้าไปตีตลาดในหมู่บ้านส่งผลให้อุตสาหกรรมในครัวเรือนของหมู่บ้าน โดยเฉพาะอุตสาหกรรมที่ผลิตเพื่อการบริโภคได้เริ่มสูญหายไป

แม้ว่าการเจริญเติบโตของ “ตลาด” มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจหมู่บ้านที่มีลักษณะ “การผลิตเพื่อการค้า” ได้เพิ่มสูงขึ้น หมู่บ้านในภาคกลางก็ยังไม่ถูกดูดกลืนเข้าสู่ระบบทุนนิยมอย่างเต็มตัว หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งการเติบโตของตลาดยังมีขอบเขตจำกัดต่อการเปลี่ยนแปลงหมู่บ้าน แรงงานในครัวเรือนหรือแรงงานที่ช่วยงานครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้างยังคงเป็น “แรงงานหลัก” ในการผลิต เกษตรกรในหลายหมู่บ้านยังได้ผลิตข้าวเพื่อบริโภคเอง ตลอดจนปลูกพืชผักและผลไม้ ตลอดจนสัตว์เลี้ยงไว้บริโภคเอง ซึ่งอยู่ในสัดส่วนค่อนข้างสูง (กองเศรษฐกิจการเกษตร : 1953 และการสำรวจเศรษฐกิจและสังคมฉบับต่าง ๆ) ในช่วงปี ค.ศ.1952/53 – 1962/63 สัดส่วนของผลผลิตข้าวเพื่อการบริโภคในครัวเรือนในภาคกลางได้เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 46.9 เป็นร้อยละ 72.10 (Silcock 1967 : 235 – 237) เพราะชาวนาเก็บข้าวไว้เพื่อการบริโภคเพิ่มขึ้นเนื่องจากอัตราการเพิ่มของประชากร โดยเฉพาะในวัยเด็กอยู่ในระดับสูง จวบจนต้นทศวรรษ 1980 รายได้จากการเกษตรของหมู่บ้านส่วนใหญ่ยังคงล้ำหน้ารายได้จากนอกภาคการเกษตร แม้ว่าจะมีแรงกดดันของประชากรที่เพิ่มขึ้นเป็นอย่างมากในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงอย่างน้อยในปี ค.ศ.1970 (ประมาณร้อยละ 2.5 – 3.2) การย้ายถิ่นออกจากชนบทภาคกลางมีน้อยกว่าที่ควรจะเป็น เพราะแรงงานจำนวนมากได้ย้ายถิ่นสู่หมู่บ้านใหม่เพื่อบุกเบิกพื้นที่เพาะปลูกพืชไร่ใหม่ ๆ

การผลิตข้าวเพื่อการบริโภคในระดับสูงจึงมีผลต่อความคงอยู่ของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางเป็นอันมาก เนื่องจากชาวนา (โดยเฉพาะชาวนารายย่อยและขนาดกลาง) ไม่ได้ถูกดึงเข้าสู่ระบบตลาดมากกว่าที่ควรจะเป็น ดังนั้น เศรษฐกิจของชาวนาจึงไม่ถูกระทบกระเทือนจากภาวะความผันผวนของตลาดและราคาและผลกระทบที่เกิดจากต้นทุนของปัจจัยการผลิต อาทิเช่น ปุ๋ยเคมี เครื่องจักร ปัจจัยสำคัญที่มีผลกระทบต่อเศรษฐกิจของชาวนา คือ ฟ้าฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาลและน้ำท่วม คุณภาพของที่ดิน รวมทั้งฐานะของชาวนาที่เป็น “ผู้เช่า” ที่ดิน ต้องจ่ายค่าเช่าในอัตราที่สูง เป็นต้น เศรษฐกิจของชาวนาจึงค่อนข้างจะมีเสถียรภาพเพราะเป็นหนี้สินน้อย โดยเฉพาะในทศวรรษ 1960

หมู่บ้านจึงเป็นรากฐานในการยังชีพของครอบครัวเกษตรกรเป็นสำคัญ ในขณะที่สมาชิกในครอบครัวในหมู่บ้านอพยพไปทำงานในเมืองเพื่อหารายได้เสริมมากกว่า การเจริญเติบโตของหมู่บ้านในภาคกลางจึงเป็นฐานสำคัญของเศรษฐกิจการเกษตรจนถึงกลางทศวรรษ 1980 และส่งผลให้การเจริญเติบโตของแรงงานรับจ้างในเมืองในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) เป็นไปอย่างเชื่องช้า ซึ่งมีผลให้การเจริญเติบโตของเมืองในเขตภาคกลางเป็นไปอย่างเชื่องช้าหรือหยุดชะงัก เพราะขาดอุป

ทานแรงงานจากชนบทนั่นเอง ในขณะที่กรุงเทพฯ กลับเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว โดยเปรียบเทียบกับตัวเมืองอื่น ๆ ในภาคกลางเพราะกรุงเทพฯ สามารถควบคุมการบริหารสั่งการที่ตั้งของรัฐบาล ตลาดแรงงานที่ใหญ่ที่สุดของประเทศ และเป็นศูนย์กลางของการค้าและเมืองท่า ในปี ค.ศ.1980 กรุงเทพฯ มีประชากรถึง 5.3 ล้านคน หรือคิดเป็นร้อยละ 60 ของประชากรเมืองทั้งประเทศ และไม่มีเมืองแห่งใดเลยในช่วงเวลาเดียวกันที่มีพลเมืองเกิน 150,000 คน หากนับรวมกรุงเทพฯ แล้ว จำนวนประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองของภาคกลางค่อนข้างต่ำ (low level of urbanization) ในปี ค.ศ.1980 ประมาณว่าร้อยละ 90 ของประชากรอาศัยอยู่ในเขตชนบท (ซึ่งหมายถึงพื้นที่นอกเขตเทศบาล) (Escap 1982 : 17) ระหว่างปี ค.ศ.1971 – 1978 เมืองในภาคกลาง ยกเว้นกรุงเทพฯ (ประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเทศบาล) เติบโตเพียงร้อยละ 1.5 ต่อปีเท่านั้น การเพิ่มของประชากรเกิดจากอัตราการเพิ่มตามธรรมชาติมากกว่าจะเป็นการเพิ่มโดยการย้ายถิ่น (Douglass 1984 : 110)

อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองของภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) อยู่ในระดับต่ำหรือในหลายกรณีเท่ากับศูนย์หรือติดลบ แสดงถึงอัตราการดูดซับแรงงานอยู่ในระดับต่ำของภาคเศรษฐกิจการผลิตในเมือง ซึ่งเป็นลักษณะของการประกอบการขนาดเล็กมากและขาดแคลนเงินทุน จึงมีข้อจำกัดที่จะดึงดูดแรงงานจากหมู่บ้านเข้ามาทำงานในเมืองในลักษณะเป็นงานประจำ (หรือแม้แต่งานตามฤดูกาลก็ตาม) ด้วยเหตุนี้เมืองในเขตภาคกลางจึงมีขีดจำกัดในการเป็นแหล่งรองรับแรงงานรับจ้างจากหมู่บ้าน หน้าที่ของเมืองในภาคกลางจึงมีหน้าที่สนับสนุนการเติบโตของกรุงเทพฯ โดยทำหน้าที่ซื้อขายสินค้าจากกรุงเทพฯ และกระจายสินค้าสู่ชนบทและเป็นจุดเชื่อมของการส่งต่อสินค้าระหว่างเมือง – ชนบท – กรุงเทพฯ และเมืองท่าต่างประเทศมากกว่าที่จะเป็นแหล่งการจ้างงานจากหมู่บ้าน ด้วยเหตุนี้การขยายตัวของการทำงานในลักษณะของแรงงานที่ได้รับค่าจ้างเป็นฤดูกาล (คืองานเป็นวันหรือต่อไร่) จึงกระจุกตัวอยู่ในหมู่บ้านและเขตชนบทเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งแตกต่างจากกรณีของฟิลิปปินส์หรือลาตินอเมริกาที่ฟาร์มขนาดใหญ่สามารถจ้างแรงงานรับจ้างในฟาร์มจะมีลักษณะเป็นการจ้างงานในลักษณะถาวรหรือจ้างงานตลอดได้ (Douglass 1984 : 111)

ด้วยเหตุที่แรงงานในภาคเกษตรได้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านเป็นสำคัญ และการเจริญเติบโตของนอกภาคเกษตรไม่ได้มีผลต่อการดึงดูดแรงงานเข้าสู่เมือง และการขยายตัวของรายได้จากนอกภาคเกษตรของหมู่บ้านจึงต่ำกว่าที่ควรจะเป็น เพราะการทำงานในเมืองเป็นการจ้างงานชั่วคราว แรงงานจึงเคลื่อนย้ายจากหมู่บ้านน้อยกว่าที่ควรจะเป็นหรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง แรงงานในหมู่บ้านยังคงผูกพันการทำงานทางด้านเกษตร และด้วยลักษณะโครงสร้างการผลิตของหมู่บ้านเป็นลักษณะของเกษตรกรรายย่อย ใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต ใช้ทุนและที่ดินน้อย ประกอบกับราคาสินค้าเกษตรกรรมมิได้มีแนวโน้มเพิ่มสูงกว่าที่ควรจะเป็น ผลที่ตามมาคือ รายได้ของครัวเรือนเกษตรกรในหมู่บ้านจึงขยายตัวอย่างเชื่องช้า และส่งผลให้อุตสาหกรรมและบริการในชนบท

ขยายตัวอย่างเชื่องช้า หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ขนาดของกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับตลาดในหมู่บ้านจึงไม่ได้ขยายตัวมากนัก

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การเจริญเติบโตของ “ตลาด” ตลอดจนปัจจัยอื่น ๆ อาทิเช่น การสิ้นสุดของการขยายเนื้อที่การเพาะปลูก การถดถอยของการเพาะปลูกข้าวและพืชไร่ ขนาดของครัวเรือนที่เล็กลงเนื่องมาจากอัตราการเพิ่มของประชากรที่ลดลง รวมทั้งการขยายตัวของอุตสาหกรรมจากกรุงเทพฯ สู่ภูมิภาค มีผลที่สำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางเป็นอันมาก การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือ **ประการแรก** ความหลากหลายของระบบการผลิตทางการเกษตร คือนอกจากจะมีการผลิตข้าวเป็นพืชหลักแล้ว ยังมีระบบการปลูกอ้อย พืชสวน การประมงในเขตน้ำจืด การประมงเขตน้ำกร่อยและทำนาเกลือ ระบบเกษตรแบบไร่นาสวนผสม รวมทั้งการเลี้ยงสัตว์ เช่น วัวเนื้อ และวัวนม ควบคู่กันไปด้วย **ประการที่สอง** การเจริญเติบโตของอุตสาหกรรมและบริการในชนบท ซึ่งมีผลต่อการจ้างแรงงานนอกภาคเกษตรทั้งในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้านมากขึ้น อาชีพของชาวบ้านในหมู่บ้านมีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอาชีพรับจ้างนอกภาคเกษตรกรรมมีความสำคัญเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ **ประการที่สาม** การเจริญเติบโตของรายได้นอกภาคเกษตรกรรมและปฏิสัมพันธ์ระหว่างเมือง รายได้นอกภาคเกษตรกรรมของหมู่บ้านมีความสำคัญเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ และในหลายหมู่บ้านรายได้ส่วนนี้ได้กล่าวล้าหน้ารายได้จากการเกษตร (รายได้นอกภาคเกษตร อาจถึงร้อยละ 60 – 70 ของรายได้ทั้งหมดของหมู่บ้าน) การเพิ่มขึ้นของรายได้นอกภาคการเกษตรแสดงถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับกรุงเทพฯ รวมทั้งเมืองอื่น ๆ ในภาคกลางด้วย เพราะการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมมีผลสำคัญต่อการขยายตัวและเสถียรภาพของรายได้นอกภาคการเกษตร และเป็นปัจจัยสำคัญที่เข้ามาแทนที่ปัจจัยทางฤดูกาล (เช่น ฟ้าฝนแล้ง) ที่เป็นปัจจัยสำคัญกำหนดแบบแผนการเข้าสู่ตลาดแรงงานในอดีต นอกจากนี้การขยายตัวของอุตสาหกรรมในภูมิภาคภาคกลางยังมีผลต่อการดึงดูดแรงงานจากหมู่บ้าน โดยเฉพาะการย้ายถิ่นแบบถาวรมากขึ้นตามลำดับ

แม้ว่าการปฏิวัติเขียวจะมีผลต่อการเพิ่มผลผลิตข้าวและการเพิ่มขึ้นของการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตร ตลอดจนเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตจากการผลิตมาสู่การผลิต เศรษฐกิจหมู่บ้านจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองมาสู่การผลิตเพื่อขาย โดยเน้นการทำงานมากยิ่งขึ้น แต่ทว่า การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจโดยภาพรวมของหมู่บ้านในภาคกลางก็ยังเป็นไปอย่างเชื่องช้ากว่าที่คิด เพราะการทำนาเพื่อการค้าอย่างจริงจังมีการกระจุกตัวอยู่ในบางพื้นที่เท่านั้น โดยเฉพาะพื้นที่ ๆ มีเขตชลประทานที่มีการจัดรูปที่ดินอย่างสมบูรณ์แบบ เช่น หมู่บ้านในเขตอำเภอสรรพยา และอำเภอมโนรมย์ ในจังหวัดชัยนาท ที่มีการเพิ่มขึ้นของการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรในหลาย ๆ พื้นที่ เกษตรกรยังใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองและเทคโนโลยีทางการเกษตรแบบง่าย ๆ เหมือนกับที่เคยทำมาเมื่อ 100 ปีมาแล้ว เช่น ใช้จอบ เสียม คราด และแรงงานสัตว์เป็นปัจจัยสำคัญในการเพาะปลูก นอกจากนี้หมู่บ้านเป็นจำนวนมากมิได้มีกิจกรรมการผลิตและรายได้หลักจากการทำนา แต่ทว่าเกษตรกรมี

การใช้เวลาในกิจกรรมการผลิตตลอดจนแหล่งที่มาของรายได้มาจากแหล่งอื่น ๆ เช่น พืชไร่ ผักผลไม้ เลี้ยงเป็ด/ไก่ สุกร อุตสาหกรรมในครัวเรือน ตลอดจนการค้าขายธุรกิจภายในหมู่บ้าน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง เกษตรกรในหมู่บ้านได้มีการกระจายกิจกรรมการผลิตทางเศรษฐกิจมิเพียงในรูปของการใช้เวลา และแหล่งที่มาของรายได้นั้นเอง การกระจายกิจกรรมทางการผลิตของเกษตรกรแสดงถึง เกษตรกรในหมู่บ้านภาคกลางได้มีการสร้างภูมิคุ้มกันให้กับชุมชนของตนเองในแง่ของการลดความเสี่ยงในด้านการผลิต ราคาของผลผลิต และราคาของปัจจัยการผลิต ตลอดจนภาวะความแน่นอนของตลาดของการทำนานั้นเอง ลักษณะเด่นทางเศรษฐกิจของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในภาคกลางจึงเป็น เศรษฐกิจของเกษตรกรรายย่อย ที่เน้นการผลิตที่เน้นความมั่นคงให้กับครัวเรือน มากกว่าจะเป็นเศรษฐกิจที่แสวงหากำไรสูงสุดจากการประกอบการ เพราะสมาชิกในครัวเรือนมิได้จัดสรรทรัพยากรทั้งหมดเพื่อไปทำกิจกรรมทำนออย่างเต็มตัวทั้งในแง่การใช้เวลา เงินทุน เป็นต้น แต่หากกระจายไปกิจกรรมอื่น ๆ ที่สามารถให้สมาชิกในครัวเรือนมีส่วนในการผลิตด้วย เช่น อุตสาหกรรมในครัวเรือน ปลูกผัก ผลไม้ และทำไร่ในที่ดอน เป็นต้น นอกจากนี้หากกิจกรรมทางการผลิตในครัวเรือนประสบกับปัญหาขาดแคลนแรงงาน ครัวเรือนก็สามารถหาแรงงานเพิ่มเติมได้ โดยวิธีการ “แลกเปลี่ยนแรงงาน” หรือลงแขกเกี่ยวข้าวกันเอง รวมทั้งจ้างแรงงานในท้องถิ่นได้ เพราะอุปทานของแรงงานมีมาก อัตราค่าจ้างไม่สูงเท่าที่ควร ลักษณะเด่นทางเศรษฐกิจดังกล่าวมีผลให้ชุมชนเศรษฐกิจของหมู่บ้านในภาคกลางมีเสถียรภาพมากกว่าที่คิด เพราะครัวเรือนเกษตรกรสามารถปรับตัวในการผลิตได้ดี เพราะใช้แรงงานของครัวเรือนเป็นสำคัญ ประกอบกับใช้ทุนรอนอันจำกัดเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตในกิจกรรมการผลิตต่าง ๆ ทั้งในฟาร์มและนอกฟาร์มในหมู่บ้านได้

ลักษณะการปรับตัวของเกษตรกรจึงเป็นลักษณะเด่นของเศรษฐกิจรายย่อย ในช่วงการปฏิบัติเขียว โดยเฉพาะในทศวรรษ 1970 รัฐบาลพยายามจะชักจูงให้เกษตรกรหันมาปลูกพืชบางชนิดหรือปลูกพืชบางชนิด หรือการใช้พันธุ์พืชส่งเสริม เช่น พันธุ์ข้าว ก.ข. แต่เกษตรกรก็มักจะเลือกการผลิตด้วยตัวเองมากกว่า เพราะเกษตรกรได้ทำการเกษตรแบบผสมผสานมาเป็นเวลานานแล้ว (หรือเกษตรกรได้กระจายผลผลิตทางการเกษตร คือ มีการปลูกข้าวพร้อม ๆ กับการปลูกพืชไร่และพืชผักผลไม้ อย่างอื่นควบคู่กันด้วย) ทั้งนี้เพื่อลดความเสี่ยงจากความผันผวนทางด้านผลผลิตและราคาของการทำนา ตลอดจนมีรายได้เพิ่มสูงขึ้นจากการปลูกพืชยืนต้นที่มีมูลค่าเพิ่มสูงขึ้นนั่นเอง เช่น ไม้ยืนต้น พืชผักและผลไม้ที่ตนเอง (ดังกรณีของหมู่บ้านในเขตจังหวัดราชบุรี เป็นต้น) ลักษณะการผลิตที่เน้นความมั่นคงที่สำคัญอีกประการหนึ่งของคือ เกษตรกรจะเลือกพันธุ์ข้าวที่ให้ผลแน่นอน แม้ว่าจะมีผลผลิตต่อไร่ต่ำ เช่น พันธุ์ข้าวพื้นเมืองนั่นเอง มากกว่าที่จะหันไปเน้นปลูกพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูง แต่มีความเสี่ยงในเรื่องราคาและความผันผวนของตลาดและรายได้ ตลอดจนต้นทุนที่เพิ่มสูงขึ้นเนื่องมาจาก การทำนามากกว่า 1 ครั้งต่อปี ตลอดจนการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช ที่เพิ่มขึ้น และค่าแรงงานที่เพิ่มสูงขึ้น เนื่องจากใช้แรงงานจ้างเพิ่มขึ้นนั่นเอง

ลักษณะเด่นของเศรษฐกิจชุมชนชาวนาคือ เกษตรกรรายย่อยใช้แรงงานครัวเรือนเป็นปัจจัยสำคัญใน

การผลิต (และใช้ทุนน้อย) ใช้เทคโนโลยีอย่างง่าย ๆ กระจายความเสี่ยง โดยการทำกิจกรรมทางการเกษตรหลายอย่างพร้อมกัน เน้นการผลิตที่ให้ผลผลิตต่อไร่ที่แน่นอน (แม้ว่าผลผลิตต่อไร่จะต่ำ) จึงเป็นลักษณะเด่นของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลางจนกระทั่งทศวรรษ 1980 ซึ่งมีผลให้เศรษฐกิจชุมชนได้ถูกผนวกเข้าไปสู่เศรษฐกิจตลาด หรือ เศรษฐกิจทุนนิยมเป็นไปอย่างแข็งขัน ดังนั้นการปฏิวัติเขียวและการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตรก่อนปี ค.ศ.1985 จึงมีขอบเขตจำกัดต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในภาคกลาง ในแง่ของการเพิ่มผลผลิตต่อไร่ การเพิ่มขึ้นของการใช้แรงงานรับจ้างในภาคเกษตร การเจริญเติบโตของตลาดของชุมชน หรือการผลักดันให้เกษตรกรหันไปเพิ่มทำนาอย่างเดียวย รายได้จากการทำนาในหลายพื้นที่ของหมู่บ้านในที่ราบภาคกลาง ไม่ได้เป็นรายได้หลักของเกษตรกรเพราะเกษตรกรได้หันไปปลูกพืชไร่อื่น ๆ และประกอบอาชีพนอกภาคการเกษตรในชนบท (rural diversification) เพื่อลดความเสี่ยงที่เกิดจากการผันผวนของราคาข้าวนั่นเอง

นับแต่ประมาณปี ค.ศ.1985 เป็นต้นมา เทคโนโลยีการเกษตรในหมู่บ้านภาคกลางได้เปลี่ยนแปลงเป็นอันมาก การใช้เครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรในหมู่บ้านภาคกลางได้เพิ่มขึ้นอย่างแพร่หลาย เครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรเหล่านี้ อาทิเช่น รถแทรกเตอร์ รถ 4 ล้อนั่งขับ รถไถ 2 ล้อเดินตามเครื่องนวดข้าว เครื่องสูบน้ำ เครื่องพ่นยาปราบศัตรูพืช ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเพิ่มขึ้นของเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรที่สำคัญ ได้แก่ การเพิ่มขึ้นของการใช้พันธุ์พืชให้ผลผลิตสูง (HYVs) การขยายพื้นที่ทำนาโดยระบบชลประทานที่สามารถทำนาได้มากกว่า 2 ครั้ง การขาดแคลนของแรงงานและการถีบตัวสูงขึ้นของอัตราค่าจ้างในภาคเกษตร การขยายตัวของตลาดเช่าและบริการของเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตร การยอมรับเทคโนโลยีใหม่ ๆ ของเกษตรกร เป็นต้น ผลกระทบของการขยายตัวอย่างรวดเร็วของเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านเป็นอันมาก แม้ว่าผลผลิตต่อไร่จะเพิ่มสูงขึ้น แต่ก็เพิ่มขึ้นอย่างแข็งขัน เกษตรกรก็ประสบกับค่าใช้จ่ายในการผลิตที่เพิ่มสูงขึ้น มีผลให้รายได้สุทธิของเกษตรกรทำนาเพิ่มขึ้นอย่างแข็งขัน และหากเปรียบเทียบกับรายได้สุทธิของเกษตรกรที่ทำการปลูกพืชไร่ ผักและผลไม้ รายได้สุทธิจากการทำนาอยู่ในระดับต่ำมาก เกษตรกรเป็นจำนวนมากต้องตกอยู่ในภาวะหนี้สินและล้มละลาย ระดับรายได้สุทธิที่ต่ำและภาวะหนี้สินที่เพิ่มขึ้นจึงเป็นของเกษตรกรทำนา จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ครัวเรือนเกษตรกรได้ละทิ้งการทำนาและหันไปประกอบอาชีพอื่น เช่น พืชไร่ พืชผักและผลไม้ ตลอดจนเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ แรงงานในโรงงานอุตสาหกรรม เป็นต้น

หากพิจารณาถึงการเปลี่ยนแปลงของตลาดแรงงานและการใช้แรงงานของหมู่บ้านในภาคกลาง แสดงว่าหลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลงในปี ค.ศ.1945 เป็นต้นมา ยุคทองของเศรษฐกิจหมู่บ้านที่เคยมีระดับ “รายได้และค่าแรงสูง” (เมื่อเทียบกับเขตเมืองโดยเฉพาะกับกรุงเทพฯ) ได้หมดไป และกลายเป็น “เศรษฐกิจหมู่บ้านที่มีรายได้และค่าแรงต่ำ” โดยเปรียบเทียบกับภาคเศรษฐกิจเมือง ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจในชนบทคือ อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากร

อยู่ในระดับสูง โดยเฉพาะในชนบทจึงส่งผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้านจากอดีตที่เคยเป็น “เศรษฐกิจที่มีที่ดินทำกินมากและประชากรน้อย” แปรเปลี่ยนเป็น “เศรษฐกิจที่มีที่ดินทำกินน้อยและประชากรมาก” อย่างไรก็ตามกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นดังกล่าวก็เกิดขึ้นอย่างเชื่องช้า โดยเฉพาะก่อนกลางทศวรรษ 1980 สาเหตุส่วนหนึ่งเพราะสมาชิกในครัวเรือนของหมู่บ้านได้ขยายเนื้อที่เพาะปลูกเข้าไปในป่าสงวนมากขึ้น เพื่อลดแรงกดดันจากการเพิ่มของประชากรจึงส่งผลให้พื้นที่ดินต่อประชากรยังอยู่ในระดับสูง อัตราส่วนของพื้นที่เพาะปลูกต่อประชากรอยู่ในระดับสูง เกษตรกรมีที่ดินทำกินเป็นของตัวเองโดยที่สมาชิกในครัวเรือนเป็นแรงงานรับจ้างในฟาร์มและนอกฟาร์มหรือนอกภาคเกษตร เป็นจำนวนน้อยส่งผลให้ประชากรส่วนใหญ่ในภาคกลางสูงถึงร้อยละ 90 (ไม่นับรวมกรุงเทพฯ) อาศัยอยู่ในชนบทในปี ค.ศ.1980 ทำมาหากินในไร่นาเป็นรูปแบบของเกษตรกร “รายย่อย” ที่ใช้แรงงานในครัวเรือนและเทคโนโลยีขนาดย่อมเป็นปัจจัยสำคัญในการทำไร่นา ด้วยลักษณะการเพาะปลูกที่เน้นการขยายเนื้อที่ดินทำกินโดยเฉพาะพืชไร่ ประกอบกับการทำการเกษตรในภาคกลางมีระบบชลประทานที่ค่อนข้างจะสมบูรณ์เมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ และใกล้แหล่งตลาดที่สำคัญคือ กรุงเทพฯ จึงส่งผลให้ผลิตภาพการผลิตของแรงงานในไร่นาจึงอยู่ในระดับสูงเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ จึงมีผลให้ระดับรายได้และค่าจ้างของเกษตรกรในหมู่บ้านภาคกลางค่อนข้างจะสูงเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่นของประเทศไทย หรือในบางกรณีอัตราค่าจ้างต่ำกว่าในกรุงเทพฯ เพียงเล็กน้อยเท่านั้น ภาวะดังกล่าวได้ส่งผลต่อการดึงดูดแรงงานของสมาชิกครัวเรือนไว้ในไร่นาอย่างแน่นหนา การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายในหมู่บ้าน เช่น การเพิ่มขึ้นรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรม กิจกรรมการผลิตนอกภาคเกษตรกรรม แรงงานย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเป็นไปอย่างเชื่องช้า นอกจากนี้ลักษณะการผลิตทางเศรษฐกิจยังคงเป็นแบบ “เกษตรกรรายย่อย” เพราะขนาดสมาชิกครัวเรือนในช่วงก่อนทศวรรษมีขนาดใหญ่ประมาณ 6-7 คนต่อครัวเรือน และส่วนใหญ่เป็นคนหนุ่มสาว ขนาดของครัวเรือนที่ใหญ่จึงเหมาะแก่การทำนาเพราะการทำนาเป็นกิจกรรมที่ใช้แรงงานเป็นปัจจัยสำคัญการผลิตอย่างเข้มข้น (labor intensive) สมาชิกในครัวเรือนหมู่บ้านสามารถดำเนินการผลิตในไร่นาได้อย่างต่อเนื่องเพราะหาแรงงานได้ง่ายหรือพึ่งแรงงานรับจ้างเป็นจำนวนน้อย แม้แต่ในเขตชลประทานในที่ราบลุ่มภาคกลางที่มีการทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง แรงงานที่ใช้ในการทำนามาจากแรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญประมาณร้อยละ 75-80 ของแรงงานในการทำนาทั้งหมด แรงงานรับจ้างมีเพียงร้อยละ 20-25 เท่านั้น นัยสำคัญของการใช้แรงงานครัวเรือนอยู่ในระดับสูงจึงมีผลต่อการดำรงเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านไว้ได้เนิ่นนาน เพราะแหล่งที่มาของรายได้ที่สำคัญมาจากการผลิตในภาคเกษตร ตลอดจนกิจกรรมการใช้เวลาในทางเศรษฐกิจส่วนใหญ่อยู่ในชนบท จึงมีผลให้แรงงานย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเพื่อไปสู่ภาคเมืองก็เป็นไปอย่างเชื่องช้า หรือการย้ายถิ่นมักจะเป็นการย้ายถิ่นแบบ “ชั่วคราว” เพื่อหางานทำในเมืองและเมื่อถึงฤดูทำนาทำไร่ สมาชิกในครัวเรือนก็จะกลับมาที่หมู่บ้านและเมื่อหมดฤดูทำนาก็จะไปทำงานที่โรงงานอุตสาหกรรมและบริการในเมือง ก่อนกลางทศวรรษ 1980 ภูมิภาคในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) เช่น

สิงห์บุรี ชัยนาท อยุธยา ชลบุรี อยุธยา ชลบุรี อ่างทอง ล้วนแล้วแต่เป็นเมืองขนาดเล็ก เพราะประชากรในหมู่บ้านได้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านเป็นสำคัญ โดยย้ายถิ่นเข้าสู่เมืองเป็นจำนวนน้อยนั่นเอง กระบวนการพัฒนาอุตสาหกรรมในเมืองดังกล่าวจึงไม่สามารถพัฒนาได้เพราะขาดอุปทานแรงงานจากหมู่บ้านนั่นเอง

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา สภาพการใช้แรงงานและตลาดแรงงานในหมู่บ้านภาคกลางได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก การทำนาและทำไร่ในหลาย ๆ พื้นที่ได้ใช้แรงงานรับจ้างมากยิ่งขึ้นตลอดจนมีการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเข้าทดแทนแรงงานคนและแรงงานสัตว์ ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานคืออัตราการเพิ่มของประชากรที่ลดลงนับแต่ทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา ส่งผลให้ครัวเรือนมีขนาดเล็กลงจึงมีผลขาดแคลนแรงงานในการทำไร่ นา ประกอบกับสมาชิกในครัวเรือนได้รับการศึกษาในระดับที่สูงขึ้นเพราะสมาชิกในครัวเรือนน้อยลง มีผลต่อต้นทุนค่าใช้จ่ายทางการศึกษาที่ต่ำลง ผู้ที่จบการศึกษาสูงกว่าระดับมัธยมศึกษาตอนปลายคือระดับอนุปริญญา ปวส. และปริญญาตรี ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ประกอบกับในช่วงปี ค.ศ.1987-1996 มีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมอยู่ในระดับสูงมาก และจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมได้กระจุกตัวมีเพียงแต่ในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล แต่ทว่ายังได้ขยายเข้าไปในเมืองภูมิภาคของภาคกลาง เช่น อยุธยา ฉะเชิงเทรา สระบุรี เป็นต้น การเติบโตของแรงงานอุตสาหกรรมในช่วงนี้มักจะเป็นการขยายตัวของอุตสาหกรรมที่เน้นทักษะหรือใช้แรงงานมีฝีมือมากขึ้น เช่น อุตสาหกรรมเกี่ยวกับอิเล็กทรอนิกส์ แผงวงจรไฟฟ้า อัญมณีต่าง ๆ ซึ่งสอดคล้องกับระดับการศึกษาของสมาชิกครัวเรือนในหมู่บ้านที่มีระดับการศึกษาและฝีมือแรงงานที่สูงขึ้น แรงงานจึงได้ย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเข้าสู่เมืองมากขึ้นตามลำดับ ประมาณว่าในช่วง ค.ศ.1988-1998 แรงงานในภาคเกษตรในภาคกลางได้ลดลงจาก 3.5 ล้านคนหรือเพียง 2.5 ล้านคนเท่านั้น การย้ายถิ่นนับแต่ปี ค.ศ.1985 เป็นต้นมา การย้ายถิ่นจากชนบทสู่เมืองมีแนวโน้มจะเป็นการย้ายถิ่นแบบถาวรมากขึ้น และหากพิจารณาถึงสถานที่ทำงานนอกตำบลของผู้ย้ายถิ่นจะพบว่า ในก่อนช่วงกลางทศวรรษ 1980 ผู้ย้ายถิ่นมีแนวโน้มจะเดินทางไปทำงานในกรุงเทพฯ และหลังจากปี 1990 เป็นต้นมา แรงงานย้ายถิ่นส่วนใหญ่จะทำงานในจังหวัดเดียวกัน ซึ่งแสดงถึงความผูกพันของสมาชิกในครัวเรือนที่มีต่อครอบครัวในหมู่บ้าน เพราะสามารถเดินทางไปเยี่ยมบิดามารดาหรือญาติพี่น้องในชนบทได้ หรือต้องดูแลครอบครัวใกล้ชิด จึงนิยมทำงานไม่ไกลบ้าน การเพิ่มขึ้นของการย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านได้ส่งผลต่อโครงสร้างอายุในชนบท กล่าวคือ สัดส่วนของเด็กและผู้สูงอายุได้สูงขึ้นเมื่อเทียบกับแรงงานวัยหนุ่มสาว ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งทำให้สมาชิกในครัวเรือนได้ละทิ้งการทำนา ทำไร่ เนื่องจากขาดแคลนแรงงานวัยหนุ่มสาว และเป็นปัจจัยสำคัญต่อการลดน้อยลงของวัฒนธรรมความร่วมมือ “แลกเปลี่ยนแรงงาน” ซึ่งนับวันจะเหลืออยู่น้อยมากในหมู่บ้านในภาคกลาง ผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านสู่เมืองคือ รายได้จากนอกภาคเกษตรที่ส่งมาจุนเจือครัวเรือนในหมู่บ้านนับวันจะสูงขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อคิดเป็นสัดส่วนของรายได้ทั้งหมด รายได้นอกภาคเกษตรกรรมเหล่านี้เป็นรายได้ที่

สำคัญที่ช่วยคำจูงให้เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านสามารถมี “กิจการร้านค้าและบริการในชนบทขนาดเล็ก” ขยายตัวเพิ่มขึ้นในหมู่บ้าน และจะกลายเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญในฐานะเป็นแหล่งที่มาของรายได้และการจ้างงานของชุมชนชนบท โดยเฉพาะการจ้างงานโดยใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสิ่งสำคัญ และใช้ทุนรอนอันจำกัดกิจกรรมทางเศรษฐกิจเหล่านี้ อาทิเช่น ร้านขายของชำ ร้านรับซ่อมรถยนต์ ร้านรับซ่อมวิทยุโทรทัศน์ ร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้า ร้านรับเชื่อมกลึง/โลหะ ร้านรับซ่อมก่อสร้างอาคาร ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้ล้วนแล้วแต่มีผลให้เศรษฐกิจชุมชนดำเนินต่อไปได้ เพราะเป็นลักษณะการผลิตที่มีความยืดหยุ่น ปรับตัวได้ตามสถานการณ์ เพราะใช้แรงงานในครอบครัว และทุนอันจำกัด การขยายตัวของกิจกรรมเหล่านี้จึงค่อนข้างจะมีเสถียรภาพ

นัยสำคัญของการเพิ่มขึ้นของกิจการร้านค้าและบริการในหมู่บ้านแสดงถึง เศรษฐกิจของหมู่บ้านได้ปรับตัวเข้าสู่เศรษฐกิจแบบเมืองมากยิ่งขึ้น และการปรับตัวดังกล่าวก็เกิดจาก “ปัจจัยภายใน” หรือการเจริญเติบโตจากการผลิตและการค้าขายภายในชุมชนเอง ลักษณะของการเจริญเติบโตของเมืองในลักษณะนี้จึงเป็นผลดีในแง่ที่ว่า ส่วนเกินในทางเศรษฐกิจของชุมชนไม่ได้ถูกถ่ายเทเข้าเศรษฐกิจเมืองใหญ่มากเกินไป เนื่องจากรายได้จากการจำหน่ายผลผลิต รวมทั้งค่าตอบแทนปัจจัยการผลิตอื่น ๆ มีแนวโน้มจะหมุนเวียนภายในหมู่บ้านหรือเมืองใกล้เคียง เศรษฐกิจครัวเรือนและชุมชนจึงดำรงอยู่ได้กับระบบทุนนิยม ซึ่งตรงกันข้ามกับการพัฒนาเมืองขนาดใหญ่ที่เน้นการเร่งรัดพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างขนานใหญ่ ซึ่งมีผลให้เศรษฐกิจครัวเรือนและชุมชนแตกสลาย เพราะแรงงานได้กลายเป็นแรงงานราคาถูกเพื่อสร้างกำไรแก่ภาคเศรษฐกิจเมือง ด้วยเหตุนี้แนวทางการพัฒนาเมืองของไทยจึงควรอยู่บนพื้นฐานของการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจครัวเรือนและชุมชนด้วย โดยมีการสนับสนุนการทำเครือข่ายชุมชนทั้งเกษตรกรและผู้ประกอบการรายย่อยในภาคอุตสาหกรรมและบริการในชุมชน ประกอบขึ้นเป็นระบบสหกรณ์รวมการขายผลผลิต จัดระบบสินเชื่อ และจัดให้มีกองทุนสหกรณ์ เป็นต้น

การศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านทั้ง 5 แห่ง อันประกอบไปด้วย บ้านकुจอก บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท บ้านเขาเขียว บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี และบ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา ในด้านหนึ่งจะมีการแทรกซึมของเศรษฐกิจที่เน้นการผลิตเพื่อขายและกำไรมากขึ้นเรื่อย ๆ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นเศรษฐกิจทุนหรือระบบเศรษฐกิจที่การผลิตที่เข้าสู่การค้าหรือเป็นเงินตราเข้ามามีบทบาทเพิ่มขึ้นตามลำดับ แต่ทว่าระบบเศรษฐกิจของชาวบ้านก็มีวิถีชีวิตที่ไม่คิดพึ่งระบบทุน ที่เน้นการผลิตทุกอย่างเป็นสินค้าก็ยังคงดำรงอยู่ การดำรงอยู่ของวิถีชีวิตแบบนี้บางทีเราเรียกว่า “เศรษฐกิจบ้าน” หรือเป็นระบบเศรษฐกิจบ้านซึ่งมีอยู่โดยธรรมชาติ ซึ่งดำรงอยู่มาช้านานและดำรงอยู่ในปัจจุบัน เศรษฐกิจส่วนนี้คือการใช้แรงงานเข้มข้นและใช้แรงงานในครอบครัว แลกเปลี่ยนเพื่อให้อพอเพียงยิ่งขึ้นไม่ใช่เพื่อกำไร และในแง่ของสังคมและการปกครองได้มีระบบเครือญาติ เคารพผู้อาวุโสตามอายุ และปฏิบัติตามธรรมเนียมประเพณีโดยดั้งเดิม วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนและเศรษฐกิจของวัดและชุมชนเป็นเศรษฐกิจที่พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจ

ที่มีเส้นทางเป็นของตนเอง มีวัฒนธรรมชุมชนที่เข้มแข็ง คือ ความมีน้ำใจ ครอบครัวทั้งหลายในชุมชนมีบรรพบุรุษร่วมกันช่วยเหลือกันด้วยความเต็มใจเต็มที่ในการผลิตและการแบ่งปันการผลิต รวมทั้งช่วยเหลือกันในช่วงเวลาสำคัญ เช่น สร้างบ้าน สร้างถนน และกิจการก่อสร้างอื่น ๆ ช่วยกันเวลาทุกข์ร้อน ร่วมกันปกป้องอันตราย

ลักษณะสำคัญของเศรษฐกิจหมู่บ้านอีกประการหนึ่ง คือ ลักษณะเศรษฐกิจที่มีการผลิตเพื่อครัวเรือนและชุมชน ในบางแห่งพยายามฟื้นฟูและทำหัตถกรรมพื้นบ้าน เช่น ทอผ้า หรือทำไร่นาสวนผสม และหาอยู่หากินกับธรรมชาติ การออกไปทำงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมในเมืองก็ได้มีรายได้นอกภาคเกษตรกรรมเข้ามาลงทุนในหมู่บ้านเพื่อให้กิจการเศรษฐกิจทั้งในเกษตรและนอกเกษตรในหมู่บ้านได้ขยายตัวต่อไป เพื่อที่จะรักษาวิถีการผลิตแบบครัวเรือนและแบบอิสระเอาไว้ต่อไป สมาชิกของครัวเรือนบางแห่งก็ไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมเป็นเพียงชั่วคราวหรือในช่วงฤดูแล้งเท่านั้น เมื่อถึงฤดูทำนาก็กลับมาช่วยสมาชิกในครัวเรือนทำไร่นา ด้วยความจำเป็นที่จะต้องดูแลครอบครัวใกล้ชิดกันจึงนิยมทำงานไม่ไกลบ้าน (หากเขามีทางเลือกที่จะทำงานใกล้บ้าน) แม้ว่าในระยะกว่าทศวรรษที่ผ่านมา แรงงานวัยหนุ่มสาวในหมู่บ้านเริ่มขาดแคลนเนื่องจากอัตราการเพิ่มของประชากรได้ลดลงนับแต่ต้นทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา มีผลให้ขนาดของครัวเรือนเล็กลง ประกอบกับ แรงงานวัยหนุ่มสาวได้อพยพย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านไปทำงานในเมือง ค่าจ้างได้ถีบตัวสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว เกษตรกรได้หันมาใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรมากขึ้น การแลกเปลี่ยนแรงงานในไร่นาหรือ “ลงแขก” ได้เริ่มหมดไป แต่อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านก็มีการพัฒนารูปแบบของการ “เอาแรง” มาเป็นการ “ยืมแรง” หรือ “ยืมเครื่องจักร” มาใช้ในการทำงานในไร่นาและการเกษตรอื่น ๆ รวมทั้งยืมแรงกันในบางช่วงเวลาการผลิตเพื่อรักษาระดับการผลิตในไร่นาให้อยู่ได้ จิตวิญญาณของการแลกเปลี่ยน แรงงาน” ก็ยังคงดำรงอยู่ นอกจากนี้ชาวนาชาวไร่เป็นจำนวนมากไม่น้อยยังพอใจที่จะทำนาต่อไป ทั้งนี้แม้ว่าจะมีผลตอบแทนต่ำหรือ “ขาดทุน” เพราะว่าจะเพื่อที่จะรักษาที่ดินและวิถีชีวิตในภาคเกษตรเอาไว้ และคิดว่าสมาชิกของครัวเรือนที่อพยพออกไปทำงานในโรงงานในเมืองจะกลับมาใช้ชีวิตบั้นปลายของชีวิตในหมู่บ้าน วิถีชีวิตในชุมชนหมู่บ้าน 5 แห่ง ในภาคกลาง แม้จะได้รับผลกระทบจากการพัฒนาแบบทุนนิยม โดยมีการผลิตการค้าที่เน้นกำไร แต่สาระสำคัญของ “เศรษฐกิจบ้าน” หรือ “เศรษฐกิจชาวบ้าน” ที่ไม่ได้เน้นกำไรก็ยังไม่ได้ถูกทำลายลงอย่างสิ้นเชิง ชาวนาชาวไร่ยังคงรักษาความสัมพันธ์กันภายในหมู่บ้าน ในฐานะเป็นลูกหลานหรือสมาชิกของคนในหมู่บ้านเดียวกัน แม้ระดับการพึ่งพาจะน้อยลงกว่าในอดีต แต่ก็ยังคงมีการพึ่งพากันตามพอสมควร ซึ่งจะได้เห็นจาก การช่วยเหลือกิจกรรมวัด กิจกรรมทางสาธารณะ กิจการของเพื่อนบ้านเมื่อถึงวาระบวชลูก เจริญป่วย หรือเมื่อตาย ชาวบ้านจะแสดงน้ำใจช่วยเหลือกันคนละไม้ละมือในฐานะคนหมู่บ้านเดียวกัน

ภาคผนวก

ตารางภาคผนวก 2.1A พื้นที่ทำการเกษตรชนิดต่าง ๆ จำแนกตามการใช้ประโยชน์ของหมู่บ้านในจังหวัดฉะเชิงเทรา สุพรรณบุรี ราชบุรี นครปฐม อ่างทอง และกาญจนบุรี ปี ค.ศ.1994-1998

จังหวัด	จำนวนหมู่บ้าน 1994						จำนวนหมู่บ้าน 1995						จำนวนหมู่บ้าน 1998								
	ทำการเกษตร	ปลูกข้าว	ปลูกพืชไร่	ปลูกพืชยืนต้น	ปลูกผัก	ปลูกพืชยืนต้น	ทำการเกษตร	ปลูกข้าว	ปลูกพืชไร่	ปลูกผัก	ปลูกพืชยืนต้น	ทำการเกษตร	ปลูกข้าว	ปลูกพืชไร่	ปลูกผัก	ปลูกพืชยืนต้น	ทำการเกษตร	ปลูกข้าว	ปลูกพืชไร่	ปลูกผัก	ปลูกพืชยืนต้น
ฉะเชิงเทรา	802	684	141	524	91	524	795	686	148	96	515	786	668	164	118	535					
สุพรรณบุรี	898	796	497	605	245	605	905	787	566	299	642	962	828	459	337	691					
ราชบุรี	892	639	437	541	299	541	889	624	402	361	576	910	604	411	409	643					
นครปฐม	849	654	274	536	433	536	845	645	274	462	538	888	614	284	470	601					
อ่างทอง	506	496	100	365	136	365	507	490	106	150	388	484	477	67	143	420					
กาญจนบุรี	792	533	755	486	423	486	801	533	750	446	487	861	578	788	545	586					
รวม	4,739	3,802	2,204	3,057	1,627	3,057	4,742	3,765	2,246	1,814	3,146	4,891	3,469	2,173	2,022	3,476					

แหล่งที่มา: (จากการสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้านฉบับต่าง ๆ)

ตารางภาคผนวก 2.2A รายได้ โดยเฉลี่ยต่อครัวเรือนจำแนกตามแหล่งที่มาของรายได้ของหมู่บ้านในภาคกลาง ปี ค.ศ.1990-1999

แหล่งที่มาของรายได้ รายได้ที่ดิน	1990		1992		1994		1996		1998	
	บาท	ร้อยละ	บาท	ร้อยละ	บาท	ร้อยละ	บาท	ร้อยละ	บาท	ร้อยละ
(1) ค่าแรงและเงินเดือน	5,273	100.0	7,655	100.0	5,983	100.0	9,589	100.0	11,676	100.0
(2) กำไรสุทธิจากการทำธุรกิจส่วนตัวที่มี ใช้การเกษตร	1,429	27.1	2,834	37.0	1,931	32.3	3,625	37.8	4,236	36.3
(3) รายได้จากทรัพย์สิน	739	14.0	1,172	15.3	873	14.6	1,411	14.7	1,859	15.9
(4) เงินที่ได้รับเป็นการช่วยเหลือ	106	2.0	80	1.1	59	1.0	150	1.6	176	1.5
(5) รายได้ที่ไม่เป็นตัวเงิน	309	5.9	469	6.1	314	5.2	564	5.9	735	6.3
(6) รายรับที่เป็นตัวเงินอื่น ๆ	484	9.2	589	7.7	539	9.0	727	7.6	2,093	17.9
(7) ค่าประเมินค่าเช่าบ้านที่ครัวเรือนเป็นเจ้าของ เช่าเอง	119	2.3	98	1.3	56	0.9	170	1.8	256	2.2
(8) กำไรสุทธิจากการทำการเกษตร	560	10.6	851	11.1	675	11.3	984	10.2	(*)	
	1,527	28.9	1,562	20.4	1,536	25.7	1,958	20.4	2,321	19.9

แหล่งที่มา: (การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนภาคกลาง ฉบับต่าง ๆ)

หมายเหตุ: (*) รวมอยู่ในข้อ (5) รายได้ที่ไม่เป็นตัวเงิน

ตารางภาคผนวก 2.3A สรุปข้อมูลรายจ่ายรายปีของตำบลประจักษ์ อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี
ค.ศ. 2000

ประเภทค่าใช้จ่าย	รวม 10 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วต่อปี	รวมทั้งตำบล 1382 ครั้ว/ปี
1. ค่าอาหาร				
ข้าวสาร	1,444	144.4	1,732.8	2,394,7298.6
เนื้อวัว	440	44	528	729,696
เนื้อควาย	220	22	264	364,848
เนื้อหมู	2,313	231.3	2,775.6	3,835,879.2
เนื้อไก่	785	78.5	942	1,301,844
เนื้อเป็ด	50	5	60	82,920
ไข่ไก่	490	49	588	812,616
ไข่เป็ด	800	80	960	1,326,720
ปลาน้ำจืด	1,174	117.4	1,408.8	1,946,961.6
อาหารทะเล	1,075	107.5	1,290	1,782,780
ผัก/เครื่องเทศ	564	54.6	655.2	905,486.4
อื่นๆ	711	71.1	853.2	1,179,122.4
2. อาหารสำเร็จรูป/เครื่องปรุง				
ชูรส	205	20.5	246	339,972
น้ำตาลทราย	605	60.5	726	1,003,332
น้ำปลา	340	34	408	563,856
น้ำมันพืช	494	49.4	592.8	819,249.5
ซอส ซีอิ๊ว น้ำมัน หอย	312	31.2	374.4	517,420.8
มาม่า/ไวไว	350	35	420	580,440
ปลากระป๋อง	131	13.1	157.2	217,250.4
เกลือป่น	101	10.1	121.2	167,498.4

ประเภทค่าใช้จ่าย	รวม 10 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วต่อปี	รวมทั้งตำบล 1382 ครั้ว/ปี
3. เครื่องดื่ม/ขนม				
น้ำ/น้ำแข็ง	89	8.9	106.8	147,597.6
น้ำอัดลม	82	8.2	98.4	135,988.8
น้ำผลไม้	762	76.2	914.4	1,263,700.8
นมจากสัตว์	310	31	372	514,107.2
นมถั่วเหลือง	108	10.8	129.6	179,107.2
กระทิงแดง/เอ็ม 100	1,267	126.7	1,520.4	2,101,192.8
เหล้า/เบียร์	868	86.8	1,041.6	1,439,491.2
บุหรี	328	32.8	393.6	543,955.2
ขนมกรูบกรอบ	222	22.2	266.4	368,164.8
อื่น ๆ	98	9.8	117.6	162,523.2
4. ยารักษาโรค				
ยาแก้ปวดเมื่อย	80	8	96	132,672
ยาแก้โรค กระเพาะ	40	4	49	66,336
ยาแก้ปวดหัว	20	2	24	33,168
ยาแก้ปวดท้อง/ ท้องเสีย	71	7.1	85.2	117,746.4
อื่น ๆ	2,145	214.5	2,574	3,557,268
5. ค่าของใช้ต่าง ๆ				
เสื้อผ้า	710	71	852	1,177,464
กางเกง	780	78	936	1,293,552
รองเท้า	380	38	456	630,192
ผ้าห่ม	330	33	396	547,272
จาน/ชาม/ช้อน	-	-	-	-
ยาสีฟัน/แปรง สีฟัน	244	24.4	292.8	404,649.6
สบู่	290	29	348	480,936

ประเภทค่าใช้จ่าย	รวม 10 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วต่อปี	รวมทั้งตำบล 1382 ครั้ว/ปี
ยาสระผม	462	46.2	544.4	766,180.8
ผงซักฟอก	1,028	102.8	1,233.6	1,704,835.2
ยาล้างจาน	247	24.7	296.4	409,624.8
น้ำมันก๊าด	371	37.1	445.2	615,266.4
ค่าไฟฟ้า	3,495	349.5	4,194	5,796,108
ค่าน้ำประปา	135	13.5	162	223,884
ค่าโทรศัพท์	2,015	201.5	2,418	3,341,676
น้ำมันรถ	2,400	240	2,880	3,980,160
อื่น ๆ	297	29.7	356.4	492,544.8
6. ค่าใช้จ่ายในการศึกษา				
ค่าเทอม/บำรุง การศึกษา	2,080	208	2,496	3,449,472
ค่าอาหาร	3,380	338	4,056	5,605,392
ค่ารถ	3,590	359	4,308	5,953,656
ค่าสมุด ดินสอ ปากกา	70	7	84	116,088
ค่าหนังสือ	324	32.4	388.8	537,321.6
ค่าเครื่องแต่งกาย	2,260	226	2,712	3,747,984
อื่น ๆ	3,020	302	3,624	5,008,368
7. ค่าใช้จ่ายในการผลิต				
ค่าปุ๋ยเคมี	12,977	1,297.7	15,572.4	21,521,056
ค่าจ้างแรงงาน	300	30	360	497,520
ค่ายาฆ่าแมลง	1,760	176	2,112	2,918,784
ค่าอุปกรณ์การ ผลิต	1,858	185.8	2,229.6	3,081,307.2
ค่าเมล็ดพันธุ์	3,245	324.5	3,894	5,381,508
ค่าน้ำมันรถไถ	4,318	431.8	5,181.6	7,160,971.2
ค่าขนส่งผลผลิต	-	-	-	-
อื่น ๆ	740	74	888	1,227,216

ประเภทค่าใช้จ่าย	รวม 10 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วต่อปี	รวมทั้งตำบล 1382 ครั้ว/ปี
8. ค่าผ่อนส่งหนี้สิน				
ช.ก.ส.	31,524	3,152.4	37,828.8	52,279,401
สหกรณ์	-	-	-	-
กองทุนหมู่บ้าน	1,000	100	1,200	1,658,400
อื่น ๆ	25,140	2,514	30,168	41,692,172
9. ค่าใช้จ่ายทางสังคม				
กฐิน/ผ้าป่า	1,700	170	2,040	2,819,280
บวชนาค	450	45	540	746,280
งานศพ	1,060	106	1,272	1,757,904
งานแต่งงาน	500	50	600	829,200
งานขึ้นปีใหม่	4,500	450	5,400	7,462,800
อื่น ๆ	1,400	140	1,680	2,321,760

แหล่งที่มา : Sheet การสำรวจข้อมูลรายจ่ายของตำบลประจักษ์ อ.ลานสัก จ.อุทัยธานี

ตารางภาคผนวก 3.1 A ตารางแสดงเครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตของหมู่บ้านในจังหวัดชัยนาท
ปี ค.ศ.1981

ประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ จำนวน (หน่วย)	เมือง	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันคา	รวม
ควาย	464	341	8054	750	7	8093	17709
วัว	2097	5056	3505	6572	98	5804	23132
รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ	121	47	104	76	187	1427	1962
เครื่องสูบน้ำส่วนตัวของชาวบ้าน	1629	1275	709	905	597	2854	7969
เครื่องสูบน้ำของกลุ่ม	0	0	0	0	0	12	12
ไถไม้	0	0	770	0	0	3206	3976
ไถเหล็ก	0	0	850	0	0	581	1431
เครื่องพ่นยาใช้เครื่องยนต์	125	253	37	53	21	285	774
เครื่องพ่นยาใช้มือ	3637	2066	1155	2815	1763	4844	16280
เครื่องค้ายหญ้า	2140	1425	399	4012	0	2603	10579
คราด	372	425	1215	2824	70	2703	7609
เสียม	0	114	38	1683	490	748	3073
เกวียน	35	0	1361	0	0	750	2146
เรือพาย	0	30	0	35	699	34	798
รถไถ 2 ล้อ	1843	1488	275	1732	269	190	5797
เครื่องนวดข้าว	0	0	0	0	29	0	29
ม้า	0	0	2	0	0	0	2
เทลเลอร์ลาก	0	0	0	0	0	0	0
รถบรรทุกกระบะ/รถบรรทุกเล็ก	0	0	0	0	42	0	42

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.2A เครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตของหมู่บ้านในจังหวัดราชบุรี ปี ค.ศ.1981

ประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ จำนวน(หน่วย)	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ควาย	81	290	1332	0	0	0	220	2472	158	4553
วัว	17810	11570	2399	8409	371	6244	1105	20200	11829	79937
รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ	66	109	4	12	0	24	28	26	46	315
เครื่องสูบน้ำส่วนตัวของชาวบ้าน	1378	925	367	988	129	211	34	1008	1176	6216
เครื่องสูบน้ำของกลุ่ม	15	2	0	4	0	0	0	7	5	33
ไถไม้	2988	1796	1051	415	5	2030	2	3881	3983	16151
ไถเหล็ก	41	14	0	0	0	170	0	88	482	795
เครื่องพ่นยาใช้เครื่องยนต์	648	147	72	1480	104	25	43	53	218	2790
เครื่องพ่นยาใช้มือ	2952	2321	932	513	181	1221	776	1097	1658	11651
เครื่องคายหญ้า	2886	1702	510	2727	0	1500	10808	3138	10406	33677
คราด	3332	1979	1187	180	11	2014	360	4172	4602	17837
เคียว	279	0	0	148	0	1020	692	1170	2280	5589
เกวียน	1091	167	73	220	3	77	0	976	39	2646
เรือพาย	443	0	0	2480	0	6	0	80	0	3070
รถไถ 2 ล้อ	481	118	8	56	78	0	6	783	41	1571

ประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ จำนวน(หน่วย)	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ระหัดวิดน้ำ	205	0	0	1199	64	0	0	219	0	1687
เครื่องนวดข้าว	4	0	0	0	0	0	0	159	0	163
รถเข็น	45	0	0	0	0	0	0	34	0	79
ม้า	8	5	1	6	0	0	0	9	0	29
เทลเลอร์ลาก	0	0	0	0	0	0	0	25	0	25
เครื่องจักรสาน (เจง)	0	0	0	0	0	0	0	3	0	3
เครื่องสีข้าวขนาดเล็ก	0	0	520	0	0	0	0	0	1	521
รถพ่วง	0	0	0	0	0	0	3	0	5	8

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพะ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ข้าวเอเตียว	4	0	0	0	0	0	0	0	0	4
หอมมะลิ	716	26	0	0	0	0	3	195	595	1536
พระวงหางม้า	396	0	0	0	0	0	0	0	0	396
แก้วคอหัก	11	0	0	0	0	0	0	0	0	11
เหลืองทอง	88	0	0	0	0	0	0	0	0	88
เหลืองใหญ่	19	0	0	0	0	0	0	23	0	42
เหลืองเกษตร	19	0	0	0	0	0	0	0	0	19
ขาวแก้ว	110	0	0	0	0	0	0	70	0	180
ขาวเหลืองอ่อน	145	0	0	0	0	0	0	0	0	145
ขาวมาเอง	60	0	0	0	0	0	0	0	0	60
ข้าวเหลืองลาย	108	0	0	0	0	0	0	0	0	108
กข.15	0	0	0	0	0	0	0	15	0	15
เหลืองกอดีว	0	0	0	0	0	0	0	256	0	256
พันธุ์ศรีอยุ่จิง	0	0	0	0	0	0	0	138	0	138

ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ข้าวพันธุ์ปิ่นแก้ว	185	0	0	0	0	0	0	0	0	185
ข้าวขาวปากหม้อ	148	0	0	0	0	0	0	0	0	148
ข้าวเหลืองประทาน	210	0	0	0	0	0	0	90	0	300
ข้าวเจ้า	7	30	436	0	0	0	0	225	2044	2742
เหลืองประทิว	3980	1093	916	379	128	2275	3	4814	1954	15542
กข.	145	0	0	50	0	0	0	227	0	422
กข.135	78	0	0	75	0	0	0	0	485	638
เหลืองโกธ	54	0	0	0	0	0	0	0	0	54
ขามะดี	174	511	10	0	0	0	0	113	0	808
ขาวลอย	120	0	0	0	0	0	0	0	0	120
เหลืองอ่อน	172	245	0	60	0	846	0	580	170	2073
กข.3	0	0	0	60	3	0	0	0	0	63
กข.7	272	30	43	0	9	0	0	116	805	1275
ข้าวหลวงประทาน	82	0	0	0	0	0	0	0	0	82
เหลืองชุมพล	23	0	0	0	0	0	0	0	0	23
นางมน	13	277	0	0	0	0	0	5	0	295

ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ขวานางมด	145	0	0	0	0	0	0	38	0	183
ข้าวสูง	128	0	0	0	0	0	0	0	0	128
ข้าวลอย	96	0	37	0	0	610	0	0	70	813

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางที่ 3.4A จำนวนครัวเรือนในหมู่บ้านที่ใช้ปุ๋ยในการผลิตปี ค.ศ.1981

จังหวัดสุพรรณบุรี	ศรีประจันต์	สองพี่น้อง	บางปลาร้า	เดิมบางนางบวช	รวม
ปุ๋ยคอก	1,212	1,726	0	1,989	4,927
ปุ๋ยวิทยาศาสตร์	7,589	2,203	854	6,762	17,408

จังหวัดชัยนาท	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันคา	รวม
ปุ๋ยคอก	0	1,065	180	0	1,080	2,325
ปุ๋ยวิทยาศาสตร์	3,737	,157	8,092	2,418	122	16,526

จังหวัดราชบุรี	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ปุ๋ยคอก	5,697	1,332	1,060	1,006	1,845	152	4,281	3,971	19,244
ปุ๋ยวิทยาศาสตร์	4,769	3,863	803	1,921	2,029	3,418	3,235	7,942	27,980
ปุ๋ยหมัก	0	0	0	0	0	0	31	0	31

จังหวัด อยุธยา	พระ นครฯ	เสนา	บางไทร	บาง ปะหัน	บาง ปะอิน	บางบาล	มหา ราช	ผักไห่	อู่ไทย	บางซ้าย	ลาดบัว หลวง	บ้าน แพรก	วังน้อย	ภาชี	นคร หลวง	รวม
ปู้ยคอก	117	15	0	0	739	1,310	521	0	0	60	0	88	654	140	238	3,942
ปู้ย วิทยา ศาสตร์	1,194	2,215	2,620	538	15,766	1,965	721	957	1,986	1,385	2,869	20	1,531	1,982	730	36,299

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.5A ผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่ของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท ราชบุรี และอยุธยา ในปี ค.ศ.1981

หน่วย : กิโลกรัมต่อไร่

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	สุพรรณบุรี				
	ศรีประจันต์	สองพี่น้อง	กิ่ง อ.ด่านช้าง	บางปลาร้า	เดิมบางนางบวช
ข้าวเจ้าในปี	534.5	550	165	450	545
ข้าวเจ้านาปรัง	135	-	-	700	-
ข้าวนี้นวนาปี	126	-	-	-	-

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	ชัยนาท				
	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันคา
ข้าวเจ้าในปี	290	250	380	250	242
ข้าวเจ้านาปรัง	280	230	420	265	210
ข้าวนี้นวนาปี	-	-	-	395	408
ข้าวนี้นวนาปรัง	-	-	-	650	-

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	ราชบุรี							
	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพะ	ปากท่อ	บ้านโป่ง	
ข้าวจ้าว	117.5	55	64	30	107	312	702	
ข้าวจ้าวปรับปรุง	-	6	25	-	-	-	-	
ข้าวนีลวนาปี	61	22	-	-	-	153	-	

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	อยุธยา														
	พระนคร	เสนา	บางใหญ่	บางปะหัน	บางปะอิน	บางบาล	มหาสาร	ผักไห่	อู่ไทย	บางชัย	ลาดบัวหลวง	บ้านแพรก	นครหลวง	วังน้อย	ภาชี
ข้าวจ้าว	1,256	298.5	483	357	639.1	382	290	232	267	115	274	133	80	129	248
ข้าวจ้าวปรับปรุง	0	165	5	0	145	0	130	99	40	105	0	0	50	56.5	115
ข้าวนีลวนาปี	185	707	0	50	0	45	0	60	138	0	0	0	0	0	65

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ข้าวเอเตียว	4	0	0	0	0	0	0	0	0	4
หอมมะลิ	716	26	0	0	0	0	3	195	595	1536
พะวงหางม้า	396	0	0	0	0	0	0	0	0	396
แก้วคอหัก	11	0	0	0	0	0	0	0	0	11
เหลืองทอง	88	0	0	0	0	0	0	0	0	88
เหลืองใหญ่	19	0	0	0	0	0	0	23	0	42
เหลืองเกษตร	19	0	0	0	0	0	0	0	0	19
ขาวแก้ว	110	0	0	0	0	0	0	70	0	180
ขาวเหลืองอ่อน	145	0	0	0	0	0	0	0	0	145
ขาวมาเอง	60	0	0	0	0	0	0	0	0	60
ข้าวเหลืองลาย	108	0	0	0	0	0	0	0	0	108
กข.15		0	0	0	0	0	0	15	0	15
เหลืองกอดีว		0	0	0	0	0	0	256	0	256
พันธุ์ศรีอยุ่		0	0	0	0	0	0	138	0	138

ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ข้าวพันธุ์ปิ่นแก้ว	185	0	0	0	0	0	0	0	0	185
ข้าวขาวปากหม้อ	148	0	0	0	0	0	0	0	0	148
ข้าวเหลืองประทาน	210	0	0	0	0	0	0	90	0	300
ข้าวเจ้า	7	30	436	0	0	0	0	225	2044	2742
เหลืองประทิว	3980	1093	916	379	128	2275	3	4814	1954	15542
กข.	145	0	0	50	0	0	0	227	0	422
กข.135	78	0	0	75	0	0	0	0	485	638
เหลืองโกธ	54	0	0	0	0	0	0	0	0	54
ขามะลิ	174	511	10	0	0	0	0	113	0	808
ขาวดอย	120	0	0	0	0	0	0	0	0	120
เหลืองอ่อน	172	245	0	60	0	846	0	580	170	2073
กข.3	0	0	0	60	3	0	0	0	0	63
กข.7	272	30	43	0	9	0	0	116	805	1275
ข้าวหลวงประทาน	82	0	0	0	0	0	0	0	0	82
เหลืองชุมพล	23	0	0	0	0	0	0	0	0	23
นางมน	13	277	0	0	0	0	0	5	0	295

ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ขวานางมด	145	0	0	0	0	0	0	38	0	183
ข้าวสูง	128	0	0	0	0	0	0	0	0	128
ข้าวลอย	96	0	37	0	0	610	0	0	70	813

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางที่ 3.4A จำนวนครัวเรือนในหมู่บ้านที่ใช้ในการผลิตปี ค.ศ.1981

จังหวัดสุพรรณบุรี	ศรีประจันต์	สองพี่น้อง	บางปลาร้า	เดิมบางนางบวช	รวม
บ้านคอก	1,212	1,726	0	1,989	4,927
บ้านวิทยาศาสตร์	7,589	2,203	854	6,762	17,408

จังหวัดชัยนาท	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันคา	รวม
บ้านคอก	0	1,065	180	0	1,080	2,325
บ้านวิทยาศาสตร์	3,737	,157	8,092	2,418	122	16,526

จังหวัดราชบุรี	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
บ้านคอก	5,697	1,332	1,060	1,006	1,845	152	4,281	3,971	19,244
บ้านวิทยาศาสตร์	4,769	3,863	803	1,921	2,029	3,418	3,235	7,942	27,980
บ้านหมัก	0	0	0	0	0	0	31	0	31

จังหวัด อยุธยา	พระ นครฯ	เสนา	บางไทร	บาง ปะหัน	บาง ปะอิน	บาง บาล	มหา ราช	ผักไห่	อู่ไทย	บางซ้าย	ลาดบัว หลวง	บ้าน แพรง	วังน้อย	ภาษี	นคร หลวง	รวม
บ้านคอก	117	15	0	0	739	1,310	521	0	0	60	0	88	654	140	238	3,942
บ้านวิทยาศาสตร์	1,194	2,215	2,620	538	15,766	1,965	721	957	1,986	1,385	2,869	20	1,531	1,982	730	36,299

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.5A ผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่ของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท ราชบุรี และอยุธยา ในปี ค.ศ.1981

หน่วย : กิโลกรัมต่อไร่

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	สุพรรณบุรี				
	ศรีประจันต์	สองพี่น้อง	กิ่ง อ.ด่านช้าง	บางปลาม้า	เดิมบางนางบวช
ข้าวเจ้าในปี	534.5	550	165	450	545
ข้าวเจ้านาปรัง	135	-	-	700	-
ข้าวนี้นวนปี	126	-	-	-	-

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	ชัยนาท				
	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันคา
ข้าวเจ้าในปี	290	250	380	250	242
ข้าวเจ้านาปรัง	280	230	420	265	210
ข้าวนี้นวนปี	-	-	-	395	408
ข้าวนี้นวนนาปรัง	-	-	-	650	-

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	ราชบุรี									
	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพะ	ปากท่อ	บ้านโป่ง			
ข้าวเจ้าในปี	117.5	55	64	30	107	312	702			
ข้าวเจ้านาปรัง	-	6	25	-	-	-	-			
ข้าวนี้นวนาปี	61	22	-	-	-	153	-			

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	อยุธยา														
	พระนคร	เสนา	บางใหญ่	บางปะหัน	บางปะอิน	บางบาล	มหาสาร	ผักไห่	อู่ไทย	บางซ้าย	ลาดบัวหลวง	บ้านแพรก	นครหลวง	วังน้อย	ภาชี
ข้าวเจ้าในปี	1,256	298.5	483	357	639.1	382	290	232	267	115	274	133	80	129	248
ข้าวเจ้านาปรัง	0	165	5	0	145	0	130	99	40	105	0	0	50	56.5	115
ข้าวนี้นวนาปี	185	707	0	50	0	45	0	60	138	0	0	0	0	0	65

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.6A ที่มาของรายได้หลักจํานวนครัวเรือนจําแนกตามแหล่งของครอบครัวของหมู่บ้านในจังหวัดชัยนาท

จำนวนครอบครัว	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันคา	รวม
ข้าว	3737	2242	7869	2672	9870	26390
มะพร้าว	0	0	0	240	994	1234
กล้วย	284	0	1264	0	1121	2669
มันเทศ	0	0	0	0	1634	1634
มันสำปะหลัง	0	0	0	0	584	584
ข้าวโพด	0	0	0	0	109	109
ถั่วต่าง ๆ	0	0	0	0	2310	2310
ผักต่าง ๆ	0	330	0	0	573	903
ปลูกพืชไร่	0	34	0	0	2952	2986
พืชสวน	0	0	0	0	510	510
เลี้ยงเป็ด/ไก่	1008	692	4072	379	773	6924
สุกร	43	274	609	46	369	1341
รับจ้าง	310	17	722	295	430	1774
ค้าขายหรือธุรกิจ	141	78	485	161	43	908
เงินเดือน ค่าจ้าง	115	86	559	80	78	918
หาของป่า	0	0	0	0	120	120
หอม/กระเทียม	0	0	0	0	1230	1230
ค่าตอบแทน	0	0	0	0	10	10
ค่าเช่า	59	0	108	95	360	622
สัตว์เลี้ยง วัวควาย	0	105	0	1	0	106
มะม่วง	456	0	2067	499	512	3534
ฝ้าย	0	0	0	0	26	26
ประมง	0	0	0	20	2	22
อุตสาหกรรมครัวเรือน	0	0	0	1115	0	1115
สัตว์เลี้ยงวัว ควาย	0	525	0	0	0	525

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนารุมนชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.7A แหล่งที่มาของรายได้หลัก จำนวนครัวเรือนจำแนกตามครอบครัวของ
หมู่บ้านต่าง ๆ ของจังหวัด สุพรรณบุรีในปี ค.ศ.1981

จำนวนครอบครัว	ศรีประจันต์	สองพี่น้อง	กิ่งอำเภอ ด่านช้าง	บางปลา ม้า	เดิมบาง นางบวช	รวม
ข้าว	6758	1465	2097	854	9197	20371
มะพร้าว	774	0	0	0	1276	2050
กล้วย	0	0	103	0	5	108
มันเทศ	0	0	0	0	0	0
มันสำปะหลัง	0	0	3021	0	303	3324
ข้าวโพด	0	14	1544	0	0	1558
ถั่วต่าง ๆ	0	0	36	0	467	503
ผักต่าง ๆ	357	289	280	0	445	1371
อ้อย	231	3408	0	0	203	3842
ปลูกพืชไร่	604	0	3060	0	0	3664
พืชสวน	43	0	0	0	0	43
เลี้ยงเป็ด/ไก่	20	100	0	0	1333	1453
สุกร	20	458	0	0	329	807
รับจ้าง	515	40	180	0	541	1276
ค้าขายหรือธุรกิจ	69	77	23	0	227	396
เงินเดือน ค่าจ้าง	20	90	0	0	118	228
หาของป่า	0	0	268	0	24	292
หอม/กระเทียม	0	21	0	0	345	366
ค่าตอบแทน	0	0	0	0	0	0
ค่าเช่า	0	12	0	0	33	45
ยาสูบ	0	0	53	0	0	53
สัตว์เลี้ยง วัว ควาย	328	0	0	0	0	328
ข้าวฟ่าง	0	0	0	0	0	0
แดงโม/แดงไท	165	18	29	0	33	245

จำนวนครอบครัว	สตรีประจันต์	ส อ ง พื น้อง	กิ่งอำเภอ ด่านช้าง	บางปลา ม้า	เดิมบาง นางบวช	รวม
มะม่วง	0	0	0	0	12	12
ประมง	0	154	0	20	353	527
เผือก	100	0	0	0	0	100

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.8A ที่มาของรายได้หลัก จำนวนครัวเรือนจําแนกตามแหล่งของครอบครัวของหมู่บ้านในจังหวัดราชบุรี ค.ศ.1981

จำนวนครอบครัว	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ข้าว	4854	1707	1126	625	143	1645	0	4846	18750	33693
มะพร้าว	819	24	790	256	80	875	0	291	350	3485
กล้วย	491	0	0	0	18	420	0	3	0	932
มันเทศ	0	0	0	0	15	0	87	3	0	102
มันสำปะหลัง	588	1995	0	42	0	15	2371	662	0	5673
ข้าวโพด	187	152	48	0	0	19	1096	775	203	2480
อื่ต่าง ๆ	539	22	380	101	3	0	0	1164	267	2476
ผักต่าง ๆ	613	370	196	1048	52	0	145	1509	3310	7243
ปลูกพืชไร่	713	3155	173	0	0	10	1521	109	4058	9739
พืชสวน	185	0	82	220	0	120	66	57	84	184
เลี้ยงเป็ด/ไก่	3259	2169	1369	410	46	1104	2309	3468	3377	17511
สุกร	1752	538	800	425	10	674	1172	852	1760	7983
รับจ้าง	1440	409	0	280	0	114	0	815	172	3230
ค้าขายหรือธุรกิจ	848	199	217	120	25	188	493	337	398	2825
เงินเดือน ค่าจ้าง	795	80	386	555	131	216	59	449	368	3039

จำนวนครอบครัว	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
หาของป่า	0	0	0	0	0	0	0	243	0	243
หอม/กระเทียม	28	0	0	0	0	0	0	167	0	195
คำตอบแทน	0	36	0	0	0	0	0	0	0	36
ค่าเช่า	28	71	2	10	4	54	15	1	13	198
ยาสูบ	0	0	0	0	0	0	0	12	0	12
ตัดไม้เลื่อย วัชกราย	460	934	1	0	0	0	0	12	0	1407
ข้าวฟ่าง	0	2	0	0	0	0	0	2	0	4
แต่งโม/แต่งไท	0	0	34	0	0	0	0	42	45	121
มะม่วง	380	197	130	0	0	0	0	0	0	707
ฝ้าย	0	3	0	0	0	0	57	330	0	390
ประมง	0	0	5	0	0	10	0	0	0	15
ก่อสร้าง	0	0	4	0	0	0	33	0	0	37
อุตสาหกรรมครัวเรือน	670	0	26	0	0	0	0	0	0	696
เผือก	8	0	0	0	0	0	40	0	0	48
มะละกอ	0	0	0	206	24	0	0	0	0	230

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.9A รายได้โดยเฉลี่ยของหมู่บ้านจังหวัดชัยนาท ในปี ค.ศ.1981

หน่วย : บาทต่อปีต่อครัวเรือน

จำนวนรายได้เฉลี่ยต่อปี	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันคา
ข้าว	127040	124800	177300	115181	59840
มะพร้าว	0	0	0	2000	3670
กล้วย	3000	0	7100	0	3370
มันเทศ	0	0	0	0	18827
มันสำปะหลัง	0	7000	0	0	13187
ข้าวโพด	0	9000	0	0	6140
ถั่วต่าง ๆ	0	0	0	0	5920
ผักต่าง ๆ	0	2100	0	0	36000
อ้อย	0	100000	0	0	2300
ปลูกพืชไร่	0	3000	0	0	42700
พืชสวน	0	0	0	0	13800
เลี้ยงเป็ด/ไก่	34500	50000	11194.5	189000	100000
สุกร	95000	18200	93800	221000	51070
รับจ้าง	45000	8250	81700	38220	34200
ค้าขายหรือธุรกิจ	88000	62000	285000	287000	2320
เงินเดือน ค่าจ้าง	88500	43500	154000	146000	3000
หาของป่า	0	0	0	0	800
หอม/กระเทียม	0	0	0	0	6000
ค่าตอบแทน	0	0	0	0	2250
ค่าเช่า	0	0	37420	92444	0
ยาสูบ	12000	0	0	0	0
สัตว์เลี้ยง วัว ควาย	0	4500	0	10000	0
ข้าวฟ่าง	0	6000	0	0	0
แดงโม/แดงไท	0	0	0	0	0
มะม่วง	1600	0	10500	800	0
ฝ้าย	0	0	0	0	0
ประมง	0	0	0	15600	0
ก่อสร้าง	0	0	0	0	0

จำนวนรายได้เฉลี่ยต่อปี	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันคา
เผาถ่าน	0	0	0	0	0
อุตสาหกรรมครัวเรือน	0	0	0	20900	0
เผือก	0	0	0	0	0
ฝรั่ง	0	0	0	0	0
รวม	494640	438350	8580145	1138145	2434510

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.10A ที่มาของรายได้ของครอบครัวของหมู่บ้านในจังหวัดราชบุรี ค.ศ.1981

จำนวนครอบครัว	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ข้าว	250671	78100	73700	26280	15000	110000	0	156200	222800	932751
มะพร้าว	48500	3750	20974	14300	28000	21000	0	72901	3000	212425
กล้วย	11200	0	0	0	8000	22000	0	3000	0	44200
มันเทศ	0	0	0	0	0	16000	0	11500	0	27500
มันสำปะหลัง	74000	104800	0	1700	0	16200	33200	16400	0	246300
ข้าวโพด	7000	17500	9500	0	0	16200	18300	11500	9100	89100
ถั่วต่างๆ	35500	30000	24677	17000	2300	0	0	22900	12700	118077
ผักต่างๆ	43000	16000	10400	27233	35000	0	1000	73400	18217	224250
ปลูกพืชไร่	109000	377500	23520	0	0	50000	62000	22500	155000	799520
พืชสวน	33000	0	6300	14900	0	20000	4375	340	2500	81415
เลี้ยงเป็ด/ไก่	19300	41200	32950	31500	463	86200	2550	9617	18000	241780
สุกร	153800	18000	126400	55000	5000	120300	7350	53523	76300	615673
รับจ้าง	151000	6300	0	15800	0	17000	0	30600	14500	235200
ค้าขายหรือธุรกิจ	276500	70550	254400	30180	12000	95000	81000	115880	62800	1003710
เงินเดือน ค่าจ้าง	264064	91350	184964	39380	10000	65600	98600	139210	127500	1020668

จำนวนครอบครัว	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
หางองป่า	0	0	0	0	0	0	0	4500	0	4500
หอม/กระเทียม	9000	0	0	14000	0	0	0	150	0	23150
ค่าตอบแทน	0	5000	0	0	0	0	0	0	0	5000
ค่าเช่า	4840	21500	20000	3000	3000	58000	6000	5000	1600	122940
ยาสูบ	0	0	0	0	0	0	0	200	0	200
สัตว์เลี้ยง ทั่วกาย	55000	13000	8400	0	0	0	0	10000	0	86400
ข้าวฟ่าง	0	2000	0	0	0	0	0	6000	0	8000
แดงโม/แดงโท	0	0	5000	0	0	0	1500	4500	0	13500
มะม่วง	5000	3500	6000	0	0	0	1500	4500	0	13500
ฝ้าย	0	7500	0	0	0	0	1500	4500	0	13500
ประมง	0	0	53000	0	0	40000	0	0	0	93000
ก่อสร้าง	0	0	19000	0	0	0	34000	0	0	53000
อุตสาหกรรมครัวเรือน	84600	0	15000	0	0	0	0	0	0	3000
เผือก	2500	0	0	0	0	0	2700	0	0	5200
ฝรั่ง	0	0	0	40000	0	0	0	0	0	40000
ละมุด	0	0	0	14000	0	0	0	0	0	14000

จำนวนครอบครัว	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ongun	0	0	0	120000	0	0	0	0	0	120000
sim	0	0	0	15000	0	0	0	0	0	15000
มะละกอ	0	0	0	34000	25000	0	0	0	0	59000

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาพผนวก 3.11A อุตสาหกรรมและบริการของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ปี ค.ศ.1981

อุตสาหกรรม/บริการ	ตำบล					รวม
	องค์พระ	ท้ายเนิน	ด้านช้าง	หนองมะค่าโมง		
1. กิ่งอำเภอด่านช้าง	-	-	-	6		6
ร้านจำหน่ายอุปกรณ์การเกษตร (แห่ง)	-	-	-	2		2
ร้านจำหน่ายไม้และเครื่องก่อสร้าง (แห่ง)	-	-	-	1		1
โกดังหรือยุ้งฉาง (แห่ง)	5	-	-	-		5
รถแทรกเตอร์ให้เช่า (คัน)	15	24	307	21		367*
ร้านขายของชำขนาดเล็ก (แห่ง)	-	-	-	1		1
โรงสีข้าวขนาดกลาง (โรง)	-	-	-	-		-

อุตสาหกรรม/บริการ	ตำบล										รวม	
	ดอนบุรี	บ้าน กร่าง	วังยาง	มดแดง	บางงาม	วังน้ำ ซับ	ศรี ประจัน ต์	ปลายนา	วังหน้า			
2. อีเกอศรีประจันต์												
ร้านจำหน่ายอุปกรณ์การเกษตร (แห่ง)	-	-	-	-	15	4	-	-	3	22		
ร้านจำหน่ายไม้และเครื่องก่อสร้าง (แห่ง)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1		
โกดังหรืออู่ช่าง (แห่ง)	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1		
โรงสีข้าวขนาดกลาง (โรง)	-	4	2	-	-	1	-	1	-	11		
เครื่องนวดข้าว (เครื่อง)	-	12	16	-	4	-	-	57	-	96		
รถแทรกเตอร์ให้เช่า (คัน)	2	-	-	-	8	7	-	7	-	24		
เครื่องจักรอื่น ๆ ให้เช่า	-	-	-	-	-	24	-	-	-	24		
ร้านขายของชำขนาดเล็ก (แห่ง)	15	20	10	-	40	20	4	14	30	153		

วัตถุประสงค์/บริการ	ตำบล											รวม	
	พ่อ ครู	โคก ช้าง	อ่าว เขา	นาง บวช	วังศรี ราช	ยาง นอน	เขา ดิน	ทิว นา	ป่า สะแก	เดิม บาง	ปาก น้ำ		ทุ่งคี่ ดี
3. อำเภอเดิมบางนางบวช													
ร้านจำหน่ายอุปกรณ์การเกษตร (แห่ง)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
ร้านจำหน่ายไม้และเครื่องก่อสร้าง (แห่ง)	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
โรงสีข้าวขนาดกลาง (โรง)	1	1	6	2	-	3	3	1	5	2	1	26	
เครื่องนวดข้าว (เครื่อง)	-	-	-	5	4	-	-	-	-	-	-	9	
รถแทรกเตอร์ให้เช่า (คัน)	3	4	4	2	2	-	-	-	-	-	-	33	
เครื่องจักรอื่น ๆ ให้เช่า	-	-	4	-	12	-	-	-	-	6	-	22	
ร้านขายของชำขนาดเล็ก (แห่ง)	29	10	6	25	2	9	20	8	-	24	8	146	
นางข้าว	-	-	50	-	-	-	-	-	-	-	-	58	

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.12A อุตสาหกรรมและบริการของหมู่บ้านในจังหวัดชัยนาท ปี ค.ศ.1981

อุตสาหกรรม/บริการ	ตำบล				รวม
	เมือง	หาดท่าเสา	นางลือ	เสือโฮก	
1. อำเภอเมือง					
ร้านจำหน่ายอุปกรณ์การเกษตร (แห่ง)	1	0	0	0	1
เครื่องนวดข้าว (เครื่อง)	1	0	0	20	21
รถแทรกเตอร์ให้เช่า (คัน)	0	0	0	13	13
ร้านขายของชำเล็ก (แห่ง)	15	30	17	10	72
โรงสีข้าวขนาดเล็ก (โรง)	0	3	0	0	3
โรงสีข้าวขนาดใหญ่ (โรง)	0	0	2	3	5
ร้านซ่อมเครื่องยนต์ (แห่ง)	4	10	2	1	17

อุตสาหกรรม/บริการ	ตำบล			รวม
	เขาแก้ว	หาดอาษา	โพนางคำออก	
2. อ.สรรพยา				
ร้านจำหน่ายอุปกรณ์ในการเกษตร	0	2	0	2
ร้านจำหน่ายไม้และเครื่องก่อสร้าง	0	1	0	1
โรงสีข้าวขนาดกลาง	0	1	1	2
รถแทรกเตอร์ให้เช่า	2	0	3	5
ร้านขายของชำเล็ก	7	42	20	69
ร้านขายยา	0	1	0	1
ร้านซ่อมเครื่องยนต์	0	2	0	2

อุตสาหกรรม/บริการ	ตำบล					รวม
	อุตะเถา	หางน้ำ สาคร	ศิลา กาน	ท่า ฉนวน	วัดโลก	
3. อ.มโนรมย์						
ร้านจำหน่ายอุปกรณ์การเกษตร	0	3	3	2	2	10
ร้านขายของชำเล็ก	10	6	45	47	15	123
โรงสีข้าวขนาดเล็ก	1	0	1	4	1	7
โรงสีข้าวขนาดใหญ่	0	2	0	0	0	2

อุตสาหกรรม/บริการ	ตำบล							รวม
	ห้วย กรด	บาง ซุด	โพ งาม	เที่ยง แท้	ดอน กำ	แพรง ศรีราชา	กงดอน	
4. อ.สรรคบุรี								
ร้านจำหน่ายอุปกรณ์การ เกษตร	1	0	0	0	0	0	0	1
ร้านจำหน่ายไม้และเครื่อง มือก่อสร้าง	0	0	0	0	1	0	0	1
โรงสีข้าวขนาดกลาง	0	0	0	3	0	0	0	3
โรงสีข้าวขนาดใหญ่	0	0	0	0	2	0	0	2
ร้านขายของชำเล็ก	94	12	32	20	10	28	32	228
เครื่องขยายเสียงให้เช่า	2	0	0	0	0	0	0	2

อุตสาหกรรม/บริการ	ตำบล						รวม
	กุฉจอก	หนอง มะโมง	บ่อแร่	หนอง ขุ่น	มะขาม เต่า	หนอง บัว	
5. อ.วัดสิงห์							
โกดังหรือตู้ฉางของ เกษตรกร	0	0	0	1	0	0	1
โรงสีข้าวขนาดกลาง	6	2	2	15	3	2	30
โรงสีข้าวขนาดใหญ่	0	0	0	0	0	1	1
เครื่องนวดข้าวให้เช่า	7	0	0	0	0	0	7
เครื่องจักรอื่น ๆ ให้เช่า	0	0	0	3	0	0	3
ร้านขายของชำเล็ก	9	11	4	24	18	3	69
ฉางข้าว	85	0	0	0	0	0	85
ปืมน้ำมัน	0	2	0	0	0	0	2
เครื่องฟนยาของกลุ่ม	0	0	0	2	0	0	2
ซ่อมรถยนต์	0	2	0	0	0	0	2
รถไถให้เช่า	31	0	0	0	0	0	31

อุตสาหกรรม/บริการ	ตำบล								รวม
	หัน คา	บ้าน เขียน	หนอง แขง	ไพร นกยูง	ห้วย งู	สุข เดือน ห้า	เนิน งาม	วังไก่อ เดือน	
6. อ่างเก็บน้ำ									
ร้านจำหน่ายอุปกรณ์ การเกษตร	0	ไม่มี ข้อมูล	ไม่มี ข้อมูล	0	2	3	0	1	6
โรงสีข้าวขนาดกลาง	5	0	0	2	0	0	0	0	7
รถแทรกเตอร์ให้เช่า	0	0	0	8	0	0	0	8	16
ร้านขายของชำเล็ก	15	0	0	0	0	130	17	8	170
ร้านซ่อมรถยนต์	0	0	0	0	0	0	0	3	3
โรงสีข้าวขนาดเล็ก	0	0	0	3	5	9	7	0	24
โรงสีข้าวขนาดใหญ่	0	0	0	0	0	0	0	4	4
ร้านตัดเสื้อผ้า	3	0	0	0	0	0	0	0	3
ร้านเครื่องฟนยาของ กลุ่ม	0	0	0	0	0	0	0	5	5

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนารุมนชน 2524)

ตารางภาคผนวก 4.1A ประชากรอายุ 11 ปีขึ้นไป ที่ทำงานในเชิงเศรษฐกิจจำแนกตามหมวดอุตสาหกรรมนอกเขตเทศบาลากลาง (ไม่รวมกรุงเทพมหานคร) ปี

ค.ศ.1980

	นายจ้าง	ผู้ประกอบการอิสระ ตัว	ลูกจ้างรัฐบาล	ลูกจ้างเอกชน	ผู้ทำธุรกิจของครัว เรือนโดยไม่ได้รับค่า จ้าง (แรงงานในครัว เรือน)	ไม่ทราบ	รวม
เกษตรกรรม	1,889	1,018,164	2,111	190,973	1,899,670	1,756	3,114,563
ชุดแร่โลหะและ อโลหะ	84	6,356	344	25,810	7,717	62	40,373
อุตสาหกรรมและ หัตถกรรม	1,442	70,632	11,012	262,804	50,430	982	379,302
ก่อสร้าง	327	17,706	703	69,010	3,409	216	91,371
ไฟฟ้า ประปา	6	174	12,706	536	10	11	13,443
พาณิชย์กรรม	538	167,824	442	20,933	126,349	648	316,734
ขนส่ง	166	26,977	14,562	39,720	3,276	288	84,989
บริการ	287	28,984	276,105	38,647	14,965	558	359,555

	นายจ้าง	ผู้ประกอบการธุรกิจส่วนตัว	ถูกจ้างรัฐบาล	ถูกจ้างเอกชน	ผู้ทำธุรกิจของครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้าง (แรงงานในครัวเรือน)	ไม่ทราบ	รวม
ธนาคารและสถาบันการเงิน	5	779	2,865	7,374	99	40	11,162
ไม่ระบุ	131	12,654	1,108	207,445	8,877	3,172	233,387
รวม	4,875	1,350,250	321,958	863,252	2,114,802	7,733	4,662,879

แหล่งที่มา : (สำมะโนประชากรและเคหะภาคกลาง (ไม่รวมกรุงเทพมหานคร) พ.ศ.2523)

ตารางภาคผนวก 4.2A ลักษณะการใช้แรงงานและอายุของแรงงานจำแนกตามประเภทของหมู่บ้าน
ต่าง ๆ ของจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท ราชบุรี และอยุธยา ปี ค.ศ.1981

ประเภทของการใช้แรงงาน/อายุ (ปี)	สุพรรณบุรี	ชัยนาท	ราชบุรี	อยุธยา
ทำการเกษตร				
น้อยกว่า 16	16,205	18,566	17,560	7,784
16 – 25	21,972	26,144	34,138	19,781
26 – 35	20,658	22,940	33,130	22,359
36 – 45	19,513	21,161	32,221	21,441
46 – 55	15,816	18,295	27,439	17,704
56 – 60	8,255	10,712	17,689	11,619
มากกว่า 60	3,284	5,950	9,755	4,869
รวม	105,698	123,768	171,932	105,557
แรงงานรับจ้างในภาคเกษตร				
น้อยกว่า 16	5,565	2,496	2,719	2,563
16 – 25	5,330	7,447	4,913	6,419
26 – 35	2,840	3,474	3,734	7,027
36 – 45	1,967	3,480	2,793	3,859
46 – 55	1,422	1,993	2,749	3,859
56 – 60	709	833	936	1,924
มากกว่า 60	495	369	407	311
รวม	18,328	20,092	18,251	27,385
แรงงานรับจ้างในภาคเกษตร				
น้อยกว่า 16	5,513	581	110	1,135
16 – 25	6,163	3,172	1,940	3,167
26 – 35	8,506	2,960	2,721	2,716

ประเภทของการใช้แรงงาน/อายุ (ปี)	สุพรรณบุรี	ชัยนาท	ราชบุรี	อยุธยา
ธุรกิจส่วนตัว				
36 – 45	6,157	3,159	1,796	3,151
46 – 55	3,847	1,704	1,483	3,025
56 – 60	2,652	1,340	1,118	2,167
มากกว่า 60	639	1,450	1,108	1,180
รวม	33,477	14,366	10,276	16,541
ค้าขาย				
น้อยกว่า 16	330	13	113	414
16 – 25	703	349	983	1,257
26 – 35	2,181	685	1,277	1,749
36 – 45	878	747	1,226	1,502
46 – 55	368	669	1,046	810
56 – 60	661	530	667	264
มากกว่า 60	639	67	359	8,156
รวม	5,169	3,060	5,871	14,152
รับจ้างนอกภาคเกษตร				
น้อยกว่า 16	2,803	682	3,734	3,091
16 – 25	5,549	1,680	8,341	8,996
26 – 35	2,167	1,899	6,533	8,651
36 – 45	1,315	1,811	5,284	9,668
46 – 55	897	747	3,740	5,973
56 – 60	561	361	2,028	2,995
มากกว่า 60	89	81	601	658
รวม	13,380	7,261	30,234	40,032

ประเภทของการใช้แรงงาน/อายุ (ปี)	สุพรรณบุรี	ชัยนาท	ราชบุรี	อยุธยา
รับราชการ/รัฐวิสาหกิจ				
น้อยกว่า 16	0	142	5	97
16 – 25	156	649	479	1,646
26 – 35	162	628	747	1,527
36 – 45	155	508	624	1,497
46 – 55	122	334	542	916
56 – 60	42	154	254	332
มากกว่า 60	0	0	38	117
รวม	640	2,415	2,689	6,022
ผู้ไม่ประกอบอาชีพ				
น้อยกว่า 16	17,989	21,869	50,241	32,001
16 – 25	1,188	1,855	4,217	3,366
26 – 35	470	210	638	453
36 – 45	150	60	458	396
46 – 55	192	121	463	512
56 – 60	318	284	841	1,035
มากกว่า 60	1,564	2,510	5,086	6,502
รวม	21,871	22,669	61,944	44,265
รวมทั้งสิ้น	198,563	193,631	301,197	253,954

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 4.3A จำนวนประชากรแยกตามกลุ่มอายุของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท และราชบุรี ค.ศ. 1981

หน่วย : จำนวนคน

อายุ (ปี)	สุพรรณบุรี							รวม
	ศรีประจันต์	สองพี่น้อง	กิ่ง อ.ด่านช้าง	บางปลาม้า	เดิมบางนางบวช			
แรกเกิด - 6	6,798	5,850	5,044	200	6,757			24,649
7 - 15	10,009	7,601	5,937	693	9,875			34,115
16 - 25	13,820	7,044	5,531	900	10,363			37,658
26 - 45	13,398	7,216	5,940	1,280	13,006			40,835
46 - 60	7,621	6,270	4,873	1,045	8,299			28,108
มากกว่า 60	3,431	1,812	1,560	500	5,096			9,399
รวม	55,072	35,793	28,885	4,618	50,396			174,764
อายุ (ปี)	ชัยนาท							รวม
	เมือง	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันคา		
แรกเกิด - 6	2,715	2,162	3,304	5,873	1,428	6,240		21,722
7 - 15	4,625	3,910	5,053	9,666	2,284	11,092		36,630
16 - 25	5,199	3,779	5,301	10,785	3,033	12,996		41,093
26 - 45	6,877	4,453	5,079	13,720	4,348	11,155		45,632
46 - 60	5,398	4,664	3,418	11,227	3,398	7,475		35,580

อายุ (ปี)	ชียนาท							รวม	
	เมือง	มโนรมย์	วัดสิงห์	สวรรคบุรี	สรรพยา	หันคา			
มากกว่า 60	1,590	1,401	1,448	4,168	1,493	4,001		14,101	
รวม	26,404	20,369	23,603	55,439	15,984	52,959		194,758	
อายุ (ปี)	ราชบุรี							รวม	
	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนิน สะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง		ปากท่อ
แรกเกิด - 6	9,391	5,208	1,896	5,991	357	2,145	4,548	6,141	7,244
7 - 15	13,378	7,504	1,933	8,434	537	3,000	5,952	8,102	12,823
16 - 25	16,230	7,431	3,114	8,944	713	3,038	5,544	8,112	12,661
26 - 45	17,298	8,087	3,554	11,039	672	3,131	9,817	8,984	15,571
46 - 60	11,551	5,379	2,875	7,626	502	2,006	7,122	7,116	12,886
มากกว่า 60	6,217	1,127	1,278	3,775	191	1,733	1,271	2,207	3,090
รวม	74,065	34,736	14,650	45,809	2,972	15,053	34,254	34,254	64,275

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 4.4A ระดับการศึกษาของประชากรของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท
ราชบุรี อโยธยา ปี ค.ศ.1981

หน่วย : จำนวน (คน)

ระดับการศึกษา	สุพรรณบุรี	ชัยนาท	ราชบุรี	อโยธยา
ไม่เคยเข้าเรียนหนังสือชั้นใดเลย	8,501	10,747	21,864	11,268
จบ ชั้น ป.4	87,334	108,110	158,755	140,575
จบ ป.7 , ป.6	16,942	20,757	37,312	30,891
จบชั้น มศ.3	6,590	10,616	11,477	11,699
ชั้นเตรียมอุดมศึกษา (ม.ศ.5)	1,680	1,782	3,882	3,438
อาชีวศึกษา (ม.ศ.6)	631	1,895	3,477	1,861
วิชาชีพชั้นสูง (อนุปริญญา)	11	53	1,028	129
ปริญญาตรี	0	22	335	118
ปริญญาโท	0	0	14	159
จบหลักสูตรการจ้ดอบรมพิเศษระยะสั้น	694	3,210	2,923	2,672
หลักสูตรระยะสั้นและไม่ได้เรียนหนังสือ	0	0	2,988	227
ฝึกหัดครู (ป.กศ.)	0	0	2	3
ฝึกหัดครู (ป.กศ.สูง)	0	0	8	0
ฝึกหัดครู (พ.ม.)	0	0	7	0
ม.ศ.6, ปริญญาตรี	n.a	287	n.a	0
ป.4 – ป.6	n.a	1,120	n.a	0
อื่น ๆ	833	360	67	2,378
รวม	130,188	158,958	245,943	205,418

แหล่งที่มา: (กรมการพัฒนารัฐมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 4.5A แรงงานที่ใช้ในการปลูกข้าวและประสิทธิภาพของแรงงานในประเทศต่าง ๆ
ในเอเชีย

ท้องถิ่น	ปริมาณแรงงานที่ใช้ (คน-วัน/ไร่)		ประสิทธิภาพของแรงงาน กก./คน-วัน		ปีที่ศึกษา ค.ศ.
	ข้าวพันธุ์ ใหม่	ข้าวพันธุ์ พื้นเมือง	ข้าวพันธุ์ ใหม่	ข้าวพันธุ์ พื้นเมือง	
	อินโดนีเซีย-ชาวตะวันตก	54.4	34.9	15.3	
อินโดนีเซีย-ชาวกลาง	31.5	37.4	24.4	14.9	1969/70
อินโดนีเซีย-ชาวตะวันออก	39.5	40.5	31.2	12.2	1969/70
ไทย-สุพรรณบุรี	18.7	13.0	29.3	25.6	1971/72
ฟิลิปปินส์-ลูซอนตอน กลาง	13.1	9.6	35.6	27.3	1966/74
ฟิลิปปินส์-จังหวัดลากูนา (ใกล้มะนิลา)	17.0	14.1	33.1	28.4	1966/74
เกาหลีใต้	22.2	20.2	51.8	44.4	1974
บังกลาเทศ	31.0	21.9	17.5	16.1	1969/70
ปากีสถาน-ปัญจาบ	6.9	7.2	66.6	39.4	1972
ปากีสถาน-สินธ์	5.6	3.2	57.8	68.0	1972
ศรีลังกา-ตะวันออกเฉียง เหนือ	27.0	20.3	21.6	17.8	1970/71
ไต้หวัน-ภาคกลาง ¹	22.1	-	29.7	-	1961
ไต้หวัน-ภาคกลาง ¹	13.4	-	61.9	-	1972
ญี่ปุ่น ¹	22.5	-	36.2	-	1972

ที่มา : (อัมมาร 2533 : 285)

หมายเหตุ : ¹ในที่นี้สมมติว่าข้าวที่ปลูกในไต้หวันและญี่ปุ่นเป็นข้าวพันธุ์ใหม่ทั้งหมด

ตารางภาคผนวก 4.6A ผลผลิตภาพของแรงงานในภาคเกษตร ค.ศ.1961-1985 ณ ราคาคงที่ ปี

ค.ศ.1972

มูลค่าของผลผลิตต่อแรงงาน 1 คน (บาท)

	เนื้อ		ตะวันออก เฉียงเหนือ		กลาง			ใต้	
	ส่วน บน	ส่วน ล่าง	ส่วน บน	ส่วน ล่าง	ที่ราบ	ตะวันออก	ตะวันตก	ส่วน บน	ส่วน ล่าง
1961	1,313	2,030	1,216	1,245	2,462	3,444	1,702	2,211	1,417
1962	1,181	2,081	1,196	1,098	2,620	3,467	1,733	2,218	1,519
1963	1,121	2,392	1,156	1,112	2,847	3,603	2,283	2,218	1,462
1964	1,250	2,371	1,080	1,147	2,586	3,486	2,240	2,077	1,295
1965	1,279	2,322	1,194	1,135	2,787	3,201	2,333	2,118	1,501
1966	1,751	2,926	1,561	1,660	3,091	3,575	2,677	2,193	1,512
1967	1,452	2,388	995	1,073	3,110	3,410	2,282	2,036	1,433
1968	1,384	2,360	1,192	1,075	2,941	3,620	2,983	2,508	1,903
1969	1,750	2,812	1,288	1,824	3,731	4,125	2,891	2,507	1,939
1970	1,643	3,156	1,179	1,940	3,534	4,077	4,939	2,477	1,864
1971	1,540	3,082	1,468	1,873	3,623	4,194	3,437	2,477	1,896
1972	1,456	2,326	1,172	1,697	3,387	4,162	4,420	2,580	2,165
1973	1,817	3,432	1,475	1,677	4,148	5,078	5,377	2,641	1,996
1974	1,871	3,289	1,305	1,642	4,199	4,656	5,681	2,571	2,079
1975	1,917	3,495	1,657	1,784	4,026	5,576	6,259	2,383	2,017
1976	1,892	3,306	1,582	1,645	4,744	5,917	7,417	2,527	2,365
1977	2,022	2,528	1,546	1,437	4,187	5,772	6,499	2,949	2,455
1978	1,889	3,805	1,782	1,869	3,728	5,633	6,268	2,796	2,364
1979	1,996	3,217	1,782	1,869	3,728	5,633	6,268	2,796	2,364
1980	2,015	3,631	1,810	1,802	4,256	5,979	8,777	2,466	2,129

	เหนือ		ตะวันออก เฉียงเหนือ		กลาง			ใต้	
	ส่วน บน	ส่วน ล่าง	ส่วน บน	ส่วน ล่าง	ที่ราบ	ตะวันออก	ตะวันตก	ส่วน บน	ส่วน ล่าง
1981	2,217	3,793	1,759	1,758	4,772	5,822	7,241	2,515	2,197
1982	1,953	3,303	1,624	1,730	4,262	5,564	5,928	2,870	2,362
1983	1,811	3,814	1,919	2,104	4,328	5,589	5,480	2,673	2,337
1984	1,896	4,043	1,855	1,910	4,506	5,540	5,888	2,755	2,437
1985	1,681	4,005	1,814	1,923	4,541	5,424	6,000	3,084	2,757

แหล่งที่มา : (Ammar 1987 : 13)

ตารางภาคผนวก 4.7A รายได้เฉลี่ยของครัวเรือนชาวมาเลเซียและเกษตรกรที่ไม่ใช่ชาวมาเลเซีย ปี ค.ศ. 1975/76, 1980/81 และ 1985/86 (ตามราคาคงที่ปี ค.ศ. 1976)

(บาท/คน)

ภาคและอาชีพหลักของหัวหน้าครัวเรือน	ชาวมา			เกษตรกรที่ไม่ใช่ชาวมา		
	1975/76	1980/81	1985/86	1975/76	1980/81	1985/86
เหนือ						
ตอนบน	2,849	2,758	2,501	2,958	2,993	2,694
ตอนล่าง	3,548	4,825	4,110	3,054	3,906	3,119
ตะวันออกเฉียงเหนือ						
ตอนเหนือ	2,690	2,548	1,876	3,063	2,703	2,258
ตอนใต้	2,590	2,484	2,187	3,115	3,176	2,699
กลาง						
ตะวันออก	3,714	4,744	4,281	5,212	4,134	7,332
กลาง	4,348	4,266	4,567	4,352	6,531	6,269
ตะวันตก	4,503	4,258	4,286	4,746	5,795	4,157
ภาคใต้						
ตอนบน	2,628	3,011	3,201	2,967	3,972	3,711
ตอนล่าง	1,843	2,794	2,215	2,077	4,064	3,647
เฉลี่ยทั่วประเทศ	3,067	3,168	2,818	3,440	3,875	3,613

แหล่งที่มา : (ธันวาคม 2533 : 146)

ตารางภาคผนวก 4.8A อัตราค่าจ้างในการเพาะปลูกข้าวในหมู่บ้านภาคกลางและหมู่บ้านภาคอื่น ๆ
ปี ค.ศ.1965

	ต่อวัน	เก็บเกี่ยวต่อไร่	ต่อปี
	(ก)	(ข)	(ค)
หน่วย: บาท			
ภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ			
รังสิต	$33\frac{1}{3}$		1,200
อยุธยา	3		
20 กิโลเมตร ตอนใต้ของสระบุรี	10/1		
โกสัฒพบุรี	8/1, 10/1		
ชัยนาท	7-10		
พิษณุโลก	8-9		
นครปฐม	10-15	(20 บาท ฤดูเพาะปลูก)	
กบินทร์บุรี	5-7		
ปราจีนบุรี		20	
มีนบุรี	10-12	20-25	
		(20-25 บาทต่อฤดูเพาะปลูก)	
ฉะเชิงเทรา		30-70	
		(70 ต้องทำงาน 3 วันและ 20 บาท ต่อฤดูเพาะปลูก)	
ระหว่างฉะเชิงเทราและแม่น้ำเจ้าพระยา		26	
เจ้าพระยา		(20 บาทต่อฤดูเพาะปลูก)	
ตราด			500 ต่อ 6 เดือนฤดูเพาะปลูก
ภาคเหนือ			
เชียงราย		5/1	
เชียงใหม่		1 ถึง/1 (10 ก.ก. ข้าวเปลือก)	

	ต่อวัน	เก็บเกี่ยวต่อไร่	ต่อปี
	(ก)	(ข)	(ค)
พาน		5/1, 6	20 ถึงต่อ 6 เดือนฤดูเพาะ ปลูก
พะเยา		4/1	70 บาทต่อ 6 เดือนฤดูเพาะ ปลูก
ลำปาง	5-7		
แม่สะเรียง	6-7/1		300-500
หมู่บ้านกระเหรี่ยงตอนใต้ของ จังหวัดลำพูน	4		
ลำพูน	6/3		
ชาวเขา	6		
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ			
5 ก.ม.ทิศเหนือของโคราช		8 (ฤดูเก็บเกี่ยว) 5 (ฤดูอื่น ๆ)	
90 ก.ม.ทิศเหนือของโคราช	5/1		1,000
50 ก.ม.ทิศเหนือของขอนแก่น	5/3		1,200
ใกล้ขอนแก่นและมหาสารคาม	5, 4/1		
ร้อยเอ็ด	5-6		
เสลภูมิ	3-4/1, 5		
แวง	5		100 ถึง หรือ 600 บาท
ภูจินารายณ์	5/1		
สกลนคร	5-6/1		500 หรือ 50 หมื่นของ 12 ก.ก.
มุกดาหาร	6/1		
ระหว่างมุกดาหารและอุบล	5		

	ต่อวัน	เก็บเกี่ยวต่อไร่	ต่อปี
	(ก)	(ข)	(ค)
ระหว่างอุบลและยโสธร	3 (ฤดูเก็บเกี่ยว)		
	4-5 (ฤดูเพาะปลูก)		
ยโสธร	5		

แหล่งที่มา: Usher (1965: 2-3)

หมายเหตุ: (ก) 10/1 หมายถึง 10 บาท และอาหาร 1 มื้อ

(ข) โดยทั่วไปใช้เวลา 1.5 ถึง 2 วัน ต่อการเก็บเกี่ยว 1 ไร่

(ค) โดยทั่วไประยะเวลา 1 ปี รวมทั้งที่พักและอาหารด้วย

ตารางภาคผนวก 4.9A แรงงานของหมู่บ้านที่ทำงานนอกตำบล ปี ค.ศ.1990

จังหวัด	จำนวนหมู่บ้าน	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละของครัวเรือน	แรงงานหญิง (อายุ 18-50)	ร้อยละของแรงงานหญิง (อายุ 18-50)	แรงงานชายทั้งหมด (อายุ 18-50)	ร้อยละของกำลังแรงงานชายทั้งหมด (อายุ 18-50)	แรงงานทั้งหมด (อายุ 18-50)	ร้อยละของแรงงานทั้งหมด (อายุ 18-50)
สมุทรปราการ	311	45,650	59.4	52,548	57.1	51,689	60.0	104,768	58.7
ปทุมธานี	398	20,324	46.0	21,894	43.5	21,801	46.3	42,820	43.9
อยุธยา	1,204	27,814	36.6	28,733	36.6	26,792	36.8	55,157	36.4
นนทบุรี	284	13,380	39.8	13,671	31.4	14,570	34.6	28,529	33.3
นครนายก	357	9,949	30.7	10,734	31.5	10,998	33.8	21,616	32.4
สระบุรี	802	19,000	31.9	17,146	27.1	18,133	30.5	34,854	28.4
ฉะเชิงเทรา	714	27,814	34.6	28,733	28.8	26,792	28.2	55,157	28.2
สมุทรสาคร	205	11,847	35.4	14,384	31.8	10,109	23.1	24,497	27.5
สมุทรสงคราม	251	6,680	29.4	6,750	27.1	5,962	26.0	12,781	26.7
สิงห์บุรี	272	6,231	23.5	5,574	19.9	12,186	49.3	12,734	24.2
นครปฐม	680	21,560	27.7	23,723	23.6	23,485	24.5	46,868	23.9
อ่างทอง	424	9,538	29.1	8,646	21.9	8,902	24.3	17,410	22.9
ชลบุรี	511	19,632	27.6	20,105	22.8	20,856	23.7	40,099	22.7
ลพบุรี	919	23,211	23.4	21,733	19.6	23,457	22.5	45,006	20.9
สุพรรณบุรี	687	26,559	58.5	26,543	19.9	28,187	22.0	54,337	20.8
ปราจีนบุรี	965	26,384	4.1	23,859	18.0	23,233	18.1	47,092	18.1
ระยอง	259	8,690	17.4	9,028	17.3	9,240	18.1	17,408	16.9
ชัยนาท	410	10,769	19.2	9,260	15.3	9,970	18.0	19,151	16.5
กาญจนบุรี	568	12,798	16.5	10,612	13.0	12,165	15.2	22,427	13.8
ประจวบคีรีขันธ์	249	7,566	15.3	6,305	11.6	6,249	11.8	12,484	11.6
ราชบุรี	713	22,983	25.9	21,907	21.0	21,248	21.7	43,002	10.5
เพชรบุรี	465	14,262	28.5	11,842	9.7	13,624	10.8	24,649	9.9
ตราด	131	2,805	9.2	1,806	5.5	3,439	9.9	5,205	7.7
จันทบุรี	290	5,094	8.9	3,811	6.1	5,444	8.9	8,905	7.2
รวม	12,069	400,541	28.3	399,347	23.3	408,531	25.7	796,956	23.5
ค่ามัธยฐาน			28.1		21.5		23.4		22.8
ค่าสูงสุด			59.4		57.1		60.0		58.7
ค่าต่ำสุด			4.1		5.5		8.9		7.2

แหล่งที่มา : (Amyot 1994 : 321)

ตารางภาคผนวก 4.10A แรงงานของหมู่บ้านที่ทำงานนอกตำบล ปี ค.ศ.1999

จังหวัด	จำนวน ครัวเรือน	ร้อยละ ของ จำนวน ครัวเรือน	จำนวนแรงงานนอกตำบล (มาก กว่า 18 ปี)			ร้อยละของแรง งานทั้งหมด (มาก กว่า 18 ปี)
			ชาย	หญิง	รวม	
สมุทรปราการ	34,363	39.3	33,989	32,355	66,344	44.3
ปทุมธานี	27,837	40.0	25,945	27,027	52,972	35.3
อยุธยา	12,428	32.6	11,426	10,456	21,882	23.3
นนทบุรี	12,428	32.6	11,426	10,456	21,882	23.3
นครนายก	8,148	21.8	6,624	6,120	12,744	17.9
สระบุรี	15,342	27.4	12,402	10,951	23,353	19.4
ฉะเชิงเทรา	23,139	27.1	15,119	16,835	31,954	16.4
สมุทรสาคร	14,761	28.0	17,122	18,949	36,071	32.6
สมุทรสงคราม	7,924	28.9	6,342	6,143	12,485	22.1
สิงห์บุรี	5,392	17.6	4,248	4,016	8,264	13.4
นครปฐม	20,513	19.8	19,041	19,605	38,646	14.2
อ่างทอง	11,209	26.2	8,206	8,649	16,855	19.3
ชลบุรี	28,233	25.5	22,355	21,363	43,718	20.6
ลพบุรี	25,546	22.7	21,170	20,019	41,189	18.0
สุพรรณบุรี	20,750	15.1	17,159	15,127	32,286	10.7
ปราจีนบุรี	14,486	23.2	9,845	11,730	21,575	16.4
ระยอง	8,359	15.4	8,210	6,285	14,495	11.7
ชัยนาท	11,443	18.2	8,850	7,904	16,754	13.7
กาญจนบุรี	17,225	16.6	13,859	12,029	25,888	7.8
ประจวบคีรีขันธ์	8,972	15.3	5,283	5,611	10,894	8.3
ราชบุรี	22,287	21.9	16,922	17,558	34,480	10.2
เพชรบุรี	12,014	22.2	8,268	9,088	17,356	14.1
ตราด	3,018	9.1	1,874	1,199	3,073	4.6
จันทบุรี	4,432	7.2	3,504	2,457	5,961	17.9
รวม	400,047	23.3	332,238	326,087	658,325	17.9

แหล่งที่มา: ข้อมูล กชช. 2 ค

ตารางภาคผนวก 4.11A ร้อยละของสถานที่ที่สมาชิกของครัวเรือนส่วนมากในหมู่บ้านภาคกลางทำงานนอกตำบลปี ค.ศ.1992 และปี ค.ศ.1999

จังหวัด	1992							1999						
	ภายในอำเภอ	ภายในจังหวัด	ภายในภาค	ภาคอื่นๆ	กรุงเทพฯ	ต่างประเทศ	รวม	ภายในอำเภอ	ภายในจังหวัด	ภายในภาค	ภาคอื่นๆ	กรุงเทพฯ	ต่างประเทศ	รวม
อยุธยา	24.1	35.9	21.3	น้อยกว่า 1	17.8	น้อยกว่า 1	100.0	22.1	59.9	13.1	น้อยกว่า 1	4.3	น้อยกว่า 1	100.0
นครปฐม	28.5	41.1	19.3	น้อยกว่า 1	10.6	น้อยกว่า 1	100.0	34.1	54.3	7.0	น้อยกว่า 1	4.5	น้อยกว่า 1	100.0
สระบุรี	34.5	41.9	10.5	น้อยกว่า 1	12.3	น้อยกว่า 1	100.0	33.9	46.8	14.1	น้อยกว่า 1	4.3	น้อยกว่า 1	100.0
ฉะเชิงเทรา	19.6	57.1	11.7	น้อยกว่า 1	11.1	น้อยกว่า 1	100.0	22.2	58.0	13.8	น้อยกว่า 1	6.0	น้อยกว่า 1	100.0
ราชบุรี	42.2	23.1	19.4	น้อยกว่า 1	15.1	น้อยกว่า 1	100.0	34.8	33.1	19.5	น้อยกว่า 1	12.9	น้อยกว่า 1	100.0
สมุทรสาคร	38.3	54.5	5.7	น้อยกว่า 1	น้อยกว่า 1	น้อยกว่า 1	100.0	41.3	54.4	2.9	น้อยกว่า 1	น้อยกว่า 1	น้อยกว่า 1	100.0
กกลางทั้งหมด	24.0	30.5	17.7	1.5	29.7	น้อยกว่า 1	100.0	29.4	46.3	13.8	1.3	9.5	น้อยกว่า 1	100.0

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค

บรรณานุกรม**กระทรวงการคลัง**

กจช.คลัง 0201.21.3/34 (249)

กจช.คลัง 0301.1.1/13 (2471)

กจช.คลัง 0301.1.30/15 (2456)

กจช.คลัง 0301.12/13 (2499)

กจช.คลัง 0301.2.4/52 (2513)

กจช.คลัง 03012.12/3 (2497)

กจช.คลัง 1.3.3.2/1 (2497)

กระทรวงการต่างประเทศ

กจช.ต่างประเทศ 96.1.8.4/3 (54) (2462)

กระทรวงเกษตร

กจช.เกษตร 15.2/25 (2474)

กระทรวงนครบาล

กจช.นครบาล 0301.1.1/13 (2474)

กจช.ร.5 นครบาล 101/1 ร.ศ.124-128

กจช.ร.5 นครบาล 3.2 ค/63 (2450)

กจช.ร.5 มหาดไทย 28.2/43 (2453)

กระทรวงพาณิชย์

กจช.ร.7 พาณิชย์ 13/14 (2473)

กระทรวงมหาดไทย

กจช.มหาดไทย 02011.11/7 (2491)

สำนักนายกรัฐมนตรี

กจช. (2) สำนักนายกรัฐมนตรี 0201.66.5/5 (2477-2496)

กจช. สำนักนายกรัฐมนตรี 0201.71/18 (2478-2499)

กจช. สำนักนายกรัฐมนตรี 02066.5 (2476-2796)

กจช. สำนักนายกรัฐมนตรี 02066.5/5 (2478-2499)

หนังสือและสิ่งพิมพ์

ภาษาไทย

กรมการพัฒนาชุมชน ข้อมูลพื้นฐานระดับหมู่บ้าน (กชช.2ค)

กรมการพัฒนาชุมชน รายงานการสำรวจตำบล พ.ศ.2520-2526 (เผยแพร่ที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติ)

กรมแรงงาน (2508) อัตราค่าจ้างในกิจการก่อสร้าง กรุงเทพฯ

กรมศิลปากร (2536) พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหา
ประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พรินติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง

กระทรวงมหาดไทย รายงานกิจการเทศบาลกรุงเทพฯ และธนบุรี, ฉบับต่าง ๆ

กระทรวงมหาดไทย รายงานกิจการเทศบาลกรุงเทพฯ ฉบับต่าง ๆ

กระทรวงมหาดไทย รายงานกิจการเทศบาลธนบุรีฉบับต่าง ๆ

กฤษ เพิ่มทันจิตต์ (2536) ทฤษฎีและแนวความคิดเกี่ยวกับกระบวนการเกิดเมือง กรุงเทพฯ :
ครีเอทีฟ พับลิชชิ่ง.

กองเศรษฐกิจการเกษตร (2498) รายงานผลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจของที่อยู่ครองทำการเกษตร
พ.ศ.2496, กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร.

คาร์ล ซี ชิมเมอร์แมน (แปลโดย นายชิม วีระไวทยะ) 2525. การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่ง
สยาม กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

โฆสิต ปั้นเปี่ยมรัษฎ์ (2534) นโยบายการเกษตรกับความเป็นประเทศอุตสาหกรรม. กรุงเทพฯ :
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.

งามพิศ สัตย์สงวน, (2541) “วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย : ศักยภาพบ้านนา

จ.พระนครศรีอยุธยา”. ใน งามพิศ สัตย์สงวน (บ.ก.) วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทยและ
นานาชาติ, กรุงเทพฯ : รามการพิมพ์ จำกัด

จีระ หงส์ลาดรมภ์ (2526) ประเทศไทยคือกรุงเทพฯ: ประชากรกับการขยายตัวของกรุงเทพฯ”

เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการประจำปี 2526 เรื่อง ประเทศไทยคือกรุงเทพฯ
คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

เจษฎา โลหะอุจน์จักร และ เรณู พัฒโนภาย (2524) “วิวัฒนาการและบทบาทของเครื่องจักรกลการ
เกษตรในประเทศไทย” วารสารธรรมศาสตร์ปีที่ 10 เล่มที่ 3 กันยายน หน้า 40-67.

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (2526) “กรุงเทพฯ : ผู้เก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากการเกษตรของประเทศไทย” บท
ความประกอบการสัมมนาทางวิชาการ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เรื่อง
ประเทศไทยคือกรุงเทพฯ, 17-18 กุมภาพันธ์.

ฉลองภพ สุสังกรกาญจน์ (2531) และยงยุทธ แฉล้มวงษ์ “ประเด็นและปัญหาความต้องการแรงงาน

- ในประเทศไทย” ใน รั้งสรรค ณะพรพันธุ์ และนิพนธ์ พัวพงศกร (บ.ก.) *เศรษฐกิจไทย : บนเส้นทางแห่งสันติประชาธรรม* (เล่มที่ 2) กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2533) *เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา (2541) *วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย*, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์
- ฉัตรทิพย์ และคณะ (2541) *ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา* กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พรินติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2545) *จากประวัติศาสตร์หมู่บ้านสู่ทฤษฎีสองระบบ* สถาบันราชภัฏสุรินทร์
- เนื่องในโอกาสครบรอบ 60 ปี ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา พ.ศ.2545
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ (บรรณาธิการแปล) (2525) *สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์* กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
- ณรงค์ชัย อัครเศรณี และคณะ (2526). “การทำงานของกิจการนอกฟาร์มในชนบทไทย. รายงานสรุปของ Rural Off-Frm Employment Assessment Project.
- ดาว มงคลสมัย (2527) “การศึกษาว่าด้วยการชลประทานในประเทศไทย : พรหมแดนแห่งความรู้” *วารสารเศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์* ปีที่ 2 ฉบับที่ 1 หน้า 6-41.
- ดุสิต สุขเสรีสัมฤทธิ์ (ไม่ระบุปีที่พิมพ์) *ประวัติบ้านกุดจอก อุทัยธานี* : ทองวิลการพิมพ์
- เดวิด บรูซ จอห์นสัน (2530) *สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473* (พรพิมณีย์ เอี่ยมธรรม และคณะ แปล) กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ (2521) “การผลิตและการค้าข้าวตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 7 (พ.ศ.2411-2475) “วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย”
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ (2527) “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา” ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์ *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ.2484* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- ทิพวัลย์ สีจันทร์ และ Molle, F Z2543) “การเปลี่ยนแปลงของระบบเกษตรในเขตที่ราบลุ่มภาคกลาง” เอกสารประกอบการสัมมนาประจำปี ครั้งที่ 1 *พลวัตวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนท้องถิ่น* สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ณ อาคารเฉลิมพระบารมี 50 ปี 30-31 พฤษภาคม 2543
- เทรนต์ เบอร์ทรานด์ (2525) “แรงงานชนบทไทย” ใน ติรณ โ้วศิริมณี (บ.ก.) *เศรษฐกิจไทย : การเปลี่ยนแปลงและการพัฒนา*, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ หน้า 227-266
- เทศาภิบาล* ฉบับพิเศษ 2478
- เทศาภิบาล* ร.ศ.131 เล่ม 13

- ธนาคารกรุงไทย (2538) “การพัฒนาทรัพยากรแรงงาน” รายงานประจำปี 2538
- ธนาคารระหว่างประเทศเพื่อการบูรณะและวิวัฒนาการ (2503) *โครงการพัฒนาการของรัฐสำหรับประเทศไทย* กรุงเทพฯ : กองการพิมพ์สลากกินแบ่งรัฐบาล
- ชเนศ กองประเสริฐ (2517). “บทบาทของปุ๋ยกับการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร” ใน รังสรรค์ ชนะพรพันธุ์ (บ.ก.) *เศรษฐกิจการเกษตรไทย*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย หน้า 211-244
- นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543) *ปากไก่และใบเรือ* กรุงเทพฯ : แพร่สำนักพิมพ์
- นิพนธ์ พัวพงศกร (2524) “ค่าจ้างเรื่องของคนจน” *วารสารธรรมศาสตร์* มีนาคม-มิถุนายน
- นิพนธ์ พัวพงศกร (2526) “ตลาดแรงงานในกรุงเทพมหานคร” เอกสารประกอบการสัมมนาประจำปี 2526 เรื่อง ประเทศไทยคือกรุงเทพฯ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- นิพนธ์ พัวพงศกร (2535) “การเปลี่ยนแปลงของตลาดแรงงานสู่ภาวะขาดแคลนแรงงาน”, รายงานการวิจัยประกอบการสัมมนาประจำปี 2535 เรื่อง *โครงสร้างเศรษฐกิจเส้นทางสู่ความสมดุล*, สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาไทย
- บุญคง หันจางสิทธิ์ (2518) “ฐานทัพสหรัฐอเมริกากับเศรษฐกิจสังคมไทย” *วารสารธรรมศาสตร์* ปีที่ 5 เล่มที่ 1 มิถุนายน – กันยายน หน้า 110-118.
- ประดิษฐ์ ชาสสมบัติ (2533) *ตลาดแรงงานอุตสาหกรรมภูมิภาค*, รายงานการวิจัยสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.
- ปราณี ทินกร (2531) “เส้นทางพัฒนาอุตสาหกรรมในประเทศไทย” ใน รังสรรค์ ชนะพรพันธุ์ และนิพนธ์ พัวพงศกร (บ.ก.) *เศรษฐกิจไทย : บนเส้นทางแห่งสันติประชาธรรม (เล่มที่ 1)* กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หน้า 155-231
- ปริญญารัตน์ เลี้ยวเจริญ (2543) ผลกระทบของวิกฤตไทยต่อชุมชนชนบท : บ้านลาด อำเภอบ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี ใน ผลกระทบของวิกฤตเศรษฐกิจต่อชนบทไทย หน้า 231-264
- ปาเลกัวซ์ (2506) *เล่าเรื่องเมืองไทย* แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร พระนคร: ก้าวหน้า
- ผาณิต ทรงประเสริฐ (2527) “นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจสมัยรัชกาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ.2481-2487” ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์ *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ.2484*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หน้า 650-664.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์ (2542) *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ* กรุงเทพฯ : ซิลค์เวอร์บูกส์
- พอพันธ์ อูยานนท์ (2539) “ค่าจ้างแรงงานในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย” *วารสารเศรษฐศาสตร์* ปีที่ 14 ฉบับที่ 1 มีนาคม หน้า 48-86
- พอพันธ์ อูยานนท์ และศิริพร สัจจามันท์ (2544), *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของค่าจ้างและตลาดแรงงานในประเทศไทย 1930-1995*, รายงานการวิจัย สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.

- ไพฑูรย์ สายสว่าง (2527) “ประวัติเศรษฐกิจของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา” ใน นัฏรทิพย์ นาถสุภา และ สมภพ มานะรังสรรค์ (บ.ก.) *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ.2484* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- ฟิลิป เอิร์ช (2533) “หมู่บ้านสู่รัฐ – รัฐสู่หมู่บ้าน” ใน อนัญญา ภูงคกุล (บ.ก.) *รัฐกับหมู่บ้านใน ไทยศึกษา* สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หน้า 112-145
- มหาดไทย, กระทรวง, กรมการปกครอง *รายงานกิจการของเทศบาลฉบับต่าง ๆ* กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, ม.ป.ป.
- เมธี ครองแก้ว (2529) “ทิศทางการพัฒนาชนบทไทย : อดีต ปัจจุบัน และอนาคต” บทความ ประกอบการสัมมนาทางวิชาการ ประจำปีการศึกษา 2528 เรื่อง *ทิศทางการเศรษฐกิจไทยใน ทศวรรษหน้า* คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 13-14 กุมภาพันธ์ 2529
- รังสรรค์ ชนะพรพันธุ์ (2530) *เศรษฐศาสตร์ว่าด้วยพรีเมียมข้าว* กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- รังสรรค์ ชนะพรพันธุ์ (2536) *อนิจลักษณะของเศรษฐกิจไทย* กรุงเทพฯ : คบไฟ.
- เรวดี จรุงรัตนางค์ และ พัทธินบูลย์ เจริญยิ่ง (2543) “ผลกระทบของวิกฤตเศรษฐกิจต่อชุมชน ชนบท : บ้านทุ่งนา อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี” ใน *ผลกระทบของวิกฤตเศรษฐกิจต่อ ชนบทไทย*. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย หน้า 85-98
- วรัญญา เรวดี (2517) “เครื่องทุ่นแรงกับการพัฒนาการเกษตรของไทย” ใน รังสรรค์ ชนะพรพันธุ์ (บ.ก.) *เศรษฐกิจการเกษตรไทย*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย หน้า 245-259
- วิโรจน์ ณ ระนอง (2542) “ความเสี่ยงและภูมิคุ้มกันในภาคเกษตรกรรมของไทย” เอกสาร ประกอบการสัมมนาวิชาการประจำปี *เศรษฐกิจพอเพียง*. จัดโดย สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย ณ โรงแรมแอมบาสเดอร์ซิตี้ จอมเทียน พัทยา 18-1 ธันวาคม
- ศรีศักดิ์ วัลลิโคดม (2543) “สังคมกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา : พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง” บทความ ประกอบการสัมมนา *The Chaophraya Delta : Hisotrical Development, Dynamics and Challenges of Thailand's Rice Bowl*, มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ 12-15 ธันวาคม 2543.
- สมจินต์ สันถวัรักษ์ และคณะ (2543) *สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนที่ยากจนดัดดาน ในภาคกลาง*, รายงานการวิจัยเสนอต่อสำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย.
- สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2534) *สาส์นสมเด็จพระเจ้า*. กรุงเทพฯ
- สมบัติ แซ่เฮ้ (2543) “ผลกระทบของวิกฤตเศรษฐกิจไทยต่อชุมชนชนบท : บ้านยางมณี อำเภอ โพธิ์ทอง จังหวัดอ่างทอง” ใน *ผลกระทบของวิกฤตเศรษฐกิจต่อชนบทไทย*. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย หน้า 155-200

- สมพร อิศวิลานนท์ (2544) “ความแตกต่างของรายได้และการกระจายรายได้ที่ไม่เท่าเทียมกันของครัวเรือนเกษตร” *วารสารเศรษฐศาสตร์* (มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์) ปีที่ 8 ฉบับที่ 1 มกราคม – มิถุนายน หน้า 29-42
- สมภพ มานะรังสรรค์ (2536) *แนวโน้มพัฒนาการเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2537) *ผลิตภัณฑ์ภาคและจังหวัด อนุกรมปีฐานใหม่ 2524-2534*, กรุงเทพฯ
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ *สถิติการเกษตรของประเทศไทย*, ฉบับต่าง ๆ
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2523) *สำมะโนประชากรและเคหะภาคกลาง (ไม่รวมกรุงเทพมหานคร) พ.ศ.2523*
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2540) *สมุดรายงานสถิติภาค ภาคกลางส่วนกลาง ภาคกลางส่วนกลาง*
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2542) *สำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542*
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ *การสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้าน* ฉบับต่าง ๆ
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ, *การสำรวจการย้ายถิ่นของประชากร : กรุงเทพมหานคร* ฉบับต่าง ๆ
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ, *การสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้าน* ฉบับต่าง ๆ
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ, *การสำรวจภาวะเศรษฐกิจของครัวเรือนภาคกลาง* ฉบับต่าง ๆ
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ, *รายงานผลการสำรวจแรงงาน* ฉบับต่าง ๆ
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ, *สมุดสถิติรายปีประเทศไทย* ฉบับต่าง ๆ
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ, *สำมะโนประชากรและการเคหะ* ฉบับต่าง ๆ
- สุธรรม อารีกุล (2537) “ความรู้เกษตรศาสตร์จากต่างประเทศกับการพัฒนาการเกษตรไทย” *เอกสารการประชุมวิชาการ บทบาทของต่างประเทศในการสร้างองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับประเทศไทย*. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
- สุนทรী อาสะไวย์ (2530) *ประวัติศาสตร์รังสิต : การพัฒนาและผลกระทบต่อสังคม*, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ (2534) *ศักยภาพของหมู่บ้านภาคกลาง* รายงานการวิจัย สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ
- สุวิทย์ ไททยวัฒน์ (2527) “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง พ.ศ.2394-2453” ใน *ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์ (บ.ก.) ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ.2484*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หน้า 247-262.
- สุวินัย ภรณวลัย (2532) “เศรษฐศาสตร์การเป็น NICS : ยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศไทย” *วารสาร*

- สารเศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์ ปีที่ 7 ฉบับที่ 2 มิถุนายน
- อดิสร รพีพัฒน์ (2518) *สังคมไทยในรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2416* กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
- อดิสร หมวกพิมาย (2532) *กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย : วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2310-2398*, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- อนงก เหล่าธรรมทัศน์ (2538) “การปฏิรูปการเมืองเศรษฐกิจ : สร้างพันธมิตรประชาธิปไตย” ใน *วิพากษ์สังคมไทย*. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง
- อภิชัย พันธเสน (2539) *พัฒนาชนบทไทย : การเปลี่ยนแปลงและการบริหารการจัดการ (ตอนที่ 2)*. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด.
- อัมมาร สยามวาลา (2519) “เสถียรภาพ การจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการกระจายรายได้ในประเทศไทย” ใน *รังสรรค์ ธาระพรพันธุ์ (บ.ก.) สังคมกับเศรษฐกิจ*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หน้า 72-120.
- อัมมาร สยามวาลา (2522). *ข้าวในเศรษฐกิจไทย* กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อัมมาร สยามวาลา และวิโรจน์ ฌ ระนอง (2533), *ประมวลความรู้เรื่องข้าว*, กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศ
- อาคม เดิมพิทยาไพสิฐ (2543) “บทบาทของรัฐและการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจ” ใน *ประมวลสาระชุดวิชา เศรษฐศาสตร์การพัฒนา บัณฑิตศึกษา สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช* หน่วยที่ 12 หน้า 57-108
- อานันท์ กายจนพันธ์ (บ.ก.) (2543) *พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร สถานการณ์ในประเทศไทย*, กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
- อำพรธม เสาธงใหญ่ (2543) “ผลิตภาพของระบบการผลิตทางการเกษตร : กรณีศึกษา การปลูกพืชบนร่องสวนในหมู่บ้านโคกกลาง ตำบลคอนคั้ง อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี” วิทยานิพนธ์ ภาควิชาส่งเสริมและนิเทศศาสตร์เกษตร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
- อุทิศ นาคสวัสดิ์ (2501) *ภาวะหนี้สินของชาวนาและการค้าข้าวในภาคกลางประเทศไทย พ.ศ.2500-2501* กรุงเทพฯ : กองเศรษฐกิจการเกษตร.
- เอกวิทย์ ฌ ถलग (2540) *ภูมิปัญญาชาวบ้านสี่ภูมิภาค : วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย*, กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
- โอภาส ปัญญา และคณะ (2543). “ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร : ภาคตะวันตก” ใน *อานันท์ กายจนพันธ์ (บ.ก.) พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร สถานการณ์ในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ไอ อินุโก (แปลโดย รังสรรค์ ชนะพรพันธุ์) (2517) “การใช้เครื่องจักรกลในการผลิตทางการเกษตรกับการใช้แรงงาน” ใน รังสรรค์ ชนะพรพันธุ์ (บ.ก.) *การใช้เครื่องจักรในการผลิตทางการเกษตรกับการใช้แรงงาน กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย*

หนังสือและสิ่งตีพิมพ์

ภาษาอังกฤษ

- Adul Vichienchareon (1960) “Movement of Population within Thailand”, *รัฐประศาสนศาสตร์* 3 (2): 29-32.
- Ammar Siamwalla. (1975) “A History of Rice Price Policies in Thailand.” In Puey Ungphakorn and Others, eds, *Finance, Trade and Economic Development in Thailand*, Essays in Honour of Khunying Supurb Yossundara. Bangkok : Sompong Press pp.141-165.
- Ammar Siamwalla (1987). *Productivity and Competitiveness in Thai griculture* : The TDRI 1987 year – end Conference.
- Ammar Siamwalla (not dated) “Foreign Trade and Domestic Economy in Siam, 1820-1855”.
(Mimeographed)
- Amyot, J. (1994). *The Structure of Employment of The Rural Population of The Central Region of Thailand (Source-The 1990 Village Survey of the National Rural Development Committee of Thailand (Kor Chor Chor 2 Khor)*. Bangkok : Chulalongkorn University Social Research Institute.
- Andrews, J. (1935) *Siam : 2nd Rural Economics Survey, 1934-35*. Bangkok : Bangkok Times Press.
- Bank of Thailand, *An Economic Survey of Thailand 1946-47*.
- Bertrand, T. and Squire, Syn (1980) “The Relevance of Dual Economy Model; Case study of Thailand.” *Oxford Economic Papers*, Vol 32, No 3, November. pp.480-511.
- Bray, F (1989). *The Rice Economies : Technology and Development in Asian Societies*. London : University of California Press.
- Central Statistical Office. (1954) *First Report of Demographic and Economic Survey*. Vol.1
- Chira Charoenloet (1962), *The Evolution of Thailand’s Economy : Its Role and Evolution of Economic Transition, 1950-1960* Bangkok : Thai Wattanapanich Press.
- Crawfurd, C. (1915) *The Crawfurd Papers*. Bangkok : The Vajiranana National Library.

- Dogan, M. and Kasand, J.D. (eds) (1988) *The Metropolis Era Vol : A World of Giant Cities*. Sage Publications London.
- DORAS, Kasetsart University (1996). *Agricultural and Irrigation Patterns in the Central Plain of Thailand : Prelinary Anaalysis and Prospects for Agricultural Development*. Bangkok
- Douglass, M. (1979) "Regional Development for Rural Development : The Case of the Central Plains of Thailand." Bangkok : National Economic and Social Development Board.
- Douglass, M. (1984) *Regional Intergration on the Capitalist Periphery : The Central Plains of Thailand*. The Hague : Institute of Social Studies.
- Dow Mongkolsmai (1977) *Distributional Effects and Reimbursement Analysis of An Irrigation Project in Thailand*. Ph.D. Thesis Cornell University.
- ESCAP (1982) *Migration, Urganization and Development in Thailand*, United Nations, New York
- Falkus M. (1999). "Income Inequality and Uncertain Democracy in Thailand" in Minami R., Kim K.S. and Faltus, M. (eds). *Growth, Distribution and Political Change: Asian and the Wider World*. Hampshire : Macmillan Press
- Feeny, D. (1982) *The Political Economy of Productivity: Thai Agricultural Development, 1880-1975*. Vancouver and London : University of British Columbia Press.
- Gisselquist, D. (1976) "A History of Contractoral Relations in A Thai Rice Growing Village". Ph.D. thisis, Yale University.
- Grabowsky, V. (1966). "*The Thai Census of 1904 : Translation and Analysis*." In Journal of the Siam Society, Vol.84 (Port 1) : 49-85.
- Hirsch, P. (1990) *Development Dilemmas in Rural Thailand*. Singapore : Oxford University Press.
- Hong, L. (1984) *Thailand in theNineteeth Century : Evolution of the Economic and Society*. Singapore : Institute of Southeast Asian Studies.
- Ingram, J.C. (1964) "Thailand's Rice Trade and the Allocation of Resources." In Cowan, C.D. *The Economic Development of Southeast Asia*. London : George Allen and Urwin. pp.102-126.
- Ingram, J.C. (1971) *Economic Change in Thailand, 1850-1970*. Standford: Standford University Press.
- International labor Office (1965) *Report to the Government of Thailand and Internal Migration*. Geneva (mimeo)

- Johnston, D. (1975). "Rural Society and the Rice Economy in Thailand : 1880-1930" Ph.D. Thesis, Yale University.
- Johnston, D. (1981) Rice Cultivation in Thailand : The Development of an Export Economy by Indigeneous Capitl and Labor. *Modern Asian Studies* 15(1) : 107-126.
- Kitahara A. (2000). "Lan Laem from 1980 to 1997 : Profile of a Rice Growing Village in Nakhon Pathom" the Proceedings of the International Conference : *The Chao Phraya Delta : Historical Development, Dynamics and Challenges of Thailand's Rice Bowl*. Kasetsart University, Bangkok.
- Kitahara, A.C. (1996). *The Thai Rural Community Reconsidered*. Bangkok : Chulalongkorn University The Political Economy Centre.
- Komoll Janlekha (1955) "A study of the Economy of Rice Growing Villages in Central Thailand" Ph.D. thesis, Cornell University
- Lewis, A.W. (1954) "Economic Development with Unlimited Supplies of Labour", *the Manchester School*, May.
- Maddison, A. and Prince, G. (eds) (1989) *Economic Growth in Indonesia, 1820-1940*. Ordrecht: Foris Publications.
- Sompop Manarungsan. (1989) *Economic Development of Thailand 1850-1950 : Response to the Challenge of the World Economy*. Institute of sian Studies, Chulalongkorn University.
- Molle, F and Thippawal Srijantr (1999), *Agraian Change and Land System in the Chao Phra Delta, Bangkok* : Kasetsart University.
- Molle, F, and Others (2001), *The Impact of the access to Irrigation Water on the Evolution of Farming Systems: A case Study of three Villages in the Chao Phraya Delta*. Bangkok : Kasetsart University.
- Narongchai Akasane (1983) *Rural Off-Farm Employment in Thailand*. Bangkok : The Industrial Management.
- Ohima, H (1987) *Economic Growth in Monsoon Asia a Comparative Study*. Tokyo : University of Tokyo.
- Paitoon Sayswang (1978) *An Economic History of the Chao Phy Detta, 1850-1890*. Bangkok : Faculty of Economic, Research Report Series, Thammasart University
- Porphant Ouyyanont (1998) "Bangkok as a Magnet for Rural Labor: Changing Condition, 1900-1970". *Southeast Asian Studies*. Vol36, no.1, June 1998, pp.78-108
- Porphant Ouyyanont (2001) "The Vietman War and Tourism in Bangkok's Development, 1960-

- 70" *Southeast Asian Studies*, Vol 39, no.2, September, 157-187
- Porphant Ouyyanont (1997) "Bangkok's Population and the Ministry of the Capital in Early 20th Century Thai History" *Southeast Asian Studies*, Vol 35, no.2. September pp.240-260.
- Prasarn Trairtvorakul (1984) *The Effects on Income Distribution and Nutrition of Alternative Rice Price Policies in Thailand*. Research Report no.46, Washington D.C. : International Food Policy Research Institute.
- Prince Dilok Nabarath 2000. *Siam's Rural Economy under King Chulalongkorn*. Bangkok : White Lotus.
- Ranis, G; and Fei, J.C.H. (1961). *A Theory of Economic Development*. American Economic Review 51(4): 533-565.
- Record*, Janury 1929.
- Renu Pathnopas (1980) "The Economics of Rice Threshing Machines in Thailand : A Case Study of Chachoengsao and Suphanburi Provinces, M.A. thesis, the Faculty of Economics, Thammasat University.
- Sarasin Viraphol (1977) *Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853*. Cambridge, Council on East Asian Studies, Hrvard University.
- Seksan Prasertkul (1989), "The Formation of the Thai State and Economic change 1855-1945", Ph.D Thesis : Cornell University
- Shannin, T (1990) *Essays Concerning Rural Societies, Exploratory Economies, and Learning from Them in the Contemporary World*. Oxford : Basil Blackwell.
- Shields, D. (1983) "Labor Use in Selected Villages of Suphanburi Province : An Anlysis of Survey Results" In *The Consequences of Sml Rice Farm Meohaization in Thailand*. Workshop papers, the National Economic and Social Development Board, November 10-11, Bangkok, pp.172-189.
- Shields, D. (1983) "The Impact of Agricultural Mechanization on Agricultural Production in Selected Irrigated Villages of Suphanburi Province, Thailand" in *The Consequences of Small Rice Farm Mehaniation in Thailand*. Workshop papers, the National Economic and Social Development Board, November 10-11, Bangkok, pp.104-137
- Silcock, T.H. (1967) "Outline of Economic Development, 1945-65" in Silcock, T.H. (ed) *Thailand : Social and Economic Studies in Development*. Canberra : Australian National University Press. pp.1-28.

- Skinner, G.W. (1957) *Chinese Society in Thailand : An analytical History*. Ithaca: Cornell University press.
- Smiths, T.C. (1959) *The Agrarian Origins of Modern Japan*. Standford : Standford University Press.
- Somporn Isvilanonda and Hossain, M (2000), “Dynamics of Rice Farming in Chao Phraya Delta : a Case Study of three village’s in Suphan Buri Province” Conference: *the Chao Phraya Delta : Historical Development, Dynamics and Challenges of Thailand’s Rice Bowl*. Kasetsart University, Bangkok, pp.137-149.
- Statistical Yearbook of Thailand*. (Title varied) Various Issues.
- Statter, R. (1991) *From Farm to Firm : Rural Diversification in the Asian Countryside* Singapore : Avebury.
- Sternstein, L (1982) *Portrait of Bangkok*. Bangkok : Bangkok Metropolitan Administration.
- Terwiel, B.J. (1989) *Through Traaveller’s Eyes: An Aapproach to Early Nineteeth Century Thai History*. Bangkok : Editions Duang Kamol.
- Thailand Yearbook 1968-9* Various Years.
- Thomlinson, R. (1971). *Thailand’s Population : Facts Trends, Problems and Policies*, Bangkok : Thai Wattanapanich Press.
- Thompson V. (1941). *Thailand : The New Siam*. New York : Macmillan Press.
- Thompson, V. (1947) *Labor Problems in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Usher D. (1966) “Income as Measure Productivity in Thailand : Alternative Comparisons of Agricultural and Non-agricultural Productivity in Thailand” *Economic*, November, pp.430-441.
- Usher, D (1967) “The Thai Rice Trade” in T.H. Silcock (ed), *Thailand: Social and Economic Studies in Development*. Canberra: Australian National University Press.
- Ushers, D (1965) *Wages, Land Rents and Land Prices and Interest Rates*. Document from Thailand Information Centre, Bangkok : Chulalongkorn University.
- Var der Heide, J.H. Homan (1906) (reprinted 1931) “The Economical Development of Siam during the Last Half Century” *Journal of the Siam Society*. Vol.III, October.
- Vella, W.F. (1957) *Siam Under Rama III*. N.Y. : The Association for Asian Studies.
- Visit Achayanongit (1971) “Inter-Relationship between the Friendship Highway and the Parallel Railway” Master thesis of Engineering, Asian Institute of Technology.
- Wilson, C. (1983) *Thailand : A Handbook of Historical Statistics*. Boston : G.K. Hall & Co.

World Bank (1983) *Thailand Rural Growth and Employment* Washington : The World Bank

World Bank (1986) *Thailand : Case Study of Agricultural Input and Output Pricing.*

Washington, D.C. : the World Bank.

Yeung, Y.M. (1988) "Great Cities of Eastern Asia" in Dogan, M and Kasada, J.D. (eds) *The*

Metropolis Era. Vol.1

Zimmerman, C.C. (1931) *Siam : Rural Economic Survey, 1930-31.* Bangkok : Bangkok Times

Press.

รายชื่อชาวบ้านผู้ให้ข้อมูลและตอบคำถาม

บ้านหนองพังนาค ตำบลเสือโฮก อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท

1. นายบุญเหลือ	จอมพระลักษณะ	อายุ	49 ปี
2. นายสัมพันธ์	อิมสบาย	อายุ	46 ปี
3. นายกาหลง	คำบุญมี	อายุ	79 ปี
4. นายสุรพล	ปีตะวิมลเสถียร	อายุ	72 ปี
5. นางยอดเยี่ยม	ต่อแก้ว	อายุ	35 ปี
6. นางวันเพ็ญ	แห้ววงศ์	อายุ	44 ปี
7. นางอุบลรัตน์	มั่งมี	อายุ	35 ปี
8. นายสุรียา	เป้าทุม	อายุ	55 ปี
9. นางอ่อนแก้ว	เป้าทุม	อายุ	43 ปี
10. นายฟอย	มั่งมี	อายุ	67 ปี
11. นางแดงกวา	คำบุญมี	อายุ	60 ปี
12. นายรวม	คำบุญมี	อายุ	50 ปี
13. นายสำราญ	คำบุญมี	อายุ	75 ปี
14. หลวงพ่อบุญมา	ปัญญาวุฒิโท	อายุ	70 ปี
15. นายคำ	อ่อนละม้าย	อายุ	82 ปี
16. หลวงพ่อบุญเหลือ	สุธิโร	อายุ	70 ปี
17. ร้อยโทชัยพร	วรรณพัฒน์	อายุ	70 ปี
18. หลวงพ่อบุญมา	ปัญญาวุฒิโท	อายุ	70 ปี (วัดหนองพังนาค)
19. นายโห	เพ็งเวียง	อายุ	74 ปี
20. หลวงพ่อสุนทร	ชญารักษ์	อายุ	58 ปี (วัดหนองพังนาค)
21. นายดวง	พลธานี	อายุ	66 ปี
22. นางสาวไสว	สีบศรี	อายุ	58 ปี
23. พระครูสุนทรราชยารักษ์		อายุ	72 ปี
24. นายสัมฤทธิ์	คำภูผา	อายุ	59 ปี
25. นายจ้านง	ทาประสิทธิ์	อายุ	39 ปี
26. นางดาลิน	ทาประสิทธิ์	อายุ	39 ปี
27. นายพิพัฒน์	อังกวานิช	อายุ	66 ปี ¹

¹ บ้านบางไก่อื่น ตำบลเสือโฮก อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท

28. พระมหาบุญมี   ชาติยาโน   อายุ 58 ปี

บ้านกุดจอก ตำบลกุดจอก กิ่งอำเภอหนองมะโมง จังหวัดชัยนาท

1. นายบุญช่วย	ทวีเขตกรณ์	อายุ	46 ปี
2. นางสาวนา	จบศรี	อายุ	42 ปี
3. นางบุญธรรม	ทวีเขตกรณ์	อายุ	43 ปี
4. นายสนั่น	เวียงแก้ว	อายุ	74 ปี
5. นางสง	สิงห์ดำรง	อายุ	70 ปี
6. นางมณี	จันทร์ศรี	อายุ	64 ปี
7. พระอาจารย์เขื่อน	อริโต	อายุ	47 ปี
8. นายอนันต์	หินแก้ว	อายุ	47 ปี
9. นางซ้อง	จบศรี	อายุ	72 ปี
10. นางทองเสย	จบศรี	อายุ	65 ปี
11. นางสาวดา	จบศรี	อายุ	86 ปี
12. นางเถา	ทองบุญ	อายุ	94 ปี
13. นางวิเศษ	ก๊กศรี	อายุ	65 ปี
14. นายสุจินต์	แก้วพรมตา	อายุ	21 ปี
15. นางมณี	จันทร์ศรี	อายุ	41 ปี
16. นางเฉลา	จันทร์ศรี	อายุ	41 ปี
17. นางสน	เหลื่องพานิช	อายุ	85 ปี
18. นางเทา	ทองดี	อายุ	94 ปี
19. นางพี	จบศรี	อายุ	92 ปี

3. บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา

1. นายเปี้ยว	ก้องเจริญ	อายุ	68 ปี
2. นายบุญส่ง	วงศ์พระราม	อายุ	42 ปี
3. นายไพโรจน์	จันทร์	อายุ	33 ปี
4. นางวิมล	เรียมศรี	อายุ	45 ปี
5. นายสุภาพ	ก้องเจริญ	อายุ	74 ปี
6. นายสวัสดิ์	ทองอ่วม	อายุ	65 ปี
7. นางสาวบ	เวชสกุล	อายุ	61 ปี
8. นายบุญเลิศ	จันทร์	อายุ	61 ปี

9. นางรัตติยา	ตันเจริญ	อายุ	29 ปี
10. นายบุญยืน	คงรัตน์	อายุ	40 ปี
11. คุณอารี	ทองอ่วม	อายุ	56 ปี
12. นายวันเพ็ญ	ก้องเจริญ	อายุ	52 ปี
13. หลวงพ่อวิบูล	โชติธรรม	อายุ	54 ปี ²
14. หลวงพ่อวิบูลย์	โชติธรรม	อายุ	56 ปี ³

4. บ้านใหม่ ตำบลประดู่ยืน อำเภอลานสั๊ก จังหวัดอุทัยธานี

1. นายวินัย	ผิวคำ	อายุ	69 ปี
2. หลวงพ่อมะลิ	วัดใหม่หนองแยม	อายุ	57 ปี
3. นายประเสริฐ	สุวาส	อายุ	62 ปี
4. นางสาวร	แก้วสิกกรรม	อายุ	49 ปี
5. นางรัชณี	บัวชุม	อายุ	39 ปี

5. บ้านเขาเขียว ตำบลระบำ อำเภอลานสั๊ก จังหวัดอุทัยธานี

1. นายดำรง	สีคำ	อายุ	45 ปี
2. นายหลวง		อายุ	64 ปี
3. นายสมคิด	ภูมิต	อายุ	44 ปี
4. นายฉะอ้อน		อายุ	68 ปี

² วัดไผ่ขวาง ตำบลเมืองใหม่ อำเภอราชสาส์น จังหวัดฉะเชิงเทรา

³ วัดปากน้ำ ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา

**รายชื่อผลงานวิจัยเป็นหนังสือของชุดโครงการ
เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย**

ภาพรวม

1. คริส เบเกอร์ “อนาคตของสังคมชนบทไทย : ข้อคิดเพื่อพิจารณา”

ภาคเหนือ

2. ยศ สันตสมบัติ “พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือและการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม”
3. รัตนาพร เศรษฐกุล “หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือ (พ.ศ.2442-2542)”
4. ลำแพน จอมเมือง สุทธิพงษ์ วสุโสภภาพล “ผ้าทอไทลื้อ : การจัดการธุรกิจชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง”
5. ชัยวัฒน์ หน่อรัตน์ “เศรษฐกิจและสวัสดิการชุมชนหมู่บ้านชนบท”
6. จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง”

ภาคกลาง

7. พอพันธ์ อูยานนท์ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง”
8. ทิพวัลย์ สีจันทร์ “พลวัตการเกษตรและเศรษฐกิจชุมชนภาคกลาง : กรณีศึกษาตำบลทุ่งลูกนก อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม”
9. อรสุดา เจริญรัต “เศรษฐกิจพอเพียงภายใต้การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย”
10. ศักดิ์ชัย เกียรตินาคินทร์ “คุณค่าศิลปกรรมกับเส้นทางชุมชน”
11. ภมรรัตน์ สุธรรม “พลวัตชุมชนกับการพึ่งตนเองในภาคตะวันตก”

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

12. สุวิทย์ วีระศาสตร์ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544)”
13. สมคิด พรหมจ้อย สมบัติ พันทวีศิษฏ์ สุทัศน์ กองทรัพย์ วิชาส โภธิสาร “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานใต้”
14. มณีมัย ทองอยู่ “การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาไทย : กรณีชาวนาลุ่มน้ำพอง”
15. พรเพ็ญ ทับเปลียน “เส้นทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านไทยในกระแสทุนนิยม”
16. ธันวา ใจเที่ยง “เศรษฐกิจ-การเมืองและนิเวศวิทยาชุมชนหมู่บ้านชาวนาปฏิวัติบนแผ่นดินอีสานตอนบน”

ภาคใต้

17. สงบ ส่องเมือง “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ในรอบห้าทศวรรษที่ผ่านมา”
18. ชลิตา บัณฑิตวงศ์ อนุสรณ์ อุณโณ “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนภาคใต้ตอนบนฝั่งตะวันออก”

วิธีวิจัย

19. ยศ สันตสมบัติ สุวิทย์ ธีรศาสน์ พอพันธ์ อูทยานนท์ “วิธีการศึกษาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย”

เศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจแห่งชาติ

20. เสรี ลีลาลัย “เศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจแห่งชาติ”
21. สัจจิต พิริยะรังสรรค์ “นโยบายเศรษฐกิจชุมชน”